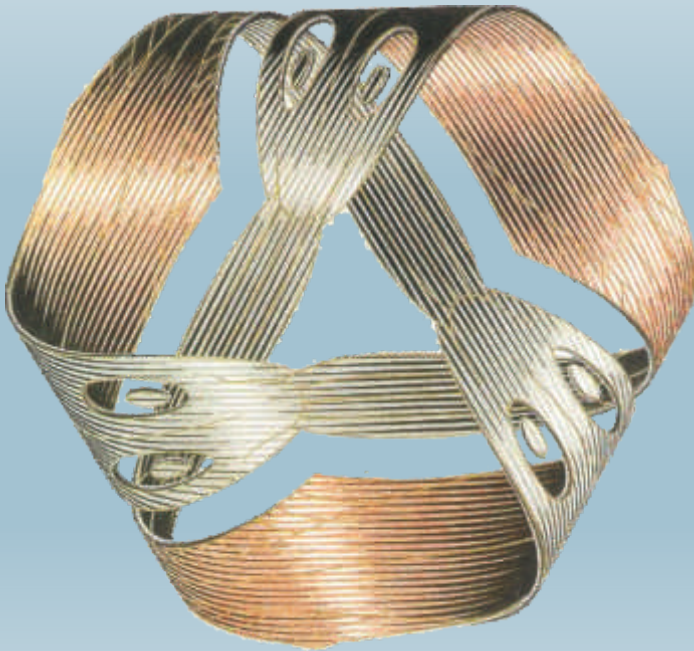


Csoba Judit-Czibere Ibolya
(szerk.)

TIPIKUS MUNKAERŐ-PIACI PROBLÉMÁK– ATÍPIKUS MEGOLDÁSOK



Csoba Judit-Czibere Ibolya
(szerk.)

Tipikus munkaerő-piaci problémák – atipikus megoldások



Debrecen, 2007

**A Kiadvány a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén
megvalósult**

„Negyedik szektor”

**Szociális szakemberek képzése a társadalmi integrációt erősítő
alternatív foglalkoztatási formákról című,
HEF OP 2.2.1-P.-2004-11-0011/4.0 számú
pályázati program keretében készült.**

© Csoba Judit – Czibere Ibolya

ISBN 978 963 473 040 8

Készült: Debrecen, 2007 Vider – Plusz Bt.

Felelős vezető: Lunczer Sándorné

Technikai szerkesztés: Applescan Bt.

Címlap: Moebius pand I

M.C. Escher, 1961

Fametszet 25x26 cm

Tartalom

Bevezető	5
I. A munkaerőpiac és a jóléti állam paradigmaváltása	7
<i>Csoba Judit</i> : A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása	9
<i>Krémer Balázs</i> : A jóléti paradigmák változása	27
II. Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok	49
<i>Mojzesné dr. Székely Katalin</i> : „Önök ott fent, mi itt lent...”	51
<i>Czibere Ibolya</i> : Mélyszegénységben élő nők helyzete tartósan munka nélkül lévő férfiak családjaiban	75
<i>Béres Csaba</i> : A cigányság helyzete Hajdú-Bihar megyében, társadalmi integrációjuk főbb kérdései	101
III. Romák a munkaerőpiacon	133
<i>Csoba Judit</i> : Integráció és diszkrimináció a munka világában. A hatékony integrációt befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők	135
<i>Csoba Judit</i> : Az atipikus foglalkoztatási formák nyújtotta lehetőségek a peremhelyzetű földrajzi régiókban és a hátrányos helyzetű célcsoportok körében	157
<i>Lukács György</i> : A roma munkaerőpiaci programok és a roma szervezetek ..	175
<i>Nánási Zsuzsanna</i> : Tartós munkanélküliek beilleszkedését elősegítő komplex program Hajdúhadházon	191
IV. Regionális jellemzők	205
<i>Nagy Zita Éva</i> : Az Észak-alföldi régió foglalkoztatási helyzetének és foglalkoztatási célú nonprofit szektorának jellemzői	207
<i>Dr. Balcsók István</i> : Egyensúlytalanul – avagy munkaerőpiaci körkép az Észak-Alföld periferiáin	231

Bevezető

A tartós munkanélküliség jelenléte, a munkanélküliek számának és körének szélesedése napjaink egyik legégetőbb gazdasági és társadalmi problémája. Az utóbbi évek minden törekvése ellenére a több mint egy éve állás nélkül lévők köre a kilencvenes évektől napjainkig folyamatosan bővült, s az évtized végére jó néhány európai országban elérte a 40%-ot. A munka- és jövedelemviszonyok átalakulása, változása sorra kérdőjelezi meg a társadalom működésére vonatkozó eddigi elveinket és gyakorlatunkat. A munka és a teljesítmény szerinti elosztás elve, jóllehet értékrendszerünkben továbbra is vezető szerepet tölt be, a gyakorlatban fokozatosan háttérbe szorul. A társadalom egyre szélesebb köre él a jóléti állam biztosította transzferjövedelmekből, amelyeknek már egyre kevesebb köze van a végzett munkához. A transzferjövedelmek forrása kiapadóban van, s a szociális biztonságot garantáló jóléti állam terhei elviselhetetlenre nőttek. Mivel a tartós munkanélküliség várhatóan a közeljövőben nem tűnik el, és a munkanélküliség arca, jellemzői megváltoztak az utóbbi időben, szükségszerű, hogy maga az intézmény- és eszközrendszer is változzon! De milyen irányba?

A XX. század végének szakmai vitái a jólét szintjéről egyre inkább áttolódtak a jóléti ellátások hasznosságának irányába. Szelektálás és célzás - ezek lettek az új varázsszavak, amelyekkel a jóléti ellátásban részesülőket a megfelelő rendbe kellett volna sorolni. Mely társadalmi csoportot hogyan érint a „munkanélküli munkatársadalom” kialakulása? Milyen integrációs, illetve túlélési stratégiákat választanak - ha egyáltalán választhatnak - az érintettek? Kinek segítsünk és milyen módon? Végül, a jelen helyzetben ki segítsen?

Jelen kötetünk négy fejezetében a szerzők főként ezekre a kérdésekre keresik a választ.

Az első fejezetben a paradigmaváltás áll a középpontban. A munkaparadigma válságának és a jóléti állam szerepváltozásainak okára, következményeire irányítják rá az olvasó figyelmét. Milyen mértékben, s minek a hatására változott meg a munkára, a dologtalanságra, a munkanélküliekre vonatkozó eddigi elképzelésünk, s ez hogyan hatott a jóléti állam lehetőségeire, feladatvállalásaira? Hogyan teremtsük meg eztán a mindennapi élethez szükséges javakat, ha kevés a munka, nem mindenki fér hozzá, s a társadalmi juttatások feltétele továbbra is a munkavégzésben, a társadalmi értékek újratermelésében való szerepvállalás? Mi a szerepe a munkából kirekesztettek körében a jóléti államnak, a közösségi gondoskodásnak?

A kötet második fejezete a társadalmi hátrányokat, s a legnehezebb helyzetben lévő társadalmi csoportokat mutatja be. A szociális kirekesztődés multidimenzionális, s a munkanélküliségnek ennek köszönhetően sokféle arca van. Az USA-ban inkább a városi „underclass”, Franciaországban a nők kirekesztődése, valamint a második generációs bevándorlók köre, míg Magyarországon az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező vidéki ötvenesek, a mélyszegénységben élő nők és a

romák határozzák meg a szegénység és a munkanélküliség arcát. Más-más a probléma kialakulásának az oka, s eltérő kellene, hogy legyen a gyógy mód is. Ez nem mindig van így.

Jó lenne vizsgálni, hogy melyik eszköz melyik célcsoport és milyen probléma esetében alkalmazható a legnagyobb sikerrel! Itt vannak például a harmadik fejezetben részletesen bemutatott romák. Az ő esetükben a segélyezést a közvélemény általában elutasítja. Többnyire azt a nézetet képviseli, hogy azért munkanélküliek, mert nem akarnak dolgozni. A munkakerülés tényét általában a liberális és konzervatív oldal hangsúlyozza erőteljesebben, míg a szociáldemokraták empirikus vizsgálati eredményekkel érvelnek amellett, hogy az „önkéntes” munkanélküliek száma meglehetősen alacsony napjaink társadalmában. A probléma szerintük tehát nem a munkavállalási szándékban keresendő, hanem sokkal inkább az elégtelen mennyiségű munka vagy a teljesítményhez viszonyítottan aránytalan jövedelem áll a dolgok hátterében. Vagyis az ő válaszuk inkább úgy hangzik, hogy a munkanélküliek nem tudnak (nincs munkahely), nem képesek (képzettség, egészségi állapot) dolgozni vagy nem éri meg a munkavállalás, mert veszteségekhez vezet (az egzisztenciát nem biztosító jövedelmek).

A negyedik fejezet a vizsgált téma regionális összefüggéseire koncentrál, s a harmadik szektor szerepvállalását mutatja be. A kutatási eredményeket elemezve elmondható, hogy az aktív munkaerőpiaci programok hatása a tartós munkanélküliség szempontjából nagyon kicsinek mondható. Nem biztos, hogy maga a feladat nem lenne fontos. A kutatások azt igazolják, hogy nem a módszer, hanem a módszer megvalósításának a formája és a munkaerő-piaci programok szervezet- és eszközrendszere alkalmatlanok arra, hogy komolyabb eredmények szülessenek.

A fentieket összefoglalva ajánljuk a kötetet minden olyan olvasó számára, aki az első pillanatra magától értetődőnek tűnő jelenségek lényegi összefüggéseire is kíváncsi.

Debrecen, 2007.

Csoba Judit, Czibere Ibolya
szerkesztők

*I. A munkaerő-piac és a jóléti állam
paradigmaváltása*

A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása

1. Az elsődleges munkaerőpiac válsága

A 20. század modern államai – USA kivételével – a kapitalizmus és a foglalkoztatás társadalmaként definiálják önmagukat (Polányi 1997), bár annak rizikóival és bizonytalanságaival nem tudnak megküzdeni. Napjaink társadalmának alaptéziseihez tartozik, hogy **az individuum a létfeltételeit alapvetően a munka révén kell, hogy biztosítsa a maga számára.** Az alaptétel általános érvényű, függetlenül attól, hogy ennek az utóbbi időben egyre szélesebb társadalmi rétegek nem tudnak eleget tenni. Az esély a munkára, még a keresőképes korúak körében sem egyenletesen oszlik meg. Vannak nyertesek és vesztesek, és vannak olyanok is, akik a munka piacára be sem jutnak, vagy onnan idő előtt kirekesztődtek. (Bon3 2000. 109. old)

A munkaerőpiacról való kirekesztődés a kilencvenes évek elejére vált széleskörűvé. A foglalkoztatási ráta az Európai Unióban már a hetvenes évek közepe óta fokozatosan alatta maradt az USA és Japán mutatóinak, de a kilencvenes évek közepére olyan mértékűvé nyílt az olló a három modell rátái között, hogy egyre gyakrabban merült fel az igény: vizsgálni kell a különbség okát, s lépéseket kell tenni a ráták közötti távolság csökkentésére. A nemzetközi statisztikák tükrében különösen kedvezőtlennek tűnő európai modell fokozatosan megkérdőjeleződött. A modell lényege a hagyományos foglalkoztatási forma széleskörű alkalmazása, s a társadalmi szolidaritás hangsúlyozása. Ennek eredményeként általánosan elterjedt volt a 8 órás, teljes idejű, magas bérű, s magas bérköltségű foglalkoztatás, amely egy széles alapokon nyugvó társadalombiztosítás költségeit is magában foglalta. A magas bérszínvonal mögött a munkavállalók magas teljesítménye, s a szakszervezetek jó érdekképviselő tevékenysége állt, mely a munkavállalók 60-80%-os szervezettségére vezethető vissza. (Laky 2004.29. old.) Az európai foglalkoztatási modell a XX. század második felének domináns szektorával, a szolgáltatással kapcsolatban is hasonló elképzeléseket fogalmazott meg, s egy szűk körű, magas színvonalú, de magas költségű szolgáltatási szektort alakított ki. Így az iparból és a mezőgazdaságból kikerülők számára a meglehetősen szűk bemenetet kínáló szolgáltatás mellett fokozatosan szélesedett a munkanélküliség. A szolgáltatás, mint lehetséges megoldás a foglalkoztatás problémáira számos alkalommal állt a politikai retorika középpontjában, ennek ellenére nem volt képes az Európában kialakult formájában széles tömegek foglalkoztatására. **A szolgáltatás** így olyan „mitikus ágazat” maradt, melyet mindig, mint megoldást emlegetnek, de **jelen formájában nem válthatja be a hozzá fűzött reményeket.** (Beck, 1996)

A drága és szűk körű európai szolgáltatási modell mellett az amerikai szolgáltatási modell már a hetvenes években váltott, s egy széles körű, alacsonyan képzett munkavállalói réteget foglalkoztató, alacsony teljesítményű, de alacsony bérű szolgáltatási modellt hozott létre. Ezt a modellt ugyan számos kritika érte, hiszen ennek keretében született a „mini job”-ok világa (sokféle tevékenység párhuzamosan, minimális díjazásért cserébe), mégis hatékonyabban kezelte a foglalkoztatás problémáját, hiszen nagy tömegeket integrált, még ha alacsony szinten is a munka világába.

A teljes foglalkoztatás európai modellje tehát válságba került, s a kutatók egyre élesebb kritikákat fogalmaztak meg a régi modellel szemben.

„... a munka- és teljesítményethosz a munkaképes korúak közel fele számára egy hazugság, a munka révén való identitás lehetetlenség lett, mert a gazdasági rendszernek nincs szüksége, vagy nem rendszeresen van szüksége a munkaerejére” (A. Gorz 1991)

„...Egyenlőre nehéz elfogadni és elképzelhetetlen kimondani, hogy az emberek nagy részének léte fölöslegessé vált, és nem azért, mert a halál előbb-utóbb eléri őket, hanem azért, mert pusztán létük nem alkalmazkodik az uralkodó logikához, mert már nem hoz hasznót, sőt épp ellenkezőleg, sokba kerül, túl sokba.” (Forrester 1998. 34. old.)

Egyre inkább beigazolódni látszik, hogy a munkatársadalom ígérete -,„mindenki jövője biztosított a munka által, vagy a munkajövedelemmel, vagy a kereső tevékenységre alapozott szociális ellátással”-, Európában nem teljesíthető. Beck már nem is a munkamegosztásról, hanem a „a munkanélküliség elosztásáról”, s annak módjáról beszélt, mintegy utalva arra, hogy a teljes foglalkoztatás illúziójával végérvényesen le kell számolni. (Beck 1996)

A társadalom mind gyakrabban konfrontálódik a teljes foglalkoztatásra vonatkozó nem teljesített ígéretekkel. Nő a társadalmi, gazdasági feszültség és távolság az egyes társadalmi csoportok között. A gazdasági rendszer pedig minél átláthatatlanabb az állampolgárok számára, annál erősebben kapaszkodnak abba a fixa ideába: aki akar, tud is dolgozni. ***Kialakulnak és megszilárdulnak azok a társadalmi paradoxonok, amelyek akadályozzák a megoldás megtalálását*** erre az új, eddig ismeretlen helyzetre. A munkanélküliek verbális kirekesztése általánossá vált. Mivel nem tudunk új megoldási módokat javasolni, vagy az esetlegesen felbukkanó javaslatok nem egyeztethetők össze a világra vonatkozó nézeteinkkel, úgy teszünk, mintha mindenkinek lenne elég munka. A retorika sem állt át még részben sem az esetleges új foglalkoztatási formákra, hanem még mindig a régi feltételekkel érvel. „Aki akar, az tud dolgozni.” „A politikusok sokat beszélnek a munkanélküliségről, de úgy tesznek, mintha a meglévő munkaerőpiaci eszközökkel minden probléma megoldható volna... Évek óta keressük azt a sikeres munkaerőpiaci politikát, amely nem csupán sikeresnek tűnik, hanem valóban az is” (Trube 2000 6. old.)

Nem akarjuk észrevenni, hogy a munka világának átalakulásával a szociális

biztonság feltételeinek átalakulása is szükségszerűvé válik. Mások tehetetlenségét emlegetjük, miközben magunk sem birkózunk meg a feladattal. A „nem akar dolgozni” retorika pedig csökkenti a jóléti állam felelősségét, minimalizálja a jóléti juttatásokat, csökkenti a vásárlóerőt, erősíti a szegénységet, s drasztikus mértékben korlátozza a társadalmi szolidaritás működését. (Bon3 2000. 132. old.)

„Vajon az a munkaerőpiaci politika, mely egyoldalúan arra koncentrál, hogy az első munkaerőpiacra visszailleszzen, megfelelő válasz-e a világszerte szűkülő keresőtevékenységre – teszi fel a kérdést nem minden él nélkül Trube, majd megállapítja – a munkaerőpiaci intézményrendszerre nehezedő nyomás, hogy hatékonyan közvetítsen az elsődleges munkaerőpiacon nagyobb, mint az a nyomás, hogy úgy foglalkozzon emberekkel, hogy azok valóban eredményesen közvetíthetők legyenek.” (Trube 2000 6. old.)

Az új körülményekhez való alkalmazkodás gondolata nem megy át a politikai, szakmapolitikai gondolkodásba. Változatlanul a közvetítésre koncentrálnak a hivatalos intézményrendszerek, mintha megfelelő mennyiségű munkahely állna rendelkezésre, pusztán a munkát kereső nem látná ezeket. Pedig számukra is ismert a statisztika, mely szerint 100 álláskeresőre 4-10 állás jut, de az alkalmazkodás az új helyzethez, az új típusú gondolkodás, a közvetítés helyett a képessé tévés, a keresletbővítés, a komplex rendszerek támogatása, az aktív munkaerőpiaci eszközök új generációjának megismerése és alkalmazása még várat magára.

Az elsődleges munkaerőpiac válságára vonatkozó nézetek, a válság kezelésére irányuló elképzelések megváltozásáig, egyáltalán addig, hogy az elsődleges munkaerőpiacon kialakuló folyamatokat politikusok és szakértők valóban válságként fogadják el, s valós cselekvési alternatívákban, megoldási módokban gondolkodjanak, úgy tűnik még sokat kell várni. De addig is a munkanélkülinek, a munkavállalónak magának kell megoldania a mindennapi lét szorító problémáit.

„A munkanélkülieknek arra kell törekedni, hogy saját munkaerejük vállalkozói legyenek, akik amilyen jól csak lehet, próbálják meg magukat eladni. A tradicionális szolidaritás elvét felejtsék el és a társadalmi integrációjukat és státuszukat mindenekelőtt piaci problémaként fogják fel. Ezek a „munkaerővállalkozók” már nem futhatnak be klasszikus munkaerőpiaci karriert. Több szakmát kell tudniuk, kulcsképeségeiket kell fejleszteniük.” (Bon3 2000. 136. old.)

A munkanélküliek meglehetősen magukra maradnak a munkaerőpiaci válság kezelésében.

Pedig „... a kollektíve felmerült problémát kollektíven kell megoldani. Nem lehet privatizálni!” mondja Trube. (Trube 2000.13. old.)- A válsághelyzetre kollektív megoldást pedig akkor lehet találni, ha tisztában vagyunk a válság természetével, a válsághoz vezető folyamat hátterével, gazdasági, társadalmi, politikai összefüggéseivel.

2. Technikai modernizáció, globalizáció, szektorváltás

A munkanélküliség általánossá válásának hátterében alapvetően három okot említenek a kutatók. A három ok közötti arányt nehéz lenne megbecsülni, különösen akkor, amikor tudjuk, hogy az egyes tényezőknek egymást erősítő hatásai is vannak.

A **technikai modernizáció** kezdetei mondhatnánk az emberrel egyidősek, hiszen a folyamatos újítások következtében nőtt a termelékenység, s alakultak ki új és új termelési ágak, amelyek mind hatékonyabban elégítették ki a népesség szükségleteit. A technikai újítások történetében még azt is megfigyelhetjük, hogy a technikai modernizáció egyfajta ciklikusságot mutat. Az évekig csupán lokálisan alkalmazott eljárások hirtelen, lökészerűen terjednek el, s idézik elő az új és új technikai és gazdasági forradalmat (vaseke-mezőgazdasági forradalom, gőz felfedezése ipari forradalom.) A hetvenes-nyolcvanas években széleskörűvé vált technikai újítások hasonló módon hatottak a gazdaság és a társadalom fejlődésére: az energetika és elektronika fejlődése, az automatizálás általánossá válása átmenetileg sok-sok munkavállaló kiszorítását idézte elő. A „gépeket- gépekkel” filozófia a széleskörűen alkalmazott humánerőforrás fölöslegességére hívja fel a figyelmet. A technikai modernizáció ráadásul nem csupán a termelő szektorban, hanem a szolgáltatásban is számos munkahely kiváltását teszi lehetővé. „Az egymással kapcsolatban lévő piaci erők növelik a társadalmi és környezeti szempontból pusztító technikáktól valós függésünket, és feláldozzák fizikai, társadalmi, környezeti és szellemi egészségünket a tőkés társaságok oltárán... A pénzszerzés parancsától hajtva a rendszer az embereket a gazdaságtalanság forrásaiként kezeli és rendszerint igen gyorsan megszabadul tőlük.” (Korten 1996. 15. old.)

A **globalizáció** kialakulásának feltétele a technológia modernizáció általános elterjedése. A technikai háttér nélkül ugyanis nem lehetne létrehozni világméretű rendszereket. A rendszerek egyszerre jelentenek információs, kulturális termelési, kereskedelmi és szolgáltatási hálózatokat. A világméretűvé szélesedett termelésben nyilvánvalóvá válik, hogy a termékek előállítására ott kerül sor, ahol az a legolcsóbban valósítható meg. Ebben a tekintetben az utóbbi 10 évben a távol-keleti piacok törtek előre, veszélyeztetve ezzel az európai termelést, s a termelésben résztvevő munkavállalók státusát. A termelő vállalatok kivonulása az európai piacokról már a nyolcvanas években elkezdődött, de igazán komoly mértéket a kilencvenes évek közepén öltött. Az anyaországból kiköltöző cégek a feleslegessé váló munkaerőt a jóléti rendszerekre bízzák. „Mivel a tőke és a pénz mobilis lett, a veszteséget a munkaerőpiacnak kell lenyelnie.....E rendszer legmélyén egy illúzió dolgozik: közgazdászok és menedzserek meg vannak róla győződve, hogy a mai kapitalizmus a jelenleg foglalkoztatottak 20%-ával tudna igazán működni – a többire nincs szükség. Ez a »munka nélküli« társadalom utópiája” (Almási 1998. 139. old.) A munkaigényes tevékenységek tehát főként Kínában, Indiában kerülnek megvalósításra, s folyamatosan számolják fel az európai üzemeket, munkahelyeket a tulajdonosok. A globalizáció nem csupán a termelés

kivonulása miatt veszélyezteti az európai munkaerőpiacot, hanem a külföldön előállított olcsó termékek árudömpingjével is. Ez a beáramló nagytömegű termék a megmaradó hazai termelés számára jelent elviselhetetlen konkurenciát, s vezet további munkahelyvesztéshez, vagy a reálbérek folyamatos csökkentéséhez, aminek egyenes következménye a belső vásárlóerő további szűkülése.

A harmadik alapvető problémaként a **szektorváltás** jelentkezik a foglalkoztatási válság hátterében. Az természetes már napjaink gazdaságában, hogy autókat, elektronikai berendezéseket gyártanak automata gépsorok, emberi kéz érintése nélkül. A gépesítés általánossá válását az alkalmazott gépek számos előnye is szorgalmazza: jellemző rájuk a precízebb, olcsóbb munkavégzés, nincs szakszervezet, nem szervezkedik a munkaadója ellen, nem megy szabadságra, nincsenek szociális igényei, bérfejlesztési törekvései, nem megy szülni, táppénzre, képzési szabadságra, jól tűri a monotóniát, hogy csak a legfontosabb különbségeket említsük. (Forrester 1998). Ezek az előnyök természetesen nem csupán a termelésben, hanem a szolgáltatási szektorban is megjelennek, tovább csökkentve a humán erőforrás által foglalt munkahelyek számát. Az elektronikus információs rendszer, az elektronikus pénztárca, az elektronikus jegypénztár, az elektronikus áruház, mind-mind a gépek, berendezések kínálta maximális előnyök kiaknázásáról szól az ember érdekében – a munkavállalóval szemben, aki átmenetileg – vagy talán nem is olyan átmeneti időre – fölöslegessé válik nem csupán a termelésben, hanem a szolgáltatásban is.

A szektorváltás természetes velejárója volt az eddigi gazdasági fejlődésnek. A mezőgazdaság modernizációja a hatvanas években a szektorban foglalkoztatottak iparba vonulását eredményezte. Az iparba való betagozódás természetesen nem ment minden probléma nélkül, hiszen a termelőszövetkezetekből az 1967-1973 közötti modernizációs hullámban kimaradó nőket a vidéki iparfejlesztés csak fokozatosan volt képes befogadni. Az így kialakuló foglalkoztatási válsághelyzet enyhítésére léptetik életbe a máig létező, s Európában csaknem páratlan gyermekekkel kapcsolatos támogatásokat, közülük is elsőként 1967-ben a GYES-t. A gyermekekkel otthon maradó, s alapellátásban részesülő nők (közel 300 ezer fő) távolmaradása a munkaerőpiactól már akkor is jelentős mértékben tehermentesítette a munkaerőpiacot. Az ipari szektor túltelítődése a technikai modernizáció és a globalizáció már akkor tapasztalható jelei miatt a nyolcvanas évek közepén jelentkeznek. Az iparból ekkor a nyugat-európai társadalmakban a szolgáltatásba lépnek át tömegesen a munkavállalók, s teszik átmenetileg hatékonyvá a még megmaradó ipari termelést. Magyarországon a szektorváltás, a szolgáltatási szektorba való átlépés nehézségekbe ütközött a nyolcvanas évek közepén. A szocializmus utolsó szakaszában a szolgáltatások számára szükséges vásárlóerő csak korlátozottan volt jelen, s ennek megfelelően az ott keletkezett státusok száma is véges volt. A munkaerőpiac tehermentesítése érdekében ismét a nőket igyekeztek otthonmaradásra bírni, s 1984-ben bevezették a GYED-et, amellyel három évre kitolták a gyerekenkénti távollét idejét a munkavállalási korú nőknél.

A szektorváltásnak azonban itthon is és Európa más országaiban is szükség-szerűen be kellett következni. A szolgáltatást, mint harmadik szektort tekintik a XXI. század alapvető szektorának. A szektorral kapcsolatban azonban számos kétség is megfogalmazódik. Egyfelől nyilvánvalóan jelentkezik a technikai modernizáció a szektorban. Az informatikai eszközök széles körű elterjedése leszűkíti az alkalmazottak körét. Másfelől a munkavállalók körének szűkülésével, a munkavállalók többségének csökkenő reálbérszínvonalával párhuzamosan szűkül a szolgáltatások iránti kereslet. Bár a személyre szóló szolgáltatások köre napjainkban még bővülőben van, egy sor szolgáltatási terület zsugorodik, legalábbis, ami az alkalmazottak számát illeti. Ide sorolhatnánk a pénzügyi tevékenységeket, a szállítást, hírközlést világát. Joggal merül fel tehát a kérdés: ha a harmadik szektor, vagyis a szolgáltatás is „túltelítődik”, vagyis fölöslegessé váló humánerőforrás-kapacitásától meg kíván válni, létezik-e negyedik szektor, ahova a harmadik szektorból kikerülő, s munkát vállalni szándékozók továbbléphetnek? Gyakran említik így az információ- és tudáspárt, amely képes lenne ezt a helyet betölteni. Valóban létezik a negyedik szektor? Vagy a „tudáspár” csupán része az előzőeknek, s az első három szektorban a munka világából kiszorulóknak számára ez nem jelent valódi megoldást? Képes-e esetleg ez a negyedik szektor ilyen mértékben humánerőforrást felvenni, alkalmazni, vagy ez a várakozás egy, a ma oly népszerű mítoszok közül, s nincs valódi negyedik szektor, nincs valódi alternatíva a munkából kiszorulóknak számára? E kérdés kapcsán még igen megoszlanak a szakértői vélemények.

3. A munkaparadigma térvészése

A munkavégzés napjaink társadalmában nem csupán a munka értéke, öröme szerint fontos. Jelentőségét növeli, hogy a társadalmi javakban való részesedés feltétele a munkában való részesedés. Ha a társadalom által nyújtott biztonsági rendszereket vesszük sorra, csaknem kizárólag olyan elemekkel találkozunk, amelyek háttérben korábbi munkateljesítmény áll. A nagy ellátórendszerek közül a társadalombiztosítás (nyugdíj, betegség, balesetbiztosítás), a munkanélküli ellátás (munkanélküli járadék), de a gyermekekkel kapcsolatos ellátások jó része is (gyed, hosszú ideig a gyes) a korábban végzett munkateljesítmény alapján működik. Az egységes társadalmi alapjövedelem gondolata, amely munka nélkül a lét jogán, vagy állampolgárság jogán biztosít a társadalom tagjainak egzisztenciális alapot, igen nehezen kerül be a gondolkodásba a javak elosztására vonatkozó elképzelések körében.

A munka általánossá válását, a javak munka mentén való osztását a teljes foglalkoztatás általánossá válásával, a bér munka általános kiterjedésével sikerült megszilárdítani a XIX. század végén. Igaz a teljes foglalkoztatás csak a második világháborút követően az ötvenes, hatvanas években vált teljeskörűvé, s tette univerzális elvárássá a fizetett bér munka végzését. Ez vezet el oda, hogy »a mun-

ka mítosszá merevedik». A kapitalizmus és a szocializmus még a legkeményebb hidegháború idején is rokon egyben: mélyreható ideológiai azonosság a munka ideologizálása” (Trube 2000 120. old.)

A berlini fal ledőlését követően a közép- és kelet-európai államok, majd India és Kína világgpiaci csatlakozása után a 90-es évekre már 3 milliárd emberrel több tartozott a nyílt világgazdasági rendszerhez, mint annak előtte. A pénz, az információ, a javak és szolgáltatások már ebben a kibővült térben áramolhattak szabadon. Ez vezet el a már a '80-as évek eleje óta kibontakozó folyamathoz, a ***munka fogalmának fokozatos átalakulásához, értéktartalmának kicserélődéséhez, átértelmezéséhez***. A problémafelvetés Ralf Dahrendorf (Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft 1980) és Andre Gorz (Abschied vom Proletariat 1980) nevéhez fűződik. Egy évvel később Jürgen Habermas megjelenteti a „Kommunikatiív cselekvésemélet (1981) című művét, melyben egy szemléletváltásra hívja fel a figyelmet: a társadalmi viszonyt képező tényezők közül a munka előtt emeli ki a kommunikációs struktúrákat. Claus Offe 1982-ben a német szociológusok 21. konferenciáján 1982-ben Bambergben felveti a kérdést, hogy a munka még mindig a szociológusok kulcsfogalma-e, s felhívja a figyelmet a megkülönböztetés lehetőségére és szükségességére a munka, a termelés és a jövedelem, foglalkozás között. Jelzi, hogy a fogalmi megkülönböztetésre azért van szükség, mert a munka társadalmából fokozatosan elvész a munka (Offe 1983, Beck 1986, Gorz 1989)

A munkaparadigma válsága azonban még ennél is korábbi időre vezethető vissza. Hannah Arendt ugyanis már az 1958-ban kiadott könyvében („La Condition de l'homme moderne”) utal arra, hogy ***a munka, mint központi paradigma a modern társadalmakban megkérdőjeleződik***. „A munka hirtelen, látványosan felívelő karrierje, mely a legalacsonyabb sorból, a legmegvetettebb helyzetből díszhelyre repíti, hogy a legtöbbre értékelt emberi tevékenység váljék belőle, akkor kezdődött, amikor Locke a munkában fedezte föl minden tulajdon forrását. Diadalmenete folytatódott, amikor Adam Smith határozottan leszögezte, hogy minden gazdagság forrása a munka. Csúcspontjához Marx rendszerében ért el, ahol a munka minden termelőtevékenység forrásává, s ráadásul az ember emberi lényegének kifejeződésévé válik.” (Arend 1983 114-115. old.) Arendt felveti, hogy ez nem minden munkaformára igaz. A rutinszerűen végzett, az előállított eszközökre koncentráló, a végtermék mennyiségi mutatóit szem előtt tartó monotonon ismétlődő tevékenység nem biztos, hogy az emberi lényeg kifejeződése. Ezt a tevékenységet már az antik korban „Animal laborans”-ként (dolgozó állat) illetve Arisztotelész, szemben a munkavégzés más formájával, amelyben a gondolkodás, a közösség érdekében végzett tevékenység állt a munka fogalom középpontjában, mely nem végtermék, hanem folyamatorientált. Ez az „Animal rational” (a gondolkodó állat) által végzett tevékenység Arisztotelész szerint a szabad emberek kiváltsága, míg az előző tevékenységet a rabszolgák végzik. A bérmunka tehát, amely tárgyasult végtermékre koncentrál, rutinszerű tevékeny-

ségekből épül fel, s az emberi lényeg, a gondolkodás minimális elemeit használja, gépiesített mozgásai inkább hasonlítanak ösztönszerű, mint racionális tevékenységhez, s ráadásul nem a köz érdekében végzett munkafolyamat, hanem egyéni érdekeket szolgál. Inkább hasonlítható a rabszolgamunkához, mint a szabad ember önként vállalt tevékenységéhez (Arend 1999 102. old.). Ezt a tevékenységet lehet a legkönnyebben gépekkel, automata berendezésekkel helyettesíteni, hiszen nem szükséges hozzá a racionális elme problémamegoldó működése. Ha tehát a munkát leszűkítjük a bér munka fogalmára, azzal jelentősen korlátozzuk a munkavállalók között felosztható munkavagyont.

Arend felvetése azért is érdemel figyelmet, mert a munkaparadigma megkérdőjelezésével azóta foglalkozik intenzívebben a szakértői közvélemény, mióta a munkavagyon csökkenni látszott, s irreálisnak tűnt, hogy e csökkenő munkavagyonból minden kereső korú megfelelő módon részesedhet, s „az ember emberi lényegének kifejeződésévé” válhat. A munkavagyon szűkülésével párhuzamosan további problémák merültek fel, melyek a paradigmaváltást sürgették. A legfontosabbak ezek közül:

- a) A demokrácia alapja a munka, a közös termelő tevékenységben való részvétel. A politikai szabadság záloga a munka révén biztosított jövedelem. (Beck 1997 24). A munka fogalmának változása, a normál munkafeltételek átalakulása, a növekvő munkanélküliség nem csupán szociális, hanem politikai kérdésként merül fel. ***Hogyan biztosítható a megváltozott feltételek között az anyagi függetlenség, a demokrácia alapja?***
- b) Másfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a teljes foglalkoztatás a szociális integráció és a politikai reguláció eszköze. Ha sokan kiszorulnak a termelő tevékenységből, ***mi lesz a legfőbb társadalmi összetartó erő, mi lesz, ami belső szabályozóként működik a társadalmakban?***
- c) Felmerül továbbá, hogy tradicionálisan a munka „produktív tevékenységet jelent”, míg a modern társadalomban bér munkát. A bér munka társadalmának kritikáját a nyolcvanas évektől egyre több szerző fogalmazza meg. Castel arra hívja fel a figyelmet, hogy a bér munkának „... nincs értékelhető kapcsolata a gazdagsággal.. Mindig a gazdagok dolgoznak a legkevesebbet, ha egyáltalán dolgoznak. A munka éppen ellenkezőleg, a szegények, a kisemberek osztályrésze, akik kénytelenek valamilyen mesterséget űzni vagy földet művelni Azok számára, akiknek nincsen semmijük, egyszerre gazdasági kényszer és erkölcsi kötelesség; a bűnök melegágyául szolgáló téttlenség ellenszere, orvossága.” (Castel, 1998. 154-155. old.) ***A bér munka ezek szerint egyáltalán nem az „emberi lényeg kifejeződése”, csupán egy egyszerű fegyverező eszköz.*** Forrester kritikája a bér munkával kapcsolatban még ennél is erősebb. „Az új, lassan kirajzolódó világ, a kibernetika, az automatizálás, a forradalmi technológiák jele alatt kialakuló világ, amelyben a hatalom gyakorlói ezentúl szép lassan visszahúzódnak egy légmentesen elzárt ezoterikus övezetbe. (...) És persze nincs semmi valóságos kapcsolat

a munka világával, fel sem használja, és ha nagy ritkán mégis kénytelen érintkezni vele, akkor idegesítő, patetikus, gondoljai és nyomora által vezérelt parazitának tartja, amely makacsul, minden áron létezni akar. Pedig oly kevéssé hasznos. Annyira nem ellenálló, oly igen jámbor. Túlságosan lemondó és ártalmatlan, zárvány egy olyan társadalomban, amelyben a szerepe már megszűnt. (...) De hát miért is venne ez a kaszt tudomást az öntudatlan tömegről, mely makacsul ragaszkodik konkrét, szilárd, körülhatárolható övezetek elfoglalásához, hogy szögeket verjen be, csavarokat húzzon, gépeket mozgasson ide-oda, osztályozhassa a dolgokat... mit is kezdenének ezekkel a költséges »alkalmazottakkal«, akik tagjai a társadalombiztosításnak, de a gépekhez képest igen megbízhatatlanok és ellentmondásosak. A gépek bezzeg kemények és hidegek, fogalmuk sincs szociális támogatásról, ezért aztán jól kezelhetők, mindennek tetejébe gazdaságosak is, nem gyöttrik őket zavaros érzelmek, veszélyes vágyak és indulatok. Valahogy rá kellene ébreszteni őket arra, hogy már munkahely sem jut nekik.” (Forrester 1998. 31-33. old.)

A munka társadalmának be nem tartott ígéretei a fentiekén túl még hosszan sorolhatók:

- a keresőtevékenység, mint a felnőtt szerep alapja
 - a szociális integráció alapja
 - az anyagi létbiztonság alapja
 - az élet értelme
 - a hétköznapi szervezője, strukturálója
 - a státusz és a szerep kijelölője a társadalomban
 - a képzés és a nevelés orientálója
 - jövőorientáló, életformáló, tervező erő alapvetően

megkérdőjeleződik. A munkaparadigma válsága nyilvánvaló. Domináns szerepének megkérdőjelezéséhez a fentiekén túl még az is hozzájárul, hogy a társadalomtörténeti kutatások igazolták, az ipari kapitalizmus előtt a munka nem töltött be a maihoz hasonló (vagy napjainkban elvárt) átfogó társadalmi integráló szerepet. Az elképzelhetetlenül erős munkakultúrára szocializálódott társadalmunkban nehéz elfogadni a gondolatot, hogy a XVIII. századig egy szabad embernek a munka nemkívánatos nyűg volt. Maga a munka-fogalom is a legtöbb nyelvben a rab illetve a szolga szóból származik (rabota–orosz, arba–germán). (Trube-Witig-Koppe 2000. 122-124. old.)

A preindusztriális társadalmakban a társadalmi identitást nem kizárólagosan a munka határozta meg. Az egyén több szálon kapcsolódott a társadalomhoz. T. Parsons késői elméletei között kidolgozott „cseremodell” is erre utal. A gazdasági eszközök (a munka, a pénz), a politikai célok (a hatalomban, a lokális közösségben való részvétel) az értékek (pl. az egyház, a vallás, mint értékteremtő) az integráció (a normák, a csoportspecifikus szolidaritás) szoros összefüggését,

a létszféra kölcsönös egymásrautaltságát hangoztatja. Felhívja a figyelmet arra, hogy ha az „integratív rendszer kudarcot vall és egyre inkább elutasítják a szimbolikus befolyást, akkor a megtapasztalt szolidaritás alapja annyira összeszűkül, hogy a befolyásolás képessége kizárólag családi és vér szerinti kapcsolatok függvénye lehet. Ezzel a befolyásolás területén is létrejön a »közvetlen termékcseré« rendszere, ami szinte lehetetlenné teszi szélesebb körű társulások kialakulását.” (J. C. Alexander 1996. 98. old.)

A nyugati társadalmakban a többi identitást kijelölő intézmény értékét veszítette. Az egyház szerepének gyengülése, a lokális közösségek felbomlása, a család válsága (lásd magas válási arányszámokat és az együttélési formák megváltozását!) mind ezt igazolja. Míg korábban egy személy társadalmi státusát egyszerre határozta meg a lokális közösségben betöltött szerepe, az egyházi életben vállalt feladata, a családi életben a közösség kontrollja alatt kialakított szerepkészlete és a sikeres gazdálkodói, üzletemberi mivolta, napjainkra ez a sokdimenziójú mérce leszűkül. Csak a munka és annak terméke az, ami megmaradt, mint a legfőbb értékmérő, az egyén helyének, szerepének, jelentőségének mértéke a társadalomban (Krafeld 2000. 23. old.). Így, ha valaki a munkáját elveszíti, identitásának utolsó kapaszkodóját veszíti el. A munkával szemben nincsenek, nem alakultak ki alternatív identitásdimenziók. Fel kell figyelnünk ismét arra, hogy itt nem az általában véve végzett munkáról van szó, hanem a jövedelemszerző, pénzt termelő munkáról, tehát többnyire bér munkáról. Jóllehet a nem fizetett tevékenysége az embereknek – házimunka, gyermeknevelés, idősgondozás, betegápolás, közösségi tevékenység – az időfelhasználást illetően legalább annyit tesz ki a társadalomban, mint a fizetett munka, mégsem soroljuk a munka kategóriába. Napjaink társadalmában ugyanis csak azt fogadja el munkaként, amiért honorárium jár. Csak ezek társadalmilag igazán elismert tevékenységek (Bon3 2000 328. old.).

Éppen ezért követel mindenki új munkahelyeket, de senki nem hozza szóba alternatívaként a „multidimenzionális identitás” lehetőségét, a társadalmi javak – nem csupán végzett munka mentén történő – igazságosabb megosztását (Ribolits 1997. 13).

Mivel a **„multidimenzionális identitás” újrateremtése az értékrendszer, a társadalmi javakban való részesedés teljes rendszerének megváltoztatását jelentené, s a változás többnyire a jelenlegi hatalmi pozícióban lévő csoportok érdekeivel ellentétes irányú változás lenne**, sok politikus nem tesz mást, mint ma is teljes foglalkoztatást ígér. A boldog békeidők visszajövetelét, az információs társadalomból az ipari társadalomba, a bér munka társadalmába való visszatérést, mint lehetséges és egyedüli jövőképet vetíti elénk (Blanpain 1999. 47. old.).

A bér munka társadalmának történelmi órája lejárt. A törekvés azonban, hogy a bér munka társadalmával szemben új alternatívát dolgozzanak ki, egyelőre csupán „...egy kísérlet volt és maradt arra, hogy a modern civilizációnak új fejlődési perspektívát nyisson az ipari társadalom termelése és fogyasztásán túl, s ezzel a demokráciát egy új fejlődési szakaszba juttassa.” (Kurz-Scherf 1998 19. old.)

A munka és a munka révén szerzett anyagi és társadalmi státus, úgy tűnik, a XXI. század első felének egyedüli identitásdimenziója marad még akkor is, ha ennek eredményeként széles tömegek körében általános identitásválság alakul ki, vagy az elv következetes alkalmazása a társadalom kettészakadásához, alternatív identitásdimenziók kialakulásához (társadalom alatti társadalom) vezet.

Ha a társadalom egyelőre nem is, de a munkaerőpiac már mindenképpen két-tévált.

4. A szegmentált munkapiac kialakulása

A munkaerőpiaci szakértők szerint a hazánkban kialakuló munkaerőpiac sokoldalúan tagolt rendszer. E tagoltságot hivatott kifejezni a *szegmentáció* kifejezés, mely a tagoltságon túl utal a munkaerőpiac egyenlőtlenségeire, a munkaerő allokációjának egyenlőtlenségeire, s a struktúra egyes elemei közötti átjárhatóság nehézségeire. A szegmentáció kialakulhat „... a munkaerő-részipiacok között, az egyes munkaerő-részipiacokon, s vonatkozhat munkafeladatok, képességek, normák, értékek elosztására éppúgy, mint a jövedelmek és teljesítmények meghatározásának normatív szabályaira.” (Gyekiczky 1994.109. old.)

Ha a szegmentációs lehetőségek közül a munkaerőpiaci szegmentációt, mint elemzési területet emeljük ki elsőként, akkor elmondhatjuk, hogy Magyarországon egyszerre van jelen a „nem strukturált munkaerőpiac” és a „szakmai munkaerőpiac.” Az együttes jelenlétből adódóan azonban nem következik, hogy ne lehetne világos határokat húzni a kettő között. A „nem strukturált munkaerőpiac” alapvetően az ipari segéd- és betanított munkák körében, az alacsony vagy semmilyen szaktudást nem igénylő munkakörökben van jelen. Erre a munkaerőpiacra jellemző, hogy a munkaadó és a munkavállaló kapcsolata a legkevésbé intézményesült (alkalmi munkák, szezonális munkák, fekete munkák piaca). A munkavállalót semmilyen védetség nem illeti. Egymagában van jelen a munkaadóval szemben a béralkunál, a munkakörülmények kialakítására vonatkozó vitában és minden egyéb vitás kérdésben. Nincsenek jogszabályi, szakszervezeti, biztosítási vagy egyéb garanciák. A munkavállaló kiszolgáltatottságának oka ezen a munkaerőpiacon, hogy a munkavállaló semmilyen speciális tudást nem tud áruba bocsátani, így, mivel a feladatok nagyon hasonlóak, a munkavállaló bármikor helyettesíthető. Mivel a munkavégzés feltétele a fizikai erő, a munkába lépés, betanítás költsége elenyésző. A munkavállaló korlátlan mértékben kiszolgáltatott ebben a versenyhelyzetben, s mindig a munkaadó pillanatnyi érdeke szerint dől el a belépés lehetősége vagy a kirekesztés. Bár a munkaerő azonnal munkába állítható, bármikor le is cserélhető. Az egyetlen motiváló és teljesítménymérő eszköz ebben a rendszerben a darabbér, vagy teljesítménybér. Ez a munkapiaci szegmens alapvetően ott van jelen, ahol máig a klasszikus taylorista munkaszervezet a meghatározó.

A munkaerőpiacnak ez a szegmense egyszerre bezár és kirekeszt. A rossz

munkaerőpiaci pozíciókkal rendelkező munkavállaló számára azt sugallja, hogy főleg minden befektetés a munkaerőpiaci pozíciók javítása érdekében, mert ebben a munkaerőpiaci szegmensben is képes munkát kapni, jövedelemhez jutni. Ezt a nézetet erősíti az a tény is, hogy a legális munkák piacán – különösen az első időben – nincs alapvetően nagy különbség a betanított/segédmunkások bére és a kezdő szakmunkás bére között: általában mindkettőt minimálbérrel alkalmazzák. Sőt, a foglalkoztatási esélyeik is jobbnak tűnnek, legalábbis az „Ifjúság 2000” és az „Ifjúság 2004” vizsgálat adatait összevetve. A kutatási összefoglaló szerint az általános iskolai végzettségűeknek „csak” 26%-a (2000), illetve 30%-a (2004) munkanélküli, míg a szakmunkás végzettséggel rendelkezőknek 38%-a (2000), ill. 34%-a (2004). (Bauer 2004. 26. old.).

A fizikai erő áruba bocsátása az első időben nem jelent gondot, s a szakmunkás szaktudásával szemben a jövedelmezőséget illetően még versenyképesnek is tűnhet a választás. A fizikai erő amortizálódása azonban rohamosan végbemegy, s amit a szakmunkás szaktudása pótol a fizikai erő kopásából adódó értékvesztésből, addig a csak a munkaerejét áruba bocsátó munkavállaló rövid idő múlva végleg kirekesztődik a munkapiacról. Jönnek a fiatalabb, munkaképesebb munkavállalók. A fogyasztói társadalom logikája érvényesül a munkavállalók esetében: ha elfogyott a munkaereje, bármikor pótolható új munkavállalóval, míg az is „elfogyasztásra” nem kerül. Ebben az esetben a munkavállaló kilép az aktív keresők köréből, s az inaktív státust veszi célba, többnyire rokkantnyugdíjasként. Ezt a tendenciát támasztják alá a rendelkezésre álló statisztikák is. A KSH vizsgálatai szerint míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 15-64 éves korú népességen belül 47,7% volt gazdaságilag nem aktív, s ebből csak 4,4% volt munkanélküli, addig Vas megyében 31,7% volt nem aktív, s ebből csak 3,6% volt munkanélküli. A többsége a nem aktív népességnek rokkantnyugdíjasként jutott a megélhetést biztosító forrásokhoz (Laky, 2004. 131. old.).

Az alsó szegmensben fellelhető munkamennyiség – a fent jellemzett szigorú verseny mellett – egyre fogy. A háttérben a fokozatosan, de határozottan növekvő teljesítményelvárások állnak, amelyek azt eredményezik, hogy mind kevesebb emberrel szeretnének mind több feladatot elvégeztetni. S ha már a humán erőforrás teljesítőképessége határára ér, akkor az olcsóbbnak tűnő gépesítéssel szorítják ki a munkavállalót a munkaerőpiacról. S ha mindez nem volt elég ahhoz, hogy jelentősen csökkentse a munkaerőpiac alsó szegmensének státusait, akkor a globalizáció következtében kialakult verseny miatt szűnnek meg azok a – többnyire bedolgozó, összeszerelő, textilipari, munkaigényes híradástechnikai – munkahelyek, amelyek a távol-keleti árák miatt már nem működtethetők gazdaságosan. *A klasszikus taylori bér munka mennyisége folyamatosan szűkül*, de nagy kérdés, hogy az így felszabaduló munkaerő számára milyen alternatíva kínálkozik a jövedelemszerzésre, a társadalmi integrációra.

Egy szűkülő munkaerőpiacon egy növekvő munkaerő kínálattal találkozunk. Egyfelől *a hazai iskolarendszer képezi ennek a képzetlen munkaerőnek az után-*

pótlását, hiszen a középfokú oktatási intézmények szakmai felkészítő programjai nagyon alacsony határfokkal működnek. A szakmunkásképző intézményekből már az első osztályban kimarad a jelentkezők 30%-a. A kimaradó fiatalok szakképzettség nélkül nem kerülhetnek be a legális munkák piacára. Az „Ifjúság 2000” és az „Ifjúság 2004”-es kutatások statisztikái arról árulkodnak, hogy a 15 és 25 éves kor közötti fiatalok körében minden harmadik fiatal olyan, aki sem az iskolában, sem a munkaerőpiacon nem rendelkezik legális státussal. Ezek a fiatalok jórészt a munkaerőpiacnak ebben az alsó, sok esetben láthatatlan szegmensében igyekeznek bekapcsolódni a jövedelemszerző tevékenységbe (Laki 2000. 71. old.). „A foglalkozási szerkezet a fizikai munkát végzők közel háromötödös (58 százalékos) dominanciáját mutatja.” (Bauer 2005. 29. old.) **Másfelől a demográfiai folyamatok következtében** kitolt nyugdíjkorhatár miatt, mind **hosszabb ideig vannak bent a munkavállalók a munkaerőpiacon**, s próbálják rendelkezésre álló képességüket, készségüket áruba bocsátani. Ez az idősebb munkavállalói korosztály ugyancsak elavult szakmaszerkezettel bír, ha egyáltalán van szakmai végzettsége, nincs módja tehát máshol, csak a munkaerőpiac alsó szegmensében jövedelemforrás után nézni. És **végül nehezíti az elhelyezkedést az illegálisan munkát vállaló**, s kifejezetten a munkaerőpiacnak ebben a szegmensében elhelyezkedő **vendégmunkás kör**, amelynek számát közel 150 000 főre becsülik, amelynek végzettsége, jövedelemelvárása jól illeszkedik a munkaerőpiac alsó szegmenséhez.

Ebből a többszörösen nehéz helyzetből csak úgy lehet kikerülni, ha sikerül a munkaerőpiac alsó szegmenséből a felső szegmensbe emelkedni.

A felső szegmens a **„szakmai munkaerőpiac” sajátosságait mutatja**. Ez a munkaerőpiac szigorúan formalizált, s nagy védettséget nyújt a munkavállalóknak. Szerződéses viszonyok, kollektív érdekképviselő, magas szintű szakmaiság jellemzi ezt a munkaerőpiaci szegmenst. A szakmai munkaerőpiacra való bekerülés minimumfeltétele a szakmai képzés normáinak és követelményeinek való megfelelés. Ezen túl „... a munkaadók kifejezetten előírhatják az egyes munkaposztok betöltésének konkrét feltételeit is. Ekkor a szakmai munkaerőpiacot »zárt« szakmai munkaerőpiacként, vagy »szakmaközpontú munkaerőpiaci szegmentációként« jellemezhetjük.” (Gyekiczky 1994. 110. old.) Erre a jó fizetéssel kecsegtető, magas társadalmi státust ígérő, szakmailag elismert munkaerőpiacra azonban nem könnyű a bekerülés, sok esetben még a szakmai képzettség birtokában sem, hiszen számos egyéb feltételnek (nyelvtudás, számítógépes ismeretek, kiváló kommunikációs képesség, nagy munkabírási, jó konfliktustűrő képesség stb.) kell rendelkezni az oda vágóknak.

A munkaerőpiac szegmentáltsága tehát „... a piacosodás viszonyai közt sem szűnt meg. A külföldi beruházások révén ennek piaci része is duális szerkezetet mutat, ahol egymás mellett él egy kizárólag külföldi kézben lévő, dinamikusan teljesítő és nemzetközileg versenyképes és egy hazai külföldi kézben lévő, ettől azonban mind technológiai fejlettségben, mind gazdasági teljesítményben, mind

versenyképességben olykor messze elmaradó szféra, melyek közt ráadásul alig vagy egyáltalán nincs kapcsolat.” (Laki 2000 66. old.) A kapcsolathány különösen a hátrányos helyzetű, rossz munkaerőpiaci pozíciókat öröklő munkavállalói körben érzékelhető. Számukra a „szakmai munkaerőpiac” szegmensre bekerülni többek között azért is nehéz, mert a bekerüléshez szükséges tudás és képesség fejlesztésének költségeit, a *beruházás költségeit* a munkahelyek a munkavállalóra terhelik. Ez a társadalmi csoport nem rendelkezik e terhek viseléséhez szükséges erőforrásokkal. A szakadék a két munkaerőpiaci szegmens között tehát nehezen áthidalható.

5. A romák a szegmentált munkapiacra

Különösen nehéz a szegmentált munkapiacra való talpon maradás a romák számára.

Az 1970-es években a teljes foglalkoztatás kiteljesítésével, a vidéki iparosítás elindításával, s a fogyasztói társadalom szükségleteit kielégítő termelési szerkezet fokozatos kialakulásával biztosítani tudták a munkalehetőséget a roma munkavállalók számára is. Úgy tűnt, van esély a romák számára a munkaerőpiac felső szegmenseibe való belépésre. A munkavállalás lehetősége azonban a cigány felnőttek esetében nem volt azonos a munkaválasztás lehetőségével. Szakképzettség híján a munkaerőpiacnak mindig a legalacsonyabb szegmenseibe tudtak belépni, s a rosszul fizetett, nehéz fizikai munkák körében **új cigány munkakörök alakultak ki**: utcaseprő, csatornatisztító, darukötöző stb. (Bencsik 1988. 71. old.). Ez az integráción belüli szegregálódás újrászületését jelzi, s felhívja a figyelmet arra, hogy még amikor be is fogadják a romákat a munkaerőpiac felső szegmensébe, nem igazán belül, csupán a peremén kapnak helyet. A megkapaszkodás időlegesnek tűnik. Csak félig léphetnek be. Ez a „félutas integráció” sok tekintetben jelent későbbi hátrányt a bér munka piacának válságba kerülésekor: a cigányok ugyanis „még nem – már nem” helyzetbe kerülnek a szocialista iparosítás és a bér munkás társadalom általánossá válása következtében. Még nem sikerül a betagozódás igazán, hiszen a legális munkapiacnak csupán a peremén sikerül megkapaszkodniuk, s csak a mennyiségi szükséglet bővülésének következtében fogadja be munkavállalóként a többségi társadalom a cigány munkavállalókat azokra a szerepekre, feladatokra, amelyeket ők nem tudnak vagy nem akarnak betölteni. Egy hiányt igyekeznek tehát a cigány munkavállalói réteggel kiegyenlíteni. Abban az esetben viszont, amikor a hiány helyett a verseny, s a munkalehetőségek szűkülése kerül előtérbe, már nem a befogadás, hanem a kirekesztés lesz a domináns stratégia a többségi társadalom munkavállalói részéről, mely a kisebbségi társadalom irányában megnyilvánul. A kirekesztés következtében munkájukat veszített cigányok „már nem”-státusba kerülnek, hiszen már nem élnek az alternatív jövedelemszerzés és foglalkoztatás hagyományai körükben, s a még fennmaradó cigány tradicionális jövedelemszerző közösség nem fogad-

ja be az integrálódást korábban felvállaló, a gyökereket megtagadó, de ebben a vállalkozásában kudarcot szenvedett társaikat. Már nem tekintik őket közéjük tartozóknak. A tradíciókat ápoló kisebbségi csoportok egyébként is rossz szemmel nézik a beilleszkedési törekvéseket, s a beilleszkedés árát felvállaló ipari segédmunkásokat. Az ilyen típusú munkára vonatkozóan ugyanis az a véleményük, hogy az ipari segédmunkás életformában csak veszíteni lehet, valódi, említésre méltó jövedelemre szert tenni nem.

A roma munkavállalók veszteségei még ennél is nagyobbak, ha figyelembe vesszük, hogy a felső munkaerőpiaci szegmens legalsó szegélyének veszélybe kerülésével párhuzamosan **veszélybe kerül az alsó munkaerőpiaci szegmensben elfoglalt státusuk is**. A korábbi háztartási szolgáltatások (favágás, kerti munkák, javítások stb.) piacán megjelennek a szocialista nagyvállalatok összeomlása következtében utcára került nem cigány középkorú munkavállalók, s munkába lépő gyerekeik. Így a korábbi napszám, házkörüli javítások, szolgáltatások már nem a roma munkavállalók jövedelmét gyarapították, mint évszázadokon keresztül mindig, hanem a nem cigány – sokszor szakmunkás végzettséggel rendelkező, korábban egy-egy vállalatnál akár 15-20 évet is dolgozó, s most az alkalmi munkák piacára kényszerülő – konkurenciáét. Ennek köszönhetően a romák nem csupán a munkaerőpiac felső szegmenséből szorulnak ki a kilencvenes évek első felére, hanem elveszítik az alsó szegmensben tradicionálisan magukénak tudott tevékenységek és jövedelemforrások jelentős részét is, legfőbb megélhetési forrásként elfogadva az inaktív jövedelmeket.

A fentiek következtében a tanulási kedv sem nőtt a cigány gyerekek körében a '70-es években, s ez tovább rögzítette munkaerőpiaci hátrányaikat.

„Túl azon, hogy a továbbtanulás bizonyos többletkiadással jár a családban, még keresetkiesést is jelenthet, azaz a családnak le kell mondania bizonyos potencióális jövedelemről. (...) Az alacsony kereset, az alacsony végzettség pedig konzerválja az alacsony életszínvonalat, ahonnan nagyon nehéz előbbre jutni még akkor is, ha a családfő állandóan becsületesen dolgozik.” (Szegő 1983. 120-121. old.)

Mivel képzettség hiányában a cigány munkavállalóknak másuk sincs, mint a fizikai erejük, ezt megpróbálják, ha kell áron alul is eladni a munkapiacra. Ez az utolsó tőkéjük az idővel rohamosan fogy – ellentétben a szaktudással, tapasztalással, mely a korral gyarapszik –, ezért igyekeznek mielőbb a legnagyobb hasznot kihozni ebből a tőkeformából. Ez magyarázza, hogy még abban az esetben is, hogy ha sikerül munkát találniuk, gyorsan és könnyen mozdulnak a magasabb jövedelem ígéretében egy másik munka felé. Nem tudnak a munkaadó számára hosszútávon és tartósan „hitelezni” egy későbbi bizonytalan magasabb jövedelem reményében. A kockázatuk egy ilyen „hitelezési” viszonylatban sokkal nagyobb, mint a szakképzettek esetében a felső munkaerőpiaci szegmensben. A „kivárásvagy türelmi” időszakot követően is csak teljesítménybérben dolgoznak. S mivel

náluk a fizikai erő csökkenésével ez a jövedelemnövekedés csak kis mértékben realizálódhat, hiszen az idő előrehaladtával alacsonyabb teljesítményre, s ezzel arányosan alacsonyabb jövedelemre számíthatnak, hitelét veszíti a képzésbe vagy egy állandó munkahelybe való beruházás.

Még a hetvenes évek közepén, a viszonylag magasabb foglalkoztatási ráták korszakában is „... közkeletű az a vélemény, hogy több közöttük a munkahelyét gyakran változtató személy. Igaz. Ez azonban nem valamiféle cigány sajátosság, a nem cigányok között is a segéd munkások, illetve a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők változtatnak munkahelyet a leggyakrabban.” (Szegő 1983. 121.)

A gyakori munkahely-változtatás hátterében a fentiekén túl még egy fontos, a munkaerőpiac alsó szegmensére jellemző tény: a helyettesíthetőség. A képzettségük, szaktudásuk nem teszi lehetővé, hogy egy munkahelyi kollektíva nélkülözhetetlen kulcsszereplőjéhez, „szakmunkás elitjéhez” tartozzanak. A vállalatoknak a hozzájuk való kötődése legalább olyan alacsony színvonalú, mint amelyet róluk fordított helyzetben feltételeznek. Csak erről senki nem beszél! A kötődés alacsony szintjét az teszi lehetővé, hogy a cigány munkavállalók által elvégzett feladatot bárki különösen hosszabb betanulás, vagy a betanításhoz kötődő költségnövekedés nélkül el tudja végezni. Munkaerő-kínálat pedig a hetvenes évek végétől van bőven.

A nyolcvanas évek közepére a foglalkoztatásban még kedvezőtlenebb változások következtek be. A korábbi magas foglalkoztatási ráták 69,2%-ra csökkentek, s ez lényegesen alatta maradt a 82%-os lakossági átlagnak. A csökkenő munkavagyon nem biztosított megfelelő munkalehetőséget valamennyi aktív korú munkavállalónak, s elsőként – mint az adatok is mutatják- azok a cigányok kerültek ki a munka világából, akik eddig is a peremen voltak. ***Ekkorra már nem az lett a kérdés, hogy a munkaerőpiaci alsó szegmensből hogyan kerülhetnek át a felső szegmensbe, hanem az, hogy hogyan tudnak visszakerülni, s helyzetüket stabilizálni a munkaerőpiac alsó szegmensében.*** Mennyire sikerül a túlélési stratégiák között mint lehetséges modell rögzíteni a munkavégzést, s mekkora arányt tesz ki a jövedelemforrások között a munkából származó jövedelem a romák körében. A munkaerőpiac alsó szegmense alatt is élnek jelentős társadalmi csoportok, melyek közel 2/3-a romákból tevődik össze. E csoportok kirekesztése/kirekesztődése a munkaerőpiacról, mindkét szegmensből, tartósan bizonyuló folyamat. A kialakuló túlélési stratégiák jelentősen befolyásolják a munkáról alkotott képet, meghatározzák a munka értékét, társadalomban betöltött helyét, szerepét.

Irodalom

- ALEXANDER J.C: Szociológiai elmélet Balassa Kiadó, Budapest. 1996
- ALMÁSI M.: Üveggolyók Az ezredvég globális játszmái Helikon Kiadó Budapest 1998.
- ARENDT H.: La Condition de l'homme moderne, Párizs, Calmann-Lévy, 1983 . 114-115. old.)
- AREND H: Vita activa Pieper Zürich 1999.
- BAUER B.-SZABÓ A.: Ifjúság 2004 Gyírsjelentés Mobilitás Kiadó Budapest 2005.
- BÁNLAKY P.: Falusi cigányok 1998- Élethelyzetek, előítéletek, a „többiekhez” való viszony, Budapest, 1999 Kézirat
- BECK U. Kapitalismus ohne Arbeit Der Spiegel 1996
- BECK. U.(Szerk.): Die Zukunft von Arbeit und Demokratie Suhrkamp Frankfurt am main 2000
- BENCsik I.: A Magyarországon élő cigány lakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig Tudományos Szocializmus Füzetek, ELTE Budapest 1988
- BLANPAIN SOCIAL Dialogue – économie interdependence and labour law. Report the 6th european congress for labour law social security 1999. september 13-17 Warsó, International Society for Labour Law and Social Security Polish Section Warsó, 1999. 39-120.
- BON3. W.: Was wird aus der Erwerbsgesellschaft? I.n. Szerk. Beck.U.: Die Zukunft von Arbeit und Demokratie, Suhrkamp 2000 327-416. old.
- BON3. W. –LUDWIG -MAYERHOFER.W.: Arbeitsmarkt I.n.: Szerk. Almendinger J.-Ludwig-Mayerhofer W.: Soziologie des Sozialstaats Juventa München 2000. 109-144. old.
- CASTEL R.: A szociális kérdés alakváltozásai Kávé Kiadó Budapest, 1998.
- DAHRENDORF R.: Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft in Merkur 1980/8. 749-760. old.
- FORRESTER V.: Gazdasági horror Kossuth Kiadó, Budapest 1998.
- GÖRZ A: Abschied vom Proletariat ELTE Budapest 1989.
- GÖRZ A: Und jetzt wohin? Zur Zukunft der Linken in Berlin , Berlin 1991
- GYEKICZKY T.: Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák T-Twins Kiadó, Budapest. 1994.
- HABERMAS J.: Kommunikatív cselekvésemélet 1981
- HAVAS G.-KEMÉNY I.: A magyarországi romákról Szociológiai Szemle 1996/3 3-20. old.
- KEMÉNY I.-HAVAS G.- KERTESI G: Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról (kézirat). Budapest: MTA Szociológiai Intézete, 1994.
- KEMÉNY I. (szerk.): A magyarországi romák. Változó világ 31. kötet 1. kiadás. Győr: Press Publica Útmutató Kiadó. 2000.
- KEMÉNY I.: A magyarországi cigány lakosság Valóság 1974/1
- KERTESI G.: Cigány gyerekek az általános iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon Közgazdasági Szemle 1995/1 30-65.
- KRAFELD. F.J.: Die überflüssige Jugend der Arbeitsgesellschaft Leske+Budrich, Opladen 2000
- KORTEN D.C.: Tökés társaságok világalma Kapu Kiadó, Budapest, 1996
- KURZ-SCHERF: I.: Ende der Arbeitsgesellschaft In: Zukunft ohne Arbeit? Hrsg. Thomas Geisen Frankfurt IKO 1998
- LAKI L.: Munkaerő-piaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak, földbirtoklás és vállalkozás I.n.: SZABÓ-BAUER-LAKI (szerk.) Ifjúság 2000 Tanulmányok I. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet Budapest 2002. 61-116. old.
- LAKY T. (szerk.) A magyarországi munkaerőpiac 2004 Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest 2004.
- LÓRÁNT KÁROLY: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk végre? Üzleti 7, 2000. VII.3
- POLÁNYI K.: Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet Budapest, Gondolat 1976
- POLÁNYI K.: A nagy átalakulás Mészáros Gábor Kiadása , Budapest 1997
- RIBA I.: Cigánysoron. (Romaügy és a választások). HVG – XXIV. évf. 2. szám, 2002. március 16., 7.
- SZEGŐ L.: Cigányok honnét jöttek merre tartanak ? Kosmosz Könyvek 1983
- TRUBE A. –WITIG-KOPPE.H. (szerk.) Effekthascherei oder Wie effektiv ist die Arbeitsmarktpolitik? LIT Verlag Münster-Hamburg-London 2000.

A jóléti paradigmák változása

1. Az Európai szociális modell, a jólét fenntarthatósága

A lisszaboni folyamatnak, illetve, azzal szoros összefüggésben, a bővülésnek döntő hatása volt a jóléti államról, a jólét fenntarthatóságáról való szociálpolitikai gondolkodás változására. Két tényezőt kell kiemelnünk.

Egyrészt, Európa globális gazdasági versenyképessége szempontjából egyre fontosabb tényezőkké, sőt, egyre súlyosabb lemaradási hátránytényezővé váltak azok az „externáliák”, társadalmi és környezeti feltételek, amelyekre korábban senki sem figyelt, mindenki evidensen rendelkezésre állóknak tekintett feltételeket.

Másrészt, a bővítés ráirányította a figyelmet a belső piac-semlegesség már korábban is fennálló, ámde a bővüléssel csak fokozódó feszültségeire. Nevezetesen arra, hogy a jólét, illetve a környezet-tudatosság költségnövelő tényező a gazdaságban. Ha valamely cég, valamely tagország cégei nem fordítanak kellő erőfeszítést, pénzt és energiát a szociális és környezeti ügyek megfelelő kezelésére – akkor ezzel tisztességtelen versenyelőnyökhöz juthatnak a belső piacokon.

Nagyjából ennek a kettős elvárásnak próbált megfelelni az Unió a „fenntartható fejlődésről” szóló elvi deklarációival, a barcelonai és göteborgi csúcstalálkozó záródokumentumaival. Jogos elvi deklarációkról beszélnünk – hiszen sem az elvárt politikák szubsztantív tartalmai, sem az Unió politikai eszközzrendszerei nem voltak tisztázva (sem akkor, sem azóta...). Ezen elvi deklarációk lényegét igen röviden összefoglalhatjuk (a Bizottság 2004. 10. 27-én kiadott kommunikéje alapján): a fenntartható fejlődés azt a követelményt jelenti, hogy a gazdasági, társadalmi és környezeti szempontokat, dimenziókat konzisztensen, összetartóan (az Unió nyelvhasználatában: „kéz a kézben”) szükséges összhangban tartani. A hivatalos kommuniké ezen túl hat tartalmi prioritást emel ki, igazságosan megosztva hármat-hármat a környezeti és szociális szempontok között. (A témánk szempontjából fontos három szociális prioritás: a népegészségügy fejlesztése; a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelem; az idősödő társadalom gazdasági és szociális velejárói).

A lisszaboni folyamat az elmúlt években legalábbis az Unió mozgástere és eszközzrendszere vonatkozásában hozott némi tisztulást. A koordináció nyílt módszerében a meghirdetésekor viszonylag kevesen bíztak – ám azóta, sokak őszinte megrökönyödésére, a módszer működőképesnek bizonyult. Más szóval, a nyílt módszer is elég erős koordinációs-harmonizációs technikának bizonyult ahhoz, hogy a tagországok politikáit, intézkedéseit az Unió útmutatói, áttekintő elemzése és az indikátorokra épülő monitorozási eszközei hasonló irányokba terelgessék. Ennek a meglepő eredményességnek tudhatjuk be azt is, hogy a korábbi

részterületeken (foglalkoztatás, társadalmi összetartozás-inklúzió, nyugdíj, stb.) túllépve, a fenntartható fejlődés átfogó nemzeti stratégiái is a nyílt koordináció hatálya alá kerülhetnek.

Tartalmilag a fenntarthatóság kérdése a legkiforrottabb formában a nyugdíj-rendszerek nyílt koordinációja során tisztázódott. A nyugdíj vonatkozásában a fenntarthatóság fogalma mindig szigorúan párba állítva jelenik meg az „adekvátság” fogalmával. Saját értelmezésünk szerint e kettős követelmény azt az egyensúlyi elvárást emeli ki, amely szerint a szociális védelmi rendszereknek a társadalmi elvárásokhoz maximálisan igazodó színvonalon kell működtetni a rendszereiket („adekvátság”), miközben a rendszereket úgy kell „bekalibrálni”, hogy azok finanszírozhatók legyenek, megfelelő személyi, anyagi, intézményi erőforrások biztosíthatók legyenek („fenntarthatóság”).

Nagyjából ennek az egyensúlynak az esélyeit, lehetőségeit keressük az alábbiakban, általában a szociális védelmi rendszerek, a szociálpolitika vonatkozásában.

Kötelességünk előre jelezni azt, hogy a fenti levezetésünk-értelmezésünk nyomán a „fenntarthatóság” fogalma a szokásoshoz képest leszűkül, és nem keresi direkt módon a „zöld” összefüggéseket. Nem tagadjuk, bizonyos speciális szociális kérdések tárgyalásakor (pl. környezeti szempontból, egészségre ártalmas lakókörnyezetben, így pl. ártéren vagy telepen élők helyzete, itt is különösen az egészséges ivóvízhez való hozzáférés ügye, stb.) a „zöld” szempontok kiemelten relevánsak és meghatározók – ám e problémák speciálisnak, különlegesnek minősíthetők ahhoz, hogy a felmerülő szempontokat a jólét egészének fenntarthatóságára is alkalmazzuk.

2. A jólét európai modellje

A jólét európai modellje a következő fundamentumokra épül:

- Magas arányú és magas termelékenységű foglalkoztatás
- Magas adók és elvonások
- A sok foglalkoztatottól magas arányú elvonásokból képzett nagy szociális alapokból finanszírozva a szociális biztonság magas szintje.

Ez a három, egymással bonyolult viszonyrendszerben és sajátos, dinamikus egyensúlyban álló paraméter egyszerre csak az európai jóléti államok berendezkedéseit jellemzi. Bármelyik paraméter döntő, súlyos változása a modell borulását, bomlását eredményezné. Akkor, amikor az Európai modell fenntartható fejlődéséről, illetve az Unió egyes tagországainak fenntartható szociális fejlődéséről beszélünk – akkor ennek az egyensúlynak a tartós biztosításáról beszélünk.

2.1. A jóléti állam feltételrendszereinek változása

A jóléti államok története a válságok folyamatos története, legalábbis abban az értelemben, hogy valahonnan az egyensúly mindig veszélyeztetve látszódott: hol a termelékenység magas szintje látszott veszélyben amiatt, hogy a jóléti függés ellústitja az embereket; hol a szociális alapok kiürülésének veszélye, a szociális védelmi rendszerek leépülése miatt kongattak vészharangokat. Az ilyen jellegű vészjelek folyamatosan érkeztek az elmúlt hatvan év alatt. Amitől persze, a jóléti modell fundamentumai nem sokat változtak, a jóléti államok, bár folyamatosan a versenyben való lemaradás kihívásaival kellett szembesülniük – azért igen stabil képződménynek mutatkoztak.

Az ezredfordulóra, miközben a modell fenntarthatóságával kapcsolatban fennmaradtak a régi kételyek is (termelékenységi globális verseny, innovativitás, államháztartási hiányok, stb.), aközben az egyensúly veszélyeit egyre inkább a foglalkoztatás magas szintjének fenntarthatóságában vélük megragadni az elemzők és politikusok. A globálissá terebélyesedő gazdasági versenyben a hagyományos árutermelő ágak (ipar, mezőgazdaság) foglalkoztató-képessége részben a technikai fejlődés, részben az alacsonyabb munkaerő-költségek miatti harmadik világba való tőkemozgások miatt rohamosan csökken, amely csökkenést csak korlátozottan, nem kis nehézségek árán képes ellensúlyozni a tercier szektor bővülése. A poszt-indusztriális foglalkoztatási szerkezet ma már az Unió egészében, így Magyarországon is tény: a foglalkoztatottak kétharmada a szolgáltatásokban dolgozik. Nehéz megszoknunk a gondolatot, de jobb tényként kezelnünk: ma lényegesen több nő dolgozik a „szépségiparban” (fodrász, kozmetika, wellness, fitness, szolárium, stb.), mint a konfekcióiparban.

Ennek az átalakulásnak vannak fájdalmai és veszteségei is. Mindenek előtt azok az emberek, akik korábban az alacsony termelékenységű, mára versenyképtelenné vált ipari és mezőgazdasági munkahelyeken dolgoztak, és nem találtak maguknak új munkát az új munkaerő-piaci szerkezetben. Magyarországon ezek a veszteségek a keleti blokk összeomlása miatt időben koncentráltan (1989-93 között) és más országoknál nagyobb tömegben jelentkeztek.

Bár másfél évtized eltelt, de a foglalkoztatási sokkot azóta sem sikerült kiheverni. Hogy a foglalkoztatás alakulása a jólét fenntarthatóságának legfontosabb „veszélybe került” eleme, ezt könnyű belátni, ám ennek ellenére, nemcsak a közgondolkodás, hanem a szakmai-politikai viták is rendre elcsúsztatják a kérdés felvetését és megvitatását.

Könnyű a problémát belátni, hiszen a nemzetek gazdagságának nem csupán az a feltétele, hogy a dolgozók mekkora hatékonysággal, termelékenységgel dolgoznak – hanem az is, hogy hányan állítanak elő értékeket, hányan tesznek valamennyit hozzá a nemzeti össztermékhez.

Ugyancsak könnyű belátni azt, hogy a foglalkoztatás az államháztartási egyensúlyok döntő tényezője. Innen nézve két jelentős kérdéssel kell szembe néznünk.

Egyik, hogy az adórendszeren keresztül milyen elvonási szisztémát alkalmazunk, az adók és járulékok terheinek milyen a megoszlási mintázata, valamint a beszedés hatékonysága megfelelő-e. A kérdés egyszerre méltányossági és hatékonysági, valamint igazgatási kérdés. Nem elég, ha egy adórendszer elvben a köz számára többé-kevésbé elfogadható, e rendszert működtetni is kell. Kevesebb embertől változatlan elvonási kulcsokkal kisebb szociális alapokat lehet képezni – viszont a kisebb alapokat több ember között csak úgy lehet szétosztani, ha nem kap mindenki, akihez hasonló helyzetben levők korábban kaptak; illetve, ha átlagosan rosszabbak, alacsonyabb költségből finanszírozottak az egy főre jutó közkiadások.

A fenti aritmetikai összefüggések a csökkenő foglalkoztatás szükségszerű, logikailag levezethető következményei. Mégis, a foglalkoztatás kérdése sokáig nem neveződött nevén, mint a problémák oka és eredője. Sokáig a munkanélküliség kérdése volt előtérbe helyezve – mint egy sajátos szociális ellátási forma, egy államháztartási alrendszer sajátosan nehéz problémája. Az élet és a politika abszurd fintora, hogy ezzel a transzformációval súlyosan vissza is lehet élni: a munkanélküliség csökkenéséből akkor is lehetett sikerpropagandát folytatni, ha ezzel párhuzamosan a foglalkoztatás is csökkent (ha a munkanélküliek nem úgy szűntek meg munkanélküliek lenni, hogy dolgozni kezdtek, hanem úgy, hogy megszűntették a munkanélküli ellátásukat..., esetleg nyilvántartásukat).

Ugyancsak a probléma sajátos transzformációjának tekinthetjük azt, ha a foglalkoztatás csökkenése helyett az aktivitási ráták csökkenéséről esik szó, mivel ekkor a tényleges munkaerő-piaci hatásokat és a demográfiai változásokat teljesen összemósódnak. Kétség kívül igaz az, hogy az iskoláztatás időben való kitolódása, valamint a nyugdíjas korú lakosság arányának várható növekedése csökkenti a munkavállalásra elvileg kész és képes munkaerő-kínálatot. De nem szabad két körülményt elfelednünk. Egyrészt, az alapvető probléma a keresleti oldalon van: ha lenne munkaerő-kereslet, akkor lenne akár idősebb munkavállaló is, aki betölthetné az üres álláshelyeket. Különösen igaz ez a fentebb már jelzett poszt-indusztriális piacokon, ahol irodai, kereskedelmi és más szolgáltató munkahelyeken minden gond nélkül képesek lennének helytállni (az amúgy, egyre egészségesebb...) idősebb munkavállalók is.

Másrészt, az aktív lakosság aránya még az elkövetkező egy-két évben nőni fog (az inaktivitás a Ratkó-generáció nyugdíjazásával fog megugrani), ám látható, hogy a keresleti oldalról jelentkező foglalkoztatási problémák már most is, már 15 éve, a demográfiai folyamatoktól függetlenül is, folyamatosan jelentkeznek.

2.2. Új jóléti stratégiák, politikák

Heves viták és komoly érdekkonfliktusok zajlanak a Kok-jelentés után (Barroso-jelentés, Európai Tanács nyilatkozata, stb.) nyomán arról, hogy mi is a tartalma a „Growth and Jobs” jelszó meghirdetésének. Vagyis, annak a beismerésnek, hogy

a lisszaboni stratégia négy pillére nem tartható fent egyenrangú, egyforma súlyú prioritásként az Unióban. Vannak olyan értelmezések, amelyek szerint a növekedés és munkahelyteremtés kiemelése a korábbi két másik prioritás, a társadalmi kohézió és a környezetvédelem prioritásainak „kidobását”, „elfelejtését” jelenti, hogy a szolidaritás eszméje vesztesre áll, de a versenyképesség növekedése bőségesen kárpótolhat minket. Bár e felvetést „lehetséges olvasatnak” tartjuk, mégsem tekinthetjük az egyetlen lehetséges olvasatnak.

Az alapvető kérdés ugyanis az, hogy kinek a versenyképességéről beszélünk? Ha egyes vállalatok, termékek, projektek versenyképességéről beszélünk, akkor elsősorban a termelés produktivitásáról, hatékonyságáról beszélünk. Itt nincsen helye semmilyen szolidaritásnak, itt kemény versenyből kerül ki a győztes: az, aki adott értéket a legalacsonyabb munkaráfordításokkal képes létrehozni.

A nemzetek versenyképessége más, mint a vállalatok, cégek, projektek és termékek versenyképessége.

2.3. Európa és a nemzetek versenyképességéről – Magyarország versenyhátrányairól

A nemzetek versenyképességét leginkább az egy főre jutó bruttó nemzeti termék, a GDP értékével szokás kifejezni. Ez a hányados, tehát a GDP/lakosság hányadosa két másik hányados szorzata: egyfelől a vállalatok, a foglalkoztatottak termelékenységét kifejező „GDP/foglalkoztatottak”, másfelől, a foglalkoztatottaknak a társadalmon belüli arányát kifejező „foglalkoztatottak/lakosság” hányados szorzatával. (Még elegánsabb és tudományosabb, ha ez utóbbi hányadost is felbontjuk, egyfelől az aktív korosztályok arányát jelző, a 16-64 év közötti lakosságnak a teljes lakossághoz mért arányát kifejező mutató, és a 16-64 év közötti korosztályn belül a foglalkoztatottak arányát jelző „foglalkoztatási ráta” szorzatára.)

A nemzetek versenyképessége tehát csak részben múlik azon, hogy mennyire produktívak, versenyképesek az adott országban működő vállalatok, cégek, ámde ugyanennyire azon is múlik, hogy hányan dolgoznak, hányan állítanak elő értékeket az adott országban. Ha valaki, hát akkor mi megtanulhattuk ezt az összefüggést. Európa is megtanulta, hiszen Amerikával szemben nem a produktív mutatókban jelentkezik a komolyabb lemaradás (különösen nem a teljes munkaidőre vetített produktumokban), hanem a foglalkoztatottak arányában. Mi itt Magyarországon még ennél is jobban megtanulhattuk ezt a leckét. Az elmúlt 15 évben Magyarország mindenből elismerést kiváltóan volt képes javítani az üzemi szintű produktivitását és versenyképességét. Mindenki, és különösen minden tényleges és potenciális beruházó megtanulta azt, hogy nálunk világszínvonalon álló ipari termékeket lehet gyártatni, és ugyancsak a globalizálódó világ nyertesei vagyunk abban, hogy a szolgáltatások versenyképessége is igencsak meggyőző. Mondjuk, meggyőzte Európa államait arról, hogy érdemes bennünket befogadni az Unióba. Ámde, a termelékenység országos átlagai, azok nemcsak a

nagyszerű produktumok létrehozásával, új technológiák bevezetésével érhetők el – bár, erről szívesebben beszélünk. Hanem, az alacsony termelékenységű munkahelyek megszüntetésével, a versenyképtelen gazdálkodások felszámolásával is. A termelékenységi átlagok növekedése, az sajnos annak is az eredménye, hogy 1990 és 1993 között csaknem másfél millió, korábban igen rossz versenyképességű munkahelyen foglalkoztatott embernek szűnt meg az állása, és közülük igen kevésnek sikeredett azóta is visszatalálni a foglalkoztatásba. Magyarország versenyképességében nem az egyes vállalatok termelékenységi lemaradása a döntő tényező. A cégek termelékenysége már most is magas, folyamatosan javul – és, a rendszerváltó kormányok közös sikereként, ma már semmilyen pénzügyi, gazdasági ösztönző nem hat a vatták, az alacsony értékeket sem létrehozó ál-munkák fenntartása irányába. Szóval, az üzemi szintű versenyképességet nem veszélyezteteti szinte semmi, az majdhogynem „magától” is nő, és ennek csak komoly kormányzati szarvashibák tudhatnának akadályokat állítani. Ahol veszély van, ahol nagy a baj – az a foglalkoztatottság alakulása.

Magyarország Európától való gazdasági elmaradásában is a legsúlyosabb tényező az, hogy Magyarország aktív korosztályainak (16-64 év közöttiek) foglalkoztatottsága 20%-kal elmarad Európa fejlettebb országaitól, és jó 10%-kal elmarad Európa átlagától. Magyarországon az aktív korosztályok mintegy 60%-a dolgozik. Ez borzasztó kevés, ilyen kevés ember nem tudhat elég értéket előállítani az ország egészének boldogulásához. Ez a gazdaság fejlődését igencsak gátolja.

Mindezek után a versenyképesség és a szociális kérdés összefüggésének legértelmesebb összefüggésére kell rámutatnunk. Ma Magyarország foglalkoztatási rátája lényegesen le van szakadva nemhogy az USA-tól, de még az Európai átlagtól is. Ez a leszakadás nem egyenletesen jelentkezik a magyar munkavállalói csoportok között. Míg az általános iskolai végzettségnél magasabb végzettségű-képzettségű lakosság körülbelül ugyanolyan arányban dolgozik Magyarországon is, mint Európában – addig az általános iskolával, vagy annál alacsonyabb végzettséggel dolgozók közül jó egynegyeddel kisebb arányban dolgoznak, mint átlagosan az Unióban. Ez produkálja a 10%-os foglalkoztatási lemaradást, ez a gazdasági elmaradás egyik domináns tényezője – ugyanakkor, ebből a nem-dolgozó lakosságból és a gyerekeikből kerülnek ki az ország legszegényebb csoportjai.

Ma a foglalkoztatás bővítésének lehetőségeiről igen kevés értelmes szó esik a nyilvánosságban. Az új Unió-s jelszó, a „growth and jobs!” jelszavából sem szokott megérkezni a második, legfeljebb az első jelszó. Az ódzkodás, a vonakodás érthető, még ha nem is boldogító körülmény. A foglalkoztatás bővítés nehéz és kockázatos feladat. Érthető az, ha a felelős politikusok és hivatalnokok szívesebben beszélnek a munkanélküliségről, mint a foglalkoztatásról. A munkanélküliséget közvetlen igazgatási eszközökkel lehet csökkenteni, de a foglalkoztatást közvetlen állami eszközökkel nem könnyű feladat növelni. Hiába minden álszent nosztalgia a szocializmus munkahelyteremtő kormányzati programjai iránt, tudo-

másul kell vennünk, hogy nem lesz több textil-rekonstrukciós és eocén program, nem fog több szocialista nagyüzem épülni, pedig ott tízezrek is foglalkoztathatók lennének. És, bármennyire is jó lenne ez a foglalkoztatásnak, nem lenne jó sem az ott dolgozóknak, sem az ország versenyképességének. Ugyanis, a szocialista nagyüzemek nem éppen a piacokon realizálható értékek előállításáról, a produktív foglalkoztatásukról voltak híresek. A piacon realizálható értéket nem teremtő foglalkoztatás – az a legtöbb esetben inkább hobbi, napközbeni ténykedés, gyakorlatok megszerzéséhez vezető vagy terápiás foglalatosság (és mint ilyen, általában szép, nemes, hasznos elfoglaltság), de nem egy piaci kontextusban értékelhető foglalkoztatás. Épp ebből a logikából elfogadhatatlanok azok a stratégiai tervek, amelyek a foglalkoztatási problémákat kizárólag a közszolgáltatások, illetve a magasan szubvencionált-támogatott, főképpen non-profit szervezetek szociális foglalkoztatásaiból kívánják megoldani. Nos, nem, még akkor sem, ha a közszolgáltatások fejlesztését általában, a célzott szociális foglalkoztatási programokat pedig speciális helyzetekben valóban fejlesztendőnek, erősítendőnek gondoljuk. Például azért, mert a közszolgáltatások és szubvenciók forrásait valaki mástól kell elvonni; vagy azért nem, mert senkit nem szeretnénk eleve olyannyira „leamortizált” munkaképességűnek tekinteni, hogy ő már senki másnak ne lenne képes értéket teremteni. És, ha netán bárki mindenféle értékkeremtő képesség híján is lenne – akkor sem arra való lenne a közszolgálat, hogy ilyen embereknek álmunkákat találjunk benne. Ennél kevés módszerrel árthatnánk többet a versenyképességnek.

Végül, elborzadva kell figyelnünk azt, amikor a foglalkoztatás bővítésének lehetőségeiről az a végső konklúzió, hogy „mit tegyünk, nincsen munka!” Mindezt különösen aggályosnak tartjuk, amikor munkaügyekkel, vagy éppen a munkához jutást támogató szociálpolitikai programokkal foglalatoskodó kollégáink jutnak erre a megállapításra. Munka ugyanis nyilvánvalóan van. Tudjuk, hogy van, legfeljebb nem eléggé legálisan végzik, legfeljebb nem egészen legálisan itt tartózkodó külföldi állampolgárok. Ha valakit ez meglepne: a munkaerőpiacokon részt nem vevő honfitársaink jelentős része nem kutyasétáltatással tölti napjait, hanem: dolgozik.

A munkalehetőségek hiányáról szóló aggályoskodó megállapításokat nemcsak azért nem szeretjük, mert hamisak. Azért sem, mert a reménytelenség megnyilvánulásai. Ha nincs több munka, akkor nincsen pálya a versenyképesség javítására. Munka szerencsénkre van, hiszen ha nem lenne, az katasztrófát okozna. Ezt is könnyű belátni, mivel a jelenlegi a szociális pénzbeli támogatások értéke arcpírítóan alacsony. Abból megélni nemigen lehet.

Az elmúlt tizenöt év nemcsak csökkenést, hanem alapos átrendeződést is hozott a munkaerőpiacokon. E változásokat csak címszó-szerűen tudjuk jelezni.

Magyarország foglalkoztatási szerkezete egyre inkább hasonló a fejlett világ foglalkoztatási szerkezetéhez. Mondhatjuk: Magyarország a globalizáció abszolút nyertese abban, hogy a hagyományos árutermelő ágak, a mezőgazdaság és

az ipar, ezen belül is különösen az alacsony termelékenységű, magas munkaerő-igényű tevékenységek köre fokozatosan szűkül. Ma a magyar munkaerőpiacon résztvevők közel kétharmada a szolgáltatási szektorban dolgozik. Korunk betanított munkásnője nem a varrodai szalag mellett dolgozik, hanem a szoláriumba ment, zsetonokat kiadni a betérő vendégeknek. Ebből a szolgáltatási szektorból a legjobban a nagy pénzügyi szereplők, bankok és biztosítók látszanak – pedig a foglalkoztatotti létszámban nem ők a legjelentősebbek. Hanem a vendéglők és pizzériák, az informatikai rendszergazdák és a kiszerveződött vállalati kázinók, a logisztika raktárosok és fuvarosok, az egészségügyi, oktatási és szociális szolgáltatók, és így tovább. Ezek a szolgáltatási ágak a gazdasági infrastruktúrának épp olyan elválaszthatatlan elemei, épp úgy a versenyképes gazdaság nélkülözhetetlen elemei, mint mondjuk az autópályák, a vasút, meg a nagysebességű informatikai gerinc-hálózat. Ha megvannak ezek a szolgáltatói hátterek, alvállalkozókra kiszervezhető kapacitások – akkor az épp úgy vonzza a beruházásokat, mint az autópálya.

Van azért némely különbség. Ezek a szolgáltatások munkaerő-igényesek, még hozzá „szociális szempontból” igen jó irányokban teremtenek keresleteket: nagy arányban foglalkoztatnak nőket, a szolgáltatások iránti keresletek már az elmaradottabb térségekben is jelentkeznek (áruért, termékért ma már akár Szingapúrba is el lehet ugrani a virtuális térben, fodrászhoz, korsó sörért csak a sarokra ugranak le az emberek). Igen, a vidéket fejleszteni sem lehet nagyon másként, mint a korábbi „teljes vertikumú paraszti elfoglaltságok” differenciálódásával és specializálódásával. A mezőgazdasági foglalkoztatottak száma úgy csökkenthető, a mezőgazdaság termelékenysége úgy növelhető, ha a korábbi paraszti tevékenységekről olyan szolgáltatói professziók válnak le, mint a különféle fuvarozási és gépes szolgáltatások, az értékesítési-kereskedői feladatok, vagy akár a műtrágyával, gépekkel, hitelekkel és biztosításokkal üzletelő ügynöki hálózatok.

Végül, e szektor igen nagy arányban alkalmaz képzetlen munkaerőt is: nem kell informatikai PhD ahhoz, hogy valaki korsót mosogasson, pizzát hordjon ki robogóval, vagy éppen alpinista technikával ablakot mosson az üvegpalatákon.

További rossz hír az, hogy a létező munkaerő-piaci lehetőségeket és dinamikákat a közgondolkodás nem akarja érzékelni. Az idősebb munkavállalók alkalmazásától félti a közhangulat a fiatalabbak foglalkoztatását. Pedig, csak a hivatalokra és az egyetemi tanszékekre igaz az, hogy ott fiataloknak állás csak kihalásos alapon születhet. Máshol sokkal inkább azt látjuk, hogy az új gazdasági ágakban (a pizzafutárságtól a brókerkedésig) csak fiatalok jelennek meg; míg a kiforrottabb, olykor kifutó ágakban könnyű ottmaradni az idősebb munkavállalóknak is. Nem akarjuk észrevenni az új munkaerő-piaci lehetőségeket, mert azok nem mindig jó munkák, nem is mindig kényelmes munkabeosztásokkal, foglalkoztatási feltételekkel. Úgy próbálunk meg tenni, mintha az „atipikus foglalkoztatás”, az valami csodaszer lenne, pedig nem az. Senkinek nem jobb este 7 és 10 között dolgozni, mondjuk egy sörözőben mosogatva, mint, mondjuk 8 és fél 5 között,

hivatalos munkarendben munkába járni; de mit lehet tenni, ha ilyenkor kevés sör fogy? És nem jobb határozott idejű munkaszerződésben sem dolgozni, mint határozatlan idejű kinevezésben.

De, ha csak ilyen rosszabb munkák az elérhetők – azok akkor is ezerszer jobbak, mint a semmi. Annak is, aki így pénzt keres, munkatapasztalatra és jobb állás elnyerésére tesz szert; meg mindannyiunknak, a társadalomnak is. Ha pusztán annyi a nyereségünk, hogy nem a mi adóinkból és járulékainkból, hanem a saját keresetükből képesek eltartani magukat és családjukat, már az is igen nagy nyereség. Amit pl. az adók csökkenésben realizálhatunk. Ugyancsak a versenyképességet javító körülmény az egyenlő esélyek, a diszkriminációktól mentes bánásmódok elveinek alkalmazása. Nincs ugyanis nagyobb pazarlás annál, mint ha bárkit olyan változásra akarnánk rákényszeríteni, amire úgysem képes (nemének, korának, származásának, hitének, fogyatékosságának megváltoztatására), és ugyancsak nehéz annál nagyobb pazarlást elképzelni, mintha valakik meg is próbálnának a kényszerek hatására változtatni olyat, amit úgysem lehet. Produktív, konstruktív megoldás, hozzáállás csak az lehet, ha mindenkiből a benne lakó tehetségeket és képességeket akarjuk kibontakozni hagyni – és nem a lehetetlenségeket akarjuk kikényszeríteni.

A nemzetek versenyképessége csak arra épülhet, hogy mindenkinek esélyt kell biztosítani ahhoz, hogy megtalálhassa a képességei, tehetségei, lehetőségei szerint produktív, értékeket teremtő, haszonnal kecsegtető elfoglaltságot. Azt az elfoglaltságot, amelyben nem az átlagosnál rosszabb lehetőségű-képességű emberek ellehetetlenítése, megbélyegzése, a vélt vagy valós fensőbb rendűségeknek a kifejezése az elvárt társadalmi norma – hanem a mások képességeit elismerő, bátorító, a közös hasznok elérésére biztató, azért akár a pillanatnyi előnyökről lemondani is képes magatartások a meghatározók.

2.4. A jóléti szektor a versenyképességet javító produktív tényező?

A második világháború után kialakuló jóléti államok mindenek előtt arra koncentráltak, hogy az önálló boldogulásra, munkavégzésre még elvileg sem képes emberek számára a szociális biztonság feltételeit megteremtsék. Így a jóléti államok kiemelt szociális prioritásként kezelték a klasszikus jóléti célcsoportok (eltartó nélkül maradt öregek, özvegyek, árvák; rokkantak és egészségkárosodottak, stb.) ellátását. Az ő sajátos helyzetükhöz igazodó jóléti rendszerek nemhogy mindmáig a legstabilabb jóléti intézmények, hanem, ma már inkább azt szenvedjük, hogy azok túl jól is működnek. Mondjuk, a nyugdíjrendszerek nemhogy abban működnek kiválóan (mindenhol, így Magyarországon is), hogy nyugdíjas öregeket minimális mértékben találunk a társadalom legalacsonyabb jövedelmű egytizedében; hanem sokan még ennél többet is reméltek tőlük, azt, hogy képesek lesznek a foglalkoztatás csökkenéséből eredő feszültségeket is levezetni, „felszívni”.

Így alakult ki az a helyzet, amelyben a nyugdíjrendszereket ma még nem az

idősödő társadalom, hanem a nagy tömegekben nyugdíjassá vált fiatalabb korosztályok ellátása feszíti szét.

Mondhatjuk azt, hogy könnyű volt a helyzet a világháború után: a gyors újjáépítés nemcsak tartósnak látszó gazdasági növekedést, hanem tartósnak látszó foglalkoztatás-bővülést is beindított. Újabb és újabb munkahelyek jöttek létre, és az is könnyen menedzselhető probléma volt, ha nemcsak egyes gyárak, hanem akár komplett ágazatok mentek csődbe: helyettük is új munkahelyek jöttek létre, csak oda kellett találni hozzájuk. Erre épültek ki a foglalkoztatáspolitikai eszközök, így a munkanélküli segély is: „nem muszáj az első útba akadó állást elfogadni, hanem, az egyén oldaláról van lehetőség a jobb állások megkeresésére; a társadalom oldaláról pedig így jobban hasznosulhatnak a megszerzett tudások, készségek” Ez a segélyezők legfőbb üzenete a munkanélküliség kezdetén.

Mára a helyzet mindenhol megváltozott, és az Unió változásait sem érthetjük meg anélkül, hogy az „Európai szociális modell” fenntartására irányuló törekvéseket megértenénk. Ez az Európai szociális modell, ez elsősorban a magas termelékenységű magas arányú foglalkoztatásra, illetve a magas adókból finanszírozott magas szintű szociális biztonságra épült. (Vannak más jóléti modellek is, így az ausztrál, az amerikai, vagy a japán jóléti állam inkább az alacsony adókból finanszírozott alacsony szintű állami szociális ellátások mellett a privát biztonsági intézmények kiépülését preferálta – de mi nem oda, hanem az Európai Unióhoz csatlakoztunk...) Az alapértékek őrzése mellett is számot kell azonban vetni azzal, hogy a szociális károk és kockázatok megoszlása, szociológiai karaktere jelentősen megváltozott. Ma a hagyományos jóléti intézmények, mindenek előtt a társadalombiztosítás ügyfélkörébe tartozó lakosság nem tekinthető a legnehezebb sorsú, legszegényebb társadalmi csoportnak. ***Mára a legnagyobb szociális gond, szegénységi kockázat az elvileg munkára képes, ámde munkához, jövedelemhez mégsem jutó lakossági csoportokat jellemzi. Az ő ellátásukról nem lehet a hagyományos segélyezési, jövedelmi programok keretein belül gondoskodni.*** Ehhez ők túl fiatalok, túl sokáig kellene nekik pénzt fizetni, amihez nincsen honnan, kitől elvonni azt a pénzt. Rajtuk csak az segíthet, ha valahogyan keresethez, munkához, jövedelemhez juthatnának a munkaerőpiacokon.

Eddig is éppen erről a feladatról beszéltünk. Foglalkoztatást bővíteni azok köréből lehet, akik elvileg dolgozhatnak is, ámde, mégsem dolgoznak.

A szociális ellátások eredményessége, hatékonysága csak akkor és annyiban javítható – ha a foglalkoztatás bővítését is képesek szolgálni. Csak az a szociálpolitika lehet eredményes a saját elvei szerint – amely képes hozzájárulni a nemzet egészének versenyképességéhez, mindenek előtt azzal, hogy ügyfeleit képes a munkaerő-piaci részvételhez segíteni.

A hagyományos jóléti politikák azoknak adnak pénzt, akiknek nincsen munkájuk, és addig adnak, ameddig nincsen munkájuk. (Magyarországon, a történelmi okoknak betudhatóan még e „hagyományos” jóléti védőhálón is túl nagyok a lyukak.) Ebben a hagyományos keretben nehéz megoldást találni arra, hogy hogyan

segíthetne vissza a jóléti rendszer embereket a munka világába. Hosszú ideig azt gondolták, hogy az alapvető probléma az, hogy túl magasak, túl vonzóak a szociális jövedelmek, ami lustává, kényelmessé teszi az embereket ahhoz, hogy dolgozzanak. Hogy a magas jövedelmek, a munkajövedelmekhez képest túl magas „behelyettesítési ráták” mellett vonzóbb alternatíva segélyen lenni, nem dolgozni – mint kevéssel több pénzért dolgozni. Ezen elv nevében elkezdtek leszorítani, szigorítani a szociális jövedelmeket, hátha ettől többen lesznek nógatva, ösztönözve a munkavállalásra. De sehol sem történt meg az, hogy a segélyek leszorítása javított volna a foglalkoztatási adatokon. Sőt. A mechanizmus is világos: a túl magas segélyezési szint „vonzása” elvileg a munkaerőpiacokról való önkéntes kilépésre ösztönözhetne, viszont, ilyen önkéntes kilépésekre alig van bizonyított példa (Magyarországon is csak a munkanélküli segély bevezetésekor voltak ilyen esetek, azóta nincsenek.)

Ha nincsen önkéntes kilépés, akkor viszont a szociális jövedelmek leszorításával csak annyit lehet elérni, hogy a munkán kívüli ember tájékozottságban, megjelenésben, fogyasztási szintekben és életformában olyan messze jut a munkaerőpiacok normáitól, elvárásaitól – hogy soha egyetlen munkaadó nem lesz hajlandó alkalmazni őt. A helyzet annyira reménytelenné válhat, hogy ha már lenne elérhető munka, a munkaadó akarná és tudná foglalkoztatni, akkor sem tudja elfogadni. Nemcsak azért, mert a munkanélküli lét önmagában is egy sor negatív pszichés folyamat eredője, valamint nemcsak azért, mert a kézségek, munkavégzés szocializációs rutinjai megkoptak, hanem azon egyszerű ok miatt, mert **túl kockázatos vissza-, belépni a legális keretek közé.** Aki visszalép, „reintegrálódik”, jelentős kockázatot vállal, ugyanis fel kell adnia az eddigi munkanélküli létben végzett munkáját, jövedelemszerző tevékenységét. Ebben a helyzetben tehát a legális keretek között munkát vállalónak minden kockázatot viselnie kell, hiszen egyfelől feladja a régi munkáját (amit minden bizonnyal rögtön más elvállal), másfelől semmiféle biztosítéka sincs arra, hogy az új meddig tart. A munkaerőpiacon lévő kiszolgáltatottság hazai történeteit sokáig lehet sorolni (pl. próbaidőben alacsony bér azzal az ígérettel, hogy a próbaidő lejárta után a bér többszörös lesz, de – az esetek számottevő hányadában – a próbaidő végén felmondás van, és nem béremelés). Még ha van is valamilyen védelem, a kockázatvállalás akkor is irreálisan nagy.

Nos, itt tartunk ma. A szociális rendszerek küzdenek azzal, hogy valamilyen minimális szintű ellátást biztosítsanak azoknak, legalább addig, ameddig nincsen munkájuk – lássuk be, nem túl nagy sikerrel. És, logikusan, érthetően, ezzel a küzdelmükkel szinte senkit nem képesek visszajuttatni a munkaerőpiacokra. Amitől tartósan alacsony a foglalkoztatás, és veszélyben az ország versenyképessége.

A megoldás elvileg túlon túl banális és primitív, de a következményei igen bizonytalmasak. A primitív megoldás az, hogy, ha a munkán kívül semmi sem jó, minden vagy túl kevés, vagy túl sok – akkor nincs mese, a munkába lépést kell támogatni. Viszont, ha a munkába lépést kell támogatni – akkor ez teljes felfor-

dulás és átrendeződéssel járna együtt (mind az elvekben, mind az intézményekben, mind a forrásokban, mind a kompetenciákban) a szociális és foglalkoztatási szektorban.

2.5. Érje meg dolgozni!

Ebben a teljes átrendeződésben a legfontosabb elv csak az lehet, hogy érje meg dolgozni! Legyen rentábilis, járjon előnyökkel az, ha valaki képes dolgozni; és ugyancsak, járjon előnyökkel az, ha egy munkaadó alkalmaz olyan munkavállalót, akinek régen nincsen munkája. Ennek az elvnek igen komoly lenne a hatása a direkt, közvetlen szociális és munkaügyi támogatások rendszerére. Tudomásul kellene venni azt, hogy a már régóta munkaviszonnyal nem rendelkező egyének munkába lépése, foglalkoztatása produktivitási kockázat a munkaadó számára. Ezt a kockázatot nem lehet teljesen a munkaadóra terhelni, érdemes egy részét valamilyen közösségi eszközzel átvállalni. Ezen átvállalásnál kínálóznak olcsó és takarékos megoldások is. Pl. ha a munkaadó által befizetett adókat és járulékokat a munkába állás első félévére teljes összegben, normatív alapon vissza lehet téríttetni a Munkaerőpiaci Alapból mindazok után, akiknek legalább két éve nem volt munkájuk, akkor ez egy igen „olcsó” megoldás. Hiszen, állami kiadással nem jár (az állami támogatás visszajut adóként és járulékként az államháztartásba); bevételkieséssel nem jár (hiszen, több mint két éve nem hozott állami bevételt a most alkalmazott ember, nincsen bevételkiesés), és bizonyosan bővíti a legális foglalkoztatást, hiszen csak így lehet támogatáshoz jutni. Fél év alatt pedig csak kiderül, hogy képes-e ellátni a feladatát az újonnan felvett ember – és akkor nincsen ok a támogatás fenntartására, vagy nem – de ebben az esetben is a munkaerőpiacokon értékkel bíró munkatapasztalatra tett szert a már régóta nem dolgozó egyén.

Ugyancsak hasonló megfontolások vezethetnek arra, hogy a tartósan munkanélküli számára is fenntartsunk valamilyen szociális támogatást a munkába állás első időszakára. Maga a munkába állás, mint bármilyen más radikális életformaváltás – olyan extra kiadásokkal jár, amelyeket finanszírozni kell tudni, különben nem sikerülhet. Fel kell öltözni, „ki kell nézni valahogyan”, utazni kell, a korábban otthon előállított javakat meg kell venni, ki kell váltani a piacokon – ami mind-mind pénzbe, eleinte különösen sok pénzbe kerül. Technikailag ez sem megoldhatatlan, ámde nem könnyű feladat. Így pl. fenn lehet tartani a munkanélküliség okán a gyermekeknek biztosított étkezési, vagy tanszer támogatásokat – feltéve, hogy a segélyező hatóság tudomást szerezhet a munkavállalásról, vagy éppen annak sikertelenségéről.

A fenti példák mind-mind inkább illusztrációk: hasonló formák, technikák nagy valószínűséggel a foglalkoztatás bővülésében, a versenyképesség javításában mérhető sikerre vezethetnek – a szociálpolitikai gyakorlatok, intézmények,

szabályok fájdalmas és nehéz átalakítása nyomán. E változások megkerülhetetlenek.

Vannak azonban olyan nemzetközi tapasztalatok, amelyek e beavatkozások korlátaira hívják fel a figyelmet. Így pl. a munkába lépést szubvencionáló technikáknak jelentős sikereik vannak bizonyos kívül rekedt célcsoportok mobilizálásában – de igen gyérek a sikerek a tartós fenntartható foglalkoztatás megteremtésében. (Értsd: a szubvenciók megszüntetése után hamar elküldik az embereket...)

Vannak olyan metódusok, amelyek tartósabb és jelentősebb sikereket hoztak. Így pl. az alacsony bérű munkák adóterheit jelentősen enyhítő országok foglalkoztatási rátái ma Európában a legmagasabbak. (Az alacsony bér, az vagy eleve alacsony amiatt, hogy képzetlen, alacsony kvalitású munkaerő által elvégezhető; vagy a részmunkaidőre jutó hányad miatti „részbér” az alacsony.)

Magyar kontextusban azt mondhatnánk, hogy ameddig a legálisan végzett alacsony bérű munkák foglalkoztatási költségei (a bérterhek miatt) jelentősen magasabbak, mint a fekete, illegális foglalkoztatás költségei – addig ezek a munkák továbbra is feketék, a legális foglalkoztatás bővülése és a versenyképesség javítása szempontjából figyelmen kívül hagyható tevékenységek maradnak.

És akkor, visszakanyarodtunk a szolidaritás kérdéséhez. Ha a magyar középrétegek nem hajlandók, nem képesek megérteni azt, hogy az ő adójuk csökkentéséhez is leginkább az vezethet el, ha többen vesznek részt a munkaerőpiacokon; hogy ehhez alkalmasint érdemes elnézni nekik azt is, hogy kisebb kulcsokkal adóznak – hiszen így legalább nem a középrétegek adóiból finanszírozott szociális ellátásokból kell megélniük; szóval, ha nem fogadják el a szolidaritás elvére szerveződő adórendszert, akkor ennek ők is vesztesei lesznek.

Egyelőre még a politikai elit is nehezen érti meg, pedig előbb-utóbb nekik is, a magyar társadalom mérvadó többségének is jó lenne megérteniük: a szolidaritás nem a versenyképesség nagystílusú ajándéka, jótékonykodása, hanem a szociális politikák ésszerű reformjai a nemzeti szintű versenyképességet megalapozó, azt támogató feltételek között kialakuló egyensúlyi viszony.

2.6. A szociális rendszerek célcsoportjainak, a magas szegénységi kockázatú csoportok szociológiai karakterének változása – és a jóléti intézmények átalakulása

A jóléti rendszerek célja a különféle társadalmi hátrányok enyhítése, a hátrányok enyhítése révén a társadalmi különbségek, életkörülményekben való egyenlőtlenségek csökkentése. A hagyományos jóléti rendszerek kitüntetett célcsoportjai azok voltak, akik elvileg is képtelenek voltak dolgozni, önmaguk ellátására (öregek, gyerekek, rokkantak, stb.), illetve, akik a II. világháború után, családtagjuk, családtagjaik elvesztése révén eltartó nélkül maradtak (özvegyek, árvák). Noha a jóléti államok kialakulásakor a „basic income”, az alapvető társadalmi jövedelem Beveridge-i eszméjét próbálták meg követni, valójában inkább csak a fentebb

jelzett célcsoportok ellátására szolgáló intézményeket alakítottak ki. Azokat viszont eléggé jól, igencsak erős, hatásos, a problémákat jól kezelő intézményként. Ma azt is mondhatjuk, hogy „túl jól sikerült” ezeknek az intézményeknek a kialakítása. Leginkább azért, mert ezeket a beérett, jól működő intézményeket (mindenek előtt a nyugdíjrendszereket és a fogyatékos-ellátásokat) olyan problémák kezelésére is megpróbálták alkalmazni, amelyek kezelésére azok egyáltalán nem valók, nem is gondolta senki azok kialakulásakor, hogy valók lennének. Így azután a nyugdíj már messze nem arra való, hogy biztonságos jövedelme legyen annak is, aki túl öreg vagy túl beteg ahhoz, hogy dolgozzon; a fogyatékosoknak szánt ellátásokat messze nemcsak a fogyatékos és tartósan beteg, munkavégző képességeit végérvényesen elveszítettek kaphatják meg – hanem csaknem bárki, akinek nehézségei vannak a munkaerőpiacokon.

Márpedig, sokaknak vannak nehézségei a munkaerőpiacokon, akik közül sok az olyan „idősebb”, akinek van már némi szolgálati ideje (még, ha nem is annyi, hogy „rendes” nyugdíjat kapjon), vagy van némi betegsége, korlátozottsága (még, ha nem is annyira, hogy indokolt lehessen teljes összegű ellátásban részesíteni).

Szóval, a beérett rendszerek túl jónak mutatkoztak, túl nagy volt a bizalom bennük, hiszen jó hosszú ideje működésképesnek, hatásosnak bizonyultak. (A társadalom pozitív ítéletét mi sem tükrözi jobban, mint a nyelv és a szavak használata. A „rokkantnyugdíjról” ma is mindenki azt gondolja, hogy „rokkantak” kapják, pedig a fogyatékosok között alig vannak hagyományos értelemben vett – különösen: hadi – rokkantak; és a gyermekvédelemről is. úgy szokás gondolkodni, mintha az az árva gyerekek ellátását szolgálná, pedig ilyen már régen legfeljebb, ha mutatóba fordul elő a nevelő intézetekben...)

Pedig, a háború utáni, a jóléti rendszerek kialakulásakor helyzethez képest alaposan megváltoztak a körülmények. Hála a hatékonyan, jól működő hagyományos jóléti ellátásoknak, mindenek előtt a társadalombiztosításnak – ma gyakorlatilag nem találunk teljes összegű ellátásra jogosult idős embert, nyugdíjast a lakosság legszegényebb csoportjaiban. Ma a lakosság legszegényebb, legnehezebb helyzetben élő csoportjaira az jellemző, hogy bár elvileg képesek lennének dolgozni, de még sincsen munkájuk és jövedelmük már jó ideje. El lehet róluk mondani azt, hogy bár aktív korosztályokhoz tartoznak, de mindenféle társadalmi hátrányok (lakóhelyi hátrányok, családi-együttélési problémák, egészségi, képzettségi, etnikai stb. hátrányok) jellemzik őket, és, szomorú, de tény, hogy körükben: az átlagosnál nagyobb a családméret. Emiatt a gyerekek aránya is folyamatosan emelkedik a legszegényebbek között. A kutatások szerint a népességen belül a szegények aránya az elmúlt közel másfél évtizedben enyhén növekedett. A szegénységi kockázatnak leginkább kitett csoportok belső összetétele, azaz a szegénység struktúrája viszont változatlanak mondható, e tekintetben nagyfokú állandóságot tapasztalhatunk. Az egész időszakra jellemző, hogy leginkább 14 éven aluliak, és ezen belül a 3 évesnél fiatalabbak, valamint a sokgyerme-

kesek, különösen az egyedülálló szülők élnek szegénységben. Jelentős változás viszont, hogy a társadalmi szakadékok tovább mélyültek, egyre inkább jelentős a szegénységbe kerülés kockázata általában a munka nélkül lévők, illetve alkalmi munkát végzők, a képzetlenek, a romák, valamint az Észak- és Kelet-Magyarországon lakók és a vidéken élők körében. Az elmúlt évtizedben tehát a társadalmi törésvonalak mind térben, mind a munkaerő-piaci kapcsolat intenzitása szerint tovább mélyültek, azaz az adatoknak lehet egy olyan olvasata, hogy a szociálpolitikai eszközrendszer nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a társadalmi hátrányokat mérsékelje, a szegénységben élők helyzetét enyhítse.

Az is látható, hogy épp rajtuk, a legszegényebbeken az sem segít, ha megpróbáljuk e problémákat mintegy felszívni, felitatni a beérett, működő rendszerekbe – hiszen ott általában töredékellátásokra szerezhetnek csak jogosultságot. Közben a számukra nyújtott ellátások egyenként siralmasan szegényesek, aközben az is látszik, hogy már e szegényes részellátások tömegessége is csaknem szét-durrantja a rendszerek fenntarthatóságának kereteit. (És nyilvánvalóan: rendes, tisztességes egyéni mértékű ellátási összegek már ma is szétfeszítenék e kereteket...)

Nem csupán arról van szó, hogy csökkenő létszámú aktív dolgozótól, változatlan elvonási kulcsokkal beszedett járulékokból csak kisebb összegű társadalombiztosítási alapok képezhetők. (Nyilvánvalóan ez ma a legnagyobb problémája a nyugdíj- és az egészségügyi rendszernek is.) Hanem az is hasonlóan nagy baj, hogy a kisebb alapokból több embernek kell ellátást adni, ami csak romló ellátási szintek, csökkenő egy főre jutó fajlagos ráfordítással, ne szépítsük: az ellátás minőségének romlásával lehetséges.

És, ha mindez nem lenne elég baj, akkor mindennek tetejébe az ellátás belső igazságossági mértékei is szükségszerűen felborulnak: ugyanaz az összeg, amely kompenzálni képes a munkaerőpiacon csak nehézségekkel, olykor szürke pénzkereseti lehetőségekkel élni kénytelen emberek nehézségeit – az nem lehet méltányos összeg a teljes megélhetési költségeit fedezni annak, aki valóban túl öreg, túl beteg ahhoz, hogy bármit is dolgozzon.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tartósan munka- és jövedelem nélküli aktív korosztályok számára a hagyományos intézményi keretekben nyújtott ellátások inadekvát segítségek ahhoz, hogy a társadalmi kirekesztés, szegénység ellen védelmet nyújthassanak; viszont, a jelenlegi intézményi keretekben már így is túl költségesek ahhoz, hogy az intézmények eredeti funkcióiknak fenntarthatóan megfelelhessenek.

2.7. Ágazati és szektoriális határok – a határok újraértelmezése és átrendeződése

Az előzőek logikus fejleménye az, hogy a korábbi problémakörök, célcsoportok ügyeinek kezelésére kialakult kormányzati ágak kompetenciái közötti határvona-

lak mára, az új ügyek kezelésére, az új problémák kezelésére inadekváttá váltak. Ha az állam a kötelezés eszközével kényszerít minden gyereket a közoktatásban való részvételre, és ehhez kialakítja a maga oktatási hivatalait, hatóságait, intézményeit – akkor ezekbe a keretekbe nyilvánvalóan nehezen, vagy még úgy sem fognak beférni a szociális támogatásként nyújtott képzési lehetőségek, netán a munkaadók által szervezett és bonyolított képzésekkel kapcsolatos, szabályozási, támogatási, engedélyeztetési és más állami feladatok. Az sem megy, hogy ezekre az új feladatokra új szabályozó és szolgáltató intézményeket hozzunk létre, hiszen ez pazarlás lenne: ugyanolyan ismeretek átadásával összefüggő oktatási célokra ott vannak az iskolák, a tanárok, a kész oktatási anyagok és módszerek, no és, a csökkenő gyerekszám mellett felszabaduló képzési kapacitások is rendelkezésre állnak. Minek kellene akkor a már most sem kihasznált kapacitások mellé újakat kiépíteni?

Hasonló példák tucatjait hozhatjuk arról, hogy, ha nem is átrajzolódnak, de legalábbis elmaszatolódnak, zavarossá és diszfunkcionálissá válnak az ágazatközi határok a foglalkoztatáspolitikai, a szociálpolitikai, a lakáspolitikai, az oktatáspolitikai, az egészségügyi, a társadalombiztosítási, az adó-, illetve a tágabb fiskális politika és más kormányzati ágak, ágazatok között. Könnyű lenne az élet akkor, ha az új határokat valamiféle steril szakmai racionalitásokat követve meg lehetne húzni. De nem, ezeknek az ágazati határoknak a meghatározása – az valódi, súlyos politikai kérdés.

Az ágazati határok elmosódása még mindig kisebb problémát okoz, mint a szektorok közötti határok elmosódása és átrendeződése. Ma nem tudhatjuk, hogy mi sorolható a piaci és privát, és mi a „köz” és állami, vagy redistributív szektorok körébe. Komoly vitákat válthatna ki, ha tisztázni akarnánk olyan kérdéseket, mint hogy mennyire privát az állami kötelezéssel kikényszerített részvétel abban a nyugdíjrendszerben, amelyben a pénztárak gazdálkodásának legfontosabb paramétereit is állami szabályok kötelezően írják elő és állami hivatalok folyamatosan ellenőrzik betartásukat? Mennyire „magánkiadás” az, amikor a korábbi táppénz helyett állami kötelezés írja elő a fizetett betegszabadság kiadását, és amely kifizetésbe a munkaadónak semmilyen rendelkezési jogköre nincsen? Mennyire köz, és mennyire magán egy kht., egy közalapítvány – avagy, éppenséggel mennyire magán az a „magánalapítvány”, amely kizárólag egy közintézmény ténykedését támogatja, akár azzal, hogy a közintézmény működtetésére szánt bizonyos pénzeket kezel; akár azzal, hogy a közintézmény bizonyos, a költségvetési gazdálkodás szabályai szerint nehézkesen menedzselhető feladatainak átvállalásával „bedolgozik” a közintézménynek (iskolának, kórháznak, stb.)? Mennyiben köz, és mennyiben magán az a privát vagy egyházi szervezet, amely közfeladatot lát el, erre való tekintettel adókedvezményeket élvez, és legális bevételeinek döntő hányada olyan állami forrás, amelyeket a közfeladat ellátására kap valamilyen állami szervtől, tulajdonképpen az állam vásárolja meg tőle a közszolgáltatást? Folytathatnánk a sort, de nem érnénk a szektorok határain ténykedő szereplők

felsorolásának a végére, nem vehetnénk számba valamennyi olyan finanszírozási, feladatellátási, gazdálkodási konstrukciót, amely a hagyományos fogalmainkkal részben a privát, részben a köz-szektor részének sorolható be.

Ezt jelenleg inkább bajnak kell értékelnünk. Közvetlen bajként jelentkezik az, hogy ezen a szektorok közötti senki-földjén túl sokan halásznak a zavarosban, túl tisztázatlanok azok a játékszabályok, amelyekben valaki magánhaszonra és előnyre tehet szert a „köz” kontextusában elfoglalt pozíciói révén – és ennek hatására, jogosan vagy jogtalanul, de ennek a határterületnek egy jelentős hányada a korrupció folyamatos gyanújában él. Ez nem e határterület sajátos problémája – ez súlyosan mérgezi az egész közéletet.

De baj az is, hogy a politikai és működtetési elvek sem tisztáztak – immár nem csupán a határterületekre, hanem a szektorokra sem. Egyfelől, nem tisztáztak azok a közfelelősségek, így azok a „corporate” (jobb híján: vállalati-közösségi, munkaszervezeti) felelősségek sem, amelyek általános vállalása a fejlett civilizációk igencsak jellemző sajátossága, mi több számos eleme (pl. az egyenlő bánásmódra és más „politikailag korrekt” beszédmódokra és magatartásokra vonatkozó elvárások) törvény által kikényszerítettek. A fejlett civilizációk megítélésében ma Magyarország némiképp a késő-feudalizmusra jellemző, „az én házam az én váram” olyan kultúrájában él, amelyben a privát világban minden függetleníthető a köz elvárásaitól. E sajátos „privát” értelmezésben, amelyben bármi megtehető „az én váram falai között” – sajnálatosan napról napra olyan jelenségekkel kell szegényszemre szembesülnünk és megküzdenuk, mint a munkaadói önkény különféle megalázó gesztusai, vagy a fékevesztett családon belüli erőszak.

Történetünk szempontjából még nagyobb baj az, hogy a közszférával szemben elvárt elveinket és elvárásainkat sem vagyunk képesek megformázni. Hosszú ideig kizárólag úgy tekintettek a közszférára, mint ami a kapitalista piacgazdaság piaci kudarcainak ellensúlyozása érdekében védett a piaci jellegű versenyektől, konfliktusoktól, produktív kihívásoktól. Ma is szokás így értelmezni a közszférával szembeni elvárásokat – különösen azok részéről, akik „belül” vannak a közszféra köreiben. E körön kívül sokkal inkább az az elvárásrendszer a meghatározó, amelyben a közszféra produktivitása, így pl. az oktatás vagy az infrastruktúra a nemzet versenyképességének és produktívításának meghatározóan befolyásoló tényezője – amely elvárásnak csak akkor lehet megfelelnie, ha maga is produktív, ha magának is nap mint nap bizonyítania kell eredményességét és hatékonyságát. Ez a kettős elvárásrendszer manapság megkerülhetetlenül létező realitás – amely eléggé bénítja a közszektor működését. A piac versenyeztetett technikái, eljárásai, módszerei (így tenderek, pályázatok, projektek, monitorozások, konzorciumi együttműködések, szerződéses keretekben – tehát a polgári jog, és nem az államigazgatási jog hatálya alatt – ellátott közfeladatok, stb.) visszavonhatatlanul bevonultak a közszektorba, ám ezeket a technikákat a közszektor a régimódias, természetes közegüktől idegen atmoszférában próbálja meg alkalmazni. Őszintén szólva: szükségszerűen nem túl nagy sikerrel.

3. Trendek és mozgatórugók

3.1. Kihívások, mozgatórugók

Az előző fejezetekben hosszasan érveltünk amellett, hogy a jóléti politikák és a hozzájuk képest külső, gazdasági, társadalmi feltételrendszerek közötti egymásra hatás alapvető átrendezéseket, új kihívásokat eredményez a jóléti politikák számára. Ezen „új”, a jelenlegi politikai és kormányzási rutinokba be nem épült kihívásokat, feltételeket a következőkben foglalhatjuk össze:

- Valamennyi jóléti terület kulcskérdése a foglalkoztatási ráta alakulása. Más szóval: ha nem sikerül növelni a jóléti rendszerek „szponzorainak”, befizetőinek arányát, akkor még növekvő elvonási kulcsokkal sem lehet a növekvő számú ellátott számára nemhogy az ellátások színvonalát javítani, de még a jelenlegi szinteket fenntartani sem. Ezért, valamennyi jóléti terület (így a szociális, foglalkoztatáspolitikai, társadalombiztosítási, oktatási, egészségügyi területek) működtetése szempontjából alapvető fordulatra van szükség a prioritások meghatározásában. Nem elégséges annak a ma kizárólagosan érvénysülő elvárásnak megfelelni, hogy a munkán kívüli időtartamok alatt a rendszerek tisztességes elbánásban részesítsék az ellátásokra jogosultakat – hanem minden egyes ügyfél esetében, minden lehetséges momentumban a munkához való visszatérés lehetőségét kell keresni, és ahhoz kell támogatást biztosítani.
- A munkához jutás támogatása nem csupán hozzáállás, lelkület vagy ideológia kérdése. Ha a jóléti rendszerek valóban hathatós segítséget képesek nyújtani a munkába álláshoz, ha érdemben hozzá tudnak járulni a foglalkoztatás bővítéséhez – akkor ezen túl a jóléti rendszerekre nem úgy kell tekintenünk, mint amelyek „viszik a pénzt”, hanem úgy, mint a nemzet jólétéhez és versenyképességéhez konstruktívan hozzájáruló, produktív tényezőre.
- A jóléti rendszerben, különösen a szociális szolgáltatási szférában hiányoznak, jobban mondván esetlegesebbek az ágazatok közötti horizontális kapcsolatok. A horizontális szintű logika mellőzése megakadályozza, kétségessé teszi a szociálpolitika produktivitását, hiszen a rendszer átláthatatlan, a különböző ágazati politikák egymás melletti működése pedig csökkenti, vagy meggátolja az eredményességet.
- A jólét csak akkor és annyiban lehet produktív tényező, amennyiben bármi más tényező produktív lehet: ha kimutathatóan, bizonyíthatóan hozzáadott értéket teremt, ha kimutatható hasznai és hozamai vannak – elsősorban a foglalkoztatás bővítésére. Más szóval, a rendszerek működtetésében nem a szabálykövető bürokratikus fegyelemnek kell az elsődleges rendszerszervező elvnek lennie, hanem (a szabályok keretei közötti) eredményre törő szakmai kompetenciának, felelősségnek – és az eredmények akkurátus ellenőrzésének, számon kérésének és követésének.

- Mindez nem csupán logikai spekuláció vagy politikai értékválasztás kérdése. A fent jelzett irány – minden belső tisztázatlanság ellenére – az Unió mainstream jóléti stratégiája, amely egyelőre leginkább a koordináció nyílt módszereivel történő harmonizációs kísérletekben intézményesül, de várhatóan egyre masszívabb keretekbe formálódik a direktívákban és belső szabályozásokban, valamint a strukturális és kohéziós alapok támogatási prioritásaiban.

A fentebbi trendek a körülmények, a környezet változásának legfontosabb változási irányai.

Kötelességünk azonban felhívni a figyelmet arra, hogy szerkesztési elvünk egyfajta stratégiai prioritást is kijelöl. Sokakkal ellentétben, akik a legfontosabb kérdésnek az egyes rendszerek belső mechanizmusainak átalakítását, így az új aktorok és privát szereplők bevonását, szakmai normák és sztenderdek változását, finanszírozási konstrukciók bevezetését, stb. tartják – számunkra az elsődleges kérdés épp a jóléti rendszereknek a külső kihívásokhoz való alkalmazkodása, valamint intézményesített és transzperens (világos felelősségi körök, szabályok stb.) kapcsolati struktúrák kiépítése. Ennek folytonos figyelembe vételével lehet körülírni a rendszerek működtetésében várható „belső” átrendeződések, módosulások irányait.

Ezeket vesszük számba az alábbiakban.

3.2. *Tematikus paradigmaváltások*

Korábban bemutattuk, hogy az utóbbi évtizedekben a hagyományos, beérett jóléti rendszerek „túlhasználódtak”, olyan problémák megoldására is igénybe lettek véve, amelyek megoldására elvileg is teljesen alkalmatlanok. Ez kétféle problémát mosott össze: egyfelől inadekvát, hatástalan, legfeljebb a pillanatnyi anyagi gondokon enyhítő támogatást adott az „új ügyfeleknek”, miközben a létszámbővülés hatásaként, azaz, amiatt, hogy a jóléti pénzügyi alapokat több fogyasztó között kellett felosztani – az ellátások szintje vagy csökkent (pl. fogyatékosok ellátásai), vagy egyre fokozódó hiányt termelt (társadalombiztosítási alapok). A stratégiai cél nem lehet más, mint, hogy a rendszereket arra kell használni, amire azok valók. A hagyományos rendszereket tehermentesíteni kell a rájuk rakódott, működésüktől idegen terhektől – és eközben az új (amelyek már nem is annyira új) problémák kezelésére más, adekvát eszközöket kell bevezetni. Irigyelhetjük a brit kormányzati hagyományokat, amelyben a politikai célokat általában is, de a miénkhöz hasonló konkrét esetben is, egyértelműen szokás megfogalmazni: „work for those who can, support for those who cannot!” szöveg Tony Blair – magyar fülnek kissé túl durva – utasítása kormányának. De valóban, csak ez lehet a célcsoportok meghatározásának iránya: aki elvileg munkára képes, annak minden lehetséges közpolitikai, támogatási eszközzel a munkába lépését kell támogatni, és ezáltal feltételeket lehet arra teremteni, hogy a munkára képtelenek megél-

hetését a hagyományos pénzbeli és szolgáltatási kapacitásokkal, tisztességesen biztosítani lehessen.

Az előzőekben már szintén jeleztük azt, hogy milyen irányokban lehet kialakítani azokat a támogatási konstrukciókat, amelyek érdemben segíthetik azok munkavállalását, akik elvileg képesek lennének dolgozni. A legfőbb rendszerépítkezési irányokat a következőkben foglalhatjuk össze:

- Egy piacgazdaságban a kormányoknak nincsenek közvetlen, direkt eszközeik a munkahelyteremtésre, a foglalkoztatás bővítésére. A rendelkezésre álló eszközök közvetettek. Indirekt módon lehet pénzügyi érdekké tenni, ösztönözni a munkavállalást, illetve a jelenleg nem foglalkoztatott emberek foglalkoztatását – illetve, világossá lehet tenni a direkt szubvenciókhoz kapcsolódó elvárásokat, követelményeket, normákat.
- Az „érje meg dolgozni!” elv nevében magát a munkába állást kell támogatni, premizálni: egyfelől a munkaadó produktívítási kockázatait részlegesen átvállalva; másfelől a potenciális munkavállaló szociális támogatását legalább a munkába állás első időszakára kinyújtva, támogatva annak az életformaváltásnak a többletköltségeit, amelyek minden életformaváltáskor extra kiadásokkal járnak, így a munkába lépéskor is.
- A mindig is drága, gyanús és kétesen kiszámítható egyedi közvetlen szubvenciók, pályázati finanszírozás helyett preferálni szükséges a normatív, kiszámítható, tartósan figyelembe vehető támogatási konstrukciókat. Kiemelt jelentőségűek e szempontból az adórendszeren keresztüli támogatások – amelyek a fenti követelmények mellett arra is módot adnak, hogy a munkavállalás, jövedelemszerzés, a foglalkoztatás tartóssága szempontjait is folyamatosan ellenőrizni, követni lehessen.
- A foglalkoztatás bővítésének legnagyobb tartaléka a fekete és szürke gazdaság kifehéritése. Ez a folyamat nem menedzselhető pusztán adminisztratív, a jogi fenyegetésre és elrettentésre épülő eszközökkel. A jelenleg szociális támogatásokra is jogosult, feketén foglalkoztatott emberek foglalkoztatását leginkább a foglalkoztatottak bérén felüli költségeinek – a fekete foglalkoztatás hasonló költségeihez való közelítése. Magyarul: az alacsony bérű foglalkoztatás, ideértve a részmunkaidőben, atipikus foglalkoztatási rendben történő foglalkoztatás bérterheinek radikális csökkentése.
- Nincsen olyan állami, közpolitikai rendszer, amely munkát találhatna annak, akinek nincsen munkája. Munkát magának a munkát keresőnek kell találnia (illetve, minden empirikus adat azt mutatja, hogy így is-úgy is, csak ő maga lehet képes munkát találni). Épp ezért, a közvetlen közvetítésnél nagyságrenddel hatékonyabb eszköz az állás- és munkalehetőségekről történő gazdag és hiteles információszolgáltatás, az üres álláslehetőségek feltárása, és pl. interneten történő nyilvánosságra hozatala;

illetve azok a tanácsadói, bátorító és pro-aktív személyes segítségnyújtások, amelyek révén aktívabbá, eredményesebbé tehetők a megfelelő munka eléréséért tett személyes erőfeszítések.

- A munkakeresésben az informális tényezők a meghatározók – gyakorlatilag a személyes kapcsolatrendszereken keresztül lehet munkát találni. Általánosságban az mondható el, hogy a „távoli ismerősök” hálózatának kiterjedtsége a legfontosabb kérdés – hiszen a családtagok, a szomszédok munkaerő-piaci horizontja semmivel sem tágasabb a munkát kereső egyénnél. Az informális hálózatok, ha úgy tetszik, a civil társadalom (amely e szempontból messze nem azonos a civil szervezetek körével...) társadalmi támogatása az egyik kardinális feltétele a foglalkoztatást bővíteni szándékozó jóléti stratégiáknak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a jóléti rendszereknek más célkitűzéseik is léteznek. Feladatuk olyan szociális támogató rendszer „kiépítése”, ahol a személyek és családok megfelelő védelmet kapnak a szociális kirekesztődéssel szemben, amely jogvédelmet és szociális biztonságot nyújt mindazoknak, akik társadalmi gondoskodásra szorulnak. Olyan segítő „csatornarendszert” kell kialakítani, amely oda is „elviszi” a gazdaság eredményeit, ahová egyébként önmaguktól nem jutnának el. Mindez szükségessé teszi a jövedelemkülönbségek mérséklését, az egyéni élethelyzet változásakor a megszokott életszínvonal (hirtelen és drasztikus) zuhanásának megelőzését, valamint a szociális védelem minimum szintjének kiépítését. Ezek tehát a kulcsfontosságú célkitűzések, melyek a jóléti gondoskodás un. „hagyományos csoportjai” (azok számára, akik nem képesek munkát végezni) számára is szükséges biztosítani.

II. Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok

„Önök ott fent, mi itt lent...”

(Walraf)

Az elhíresült könyv szerzője, G. Walraf adta ezt a címet – összefoglalva élményeit –, mikor törtök vendégmunkásnak álcázva magát munkához akart jutni. Szóval nem volt jó töröknek lenni Németországban. De nem volt jó négernek lenni Amerikában, zsidónak lenni Európában. Ma sem jó cigánynak, hajléktalannak, vagy szegénynek lenni Magyarországon sem. Miért is van ez így, lehet-e változtatni ezen? Nagy, tartós és makacs kérdések és mindönket érintenek. Talán ez is mutatja, miért fontos, hogy ismereteink legyenek a társadalomról: mert benne élünk. Az a szociológus reménye, hogy ha többet tudunk róla, jobban eligazodunk benne. Magam úgy vélem, ezek terjedelme három szintű:

- tájékozódás a világban (időbe, térben),
- eligazodás a környezetben (kiscsoportok),
- önismeret.

Akik most arra vállalkoztunk, hogy a hátrányos helyzet kapcsán adjuk össze tudásunkat, a szerintünk egyik legfontosabb problémát ragadtuk meg. Az reméljük, az ez iránt érdeklődő és tenni vágyó – értelmiségi csoport talál hasznosítható, de legalábbis továbbgondolásra érdemes gondolatokat, vagy számára elfogadható szemléletmódot. Ehhez szükségesek – ha kissé summásak is – értelmezések, elméleti keretbe helyezések, utalások, hol is tart a szociológia -tudomány ezek feltárásban, orvoslásában.

1. Értelmezések

Nagy valószínűséggel az emberiség fennmaradásának alapvető feltétele volt, hogy összeakaszkodtak a napi kihívások megválaszolására. Ezt a szövetséget nevezzük társadalomnak. Fokozza a kutatási érdeklődést, hogy a viszonylagos egyenlőség állapotából hogyan jutottak el mindenütt az emberek az egyenlőtlenségig, az eltérő helyzetekig, az alá – fölérendeltségi viszonyig. Talán ez a legszorítóbb érzés és állapot: kiszolgáltatottnak lenni. Leglátványosabb ez az anyagi javakhoz való viszonyban. Vannak gazdagok és szegények. Legmakacsabb, legáltalánosabb, amikor a szociológiai – fiziológiai különbség válik társadalmi hátránnyá: ez a nők kiszolgáltatottsága. Válhat a települési lejtő társadalmi lejtővé, ez a falu hátránya (vagy a régióé). Falaknak nevezte ezt Erdei a 30-as évek Magyarországon, melyekben nehéz kapukat vágni. De lehet generációk közötti kiszolgáltatottság, mint volt az újkorig a gyerekeké, ma az öregeké. Lehet faj, kisebbség a kárvallott, mondjuk cigánynak lenni Magyarországon, magyarnak lenni Szlovákiában. Ta-

lán ezek a legmélyebbek, mert előítéletek (is) táplálják. S bár az emberiség – eltérő mértékben és időben – átmegy a biztonság 3 fokozatán: túlélés, megélés, jól élés – ma is sokan az első stádiumban rekedtek. Elit, középosztály, alsó rétegek vagy hátrányos helyzetűek elnevezéssel illetjük most ezeket.

Vannak tendenciák, melyek általában kísérik az emberiséget. Évszázadokig katasztrófa hatású volt 3 tényező: az éhínségek, a betegségek, a háborúk.

Mondhatjuk, mindhárom legyőzésében jeleskedtek elődeink, de igazán megszüntetni nem sikerült. Talán csökkenő mértékben, de megmaradtak. Giddens írja, hogy a 19. század végén az európai emberek többsége szegény volt. Vizsgálatai szerint ma a többség jobban él, mint akkor a nem szegények általában. De ma is van szegénység – még hazájában, Angliában is. Mint írja, a marginális osztályban sok a munkanélküli, rosszabbak az élet- és munkakörülmények. A nagy jövedelmek pedig ma is tömörülnek: „...a vagyon ma is kevés ember kezében összpontosul. Nagy-Britanniában a legfelső 1 százalék kezében van az összes magánvagyon, azaz az egyének, nem pedig a szervezetek által birtokolt vagyon 18 százaléka. A lakosság leggazdagabb 10 százaléka az összvagyonnak több mint felét birtokolja”¹

Kisebb-nagyobb eltérésekkel a kutatók a mai magyar társadalom egyharmadát is a szegénység kategóriába sorolják. Az orvostudomány, a technika és a humanizálódás sokat tettek a betegségek legyőzésében, de jöttek helyettük újak. Ráadásul kultúránkban nem érték az egészség. A folyamatos, szörnyű háborúkat is magunk mögött tudjuk. De új konfliktusok, újfajta harci eszközöket teremtettek, melyek fenyegetik a biztonságunkat. Ez pedig kikezdi a lelket. Az emberiség önveszélyessége nem csak egymás pusztításában nyilvánul meg, hanem a környezetre is ártalmasak vagyunk. Nem vigyázunk erre a nagy kincsre, a minket szolgáló természetre.

A polgárosodás nyitottabbá tette a társadalmakat. A származás mellé/ helyett a képesség „capacite”, a teljesítmény, a tehetség, lépett. Így sem könnyű kitörni az említett nehéz helyzetekből – de nem lehetetlen. Megnőtt ugyanis annak lehetősége, hogy irányítói legyünk személyes életünknek. Alternatívák nyíltak teljesen bezárt társadalmi csoportok számára. A civilizáció anyagi – technikai értékei növelik kényelmünket. Nő a személyes szabadság lehetősége, demokratizálódnak a társadalmak. Megjelenik az individuális szerelem, vele a párválasztás szabadsága. Végül is a globalizáció közelebb hozza a béke és a megegyezés lehetőségeit. Az emberiség jövője nem személytelen, de sok emberé igen.

Egyre többet halljuk – szakmai körökben is – a jólét kifejezés mellett a jól-lét fogalmat, a pontosan nem értelmezhető, de oly fontos boldogság elérését. Magam is úgy gondolom, a leplepusztultabb állapotban, kisemmizve, kiegészve is van kapaszkodó. Az egyik a szeretet, hiszen így tartozol valahová. A másik az egészség,

¹ Anthony Giddens: Szociológia Osiris Kiadó, 1995. 231. old.

hiszen az evilági élet megismételhetetlen. Végül kell a biztonság. Akiknek ez fontos, eljutnak a szolidaritásig. Ez ma nagy hiány.

2. Fogalmak

Az egy nyelven beszélés végett munka-fogalmak szükségesek. Alapvetően a hátrányos helyzetről szólnak, de fontosak a vele rokon fogalmak is: egyenlőtlenség, szegénység, depriváció. Akármikor, akárhonnan nézzük, ez a társadalomvizsgálatok kulcskérdése. Míg a harmóniaelmélet szerint a tevékenységi rendszerként leírt társadalomban azért alakul ki az egyensúly, mert mindenki teszi a dolgát. De Mertontól tudjuk: nem mindenki teszi, mert nem tudja (szegény, beteg, sérült); mert nem akarja, deviáns (öngyilkos, alkoholista, bűnöző, drogos, mentális problémái vannak). Vagyis, teszik le voksukat a konfliktuselmélet hívei, a társadalom nem csak tevékenységi rendszer, hanem meghatározott szerkezetű képződmény. Nem egyének spontán halmaza, hanem bonyolult viszonyok. Összessége, egyenlőtlen helyzetek alapján nagy makro-csoportokba rendeződő szerkezet. Három tulajdonsága van: viszonylag tartós (l.a. feudalizmus néhány száz éve), benne a helyzetek öröklődnek és hierarchikus. Ez az alá- fölérendelt helyzet válik végül elviselhetetlenné. Visszaértünk a lényeghez.

Az egyenlőtlenség különböző helyzetet jelent az egyes embereknek. Ez lehet a pozíciók egyenlőtlensége és lehet az esélyeké, ahogyan Andorka egyszerűen és világosan érthetően írja. Mint elérendő hosszú távú cél fogalmazódik meg az egyenlőség, de legalább a méltányosság és igazságosság irányába mozdulás. Elévülhetetlen kérdésfelvetés az egyenlőség mértékéről folyó diskurzus, illetve annak elfogadhatósága. A XIX. század öröksége, hogy az egyenlőtlenségek szükségesek, sőt kívánatosak, mert a legrátermettebbek a legeredményesebbek. Őket kell támogatni, – tehát az elit tehetségesebb a beavatkozás sérti a gazdagok szabadságát, a jövedelmek tükrözik a személyek hasznosságát. A másik elmélet a mérsékelt egyenlőtlenséget elfogadja, de helyesli az esélyek egyenlőségét. Feltételezi a személyes szabadságjogokat és azt, hogy az egyenlőtlenség a szegények érdekeit is szolgálja.

Végül vannak hívei a teljes egyenlőségnek is. A II. világháború után a fejlett, demokratikus országokban a mérsékelt egyenlőtlenségek szellemében alakultak ki a jóléti államok, a szerző szerint. Mint azóta tudjuk, a jelenség átmeneti volt.²

A szegénység szakirodalma, a rávonatkozó vizsgálatok és szívós jelenléte a valóságban – kíséri mindennapjainkat. Definíciók sokasága ismert, de mindnyájan tudjuk, miről van szó. Nem, vagy alig részesednek ezek az emberek a rendelkezésre álló (de hozzáteszem: szellemi és hatalmi) javakból. Aki szegény, az a legszegényebb – mondja a tipizálás szándéka nélkül – József Attila.

Talán nem tudta, hogy megfogalmazta az abszolút szegénység fogalmát, mely

² Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába Osiris Kiadó, 1997. 126. old.

azt jelenti, hogy ezek az emberek a létminimum alatt élnek. Giddens idézi Ch. Booth-ot – a kérdés elsőszámú kutatójának megjelölve őt:” ... az ezen szint alatt élő emberek már hiányt szenvednek a fizikailag egészséges létezéshez alapvetően szükséges javakból, vagyis nem jutnak elegendő táplálékhoz és megfelelő hajlékhoz, s így nem képesek testük fizikailag hatékony működtetésére”³

Hozzáteszem: csoda, hogy élnek ezek az emberek. Nincs nagy eltérés a nagyságrend hazai megítélésében: ez legalább egymillió embert jelent.

A relatív szegénység megközelítése sokféle. Elfogadott a társadalom átlagához történő lemaradással jellemezni, főleg az egy főre jutó jövedelemmel. De úgy is fogalmazhatunk, hogy nem rendelkeznek ezek az emberek azokkal a javakkal, vagy akár iskolázottsággal, mint a társadalom többsége. Minimum kétmillió ember tartozik Magyarországon ebbe a körbe. Elterjedt annak elfogadása, hogy a szűk elit mellett egy fogyatkozó, lefelé csúszó középosztálya van társadalmunknak a rendszerváltás után. Ebből eleve látható, hogy – általában – szegénység nő. Magyarországon nagy volt a szegénység 1945 előtt, után és nagy a rendszerváltás után is.

Bokor Ágnes és Ferge Zsuzsa, Kemény István kutatásai kiemelkednek a hazai szakmai sorból. Bokor a magyar szegénység kapcsán a kérdést több dimenziós voltára hívja fel a figyelmet; többek között a szubkultúrák kérdésére és arra, hogy szegénynek lenni nemcsak jövedelem, fogyasztás – hanem életstílus kérdésére is – társadalmi állapot. Felhívja a figyelmet a szegénység térbeliségére is (régió, tanya, szociális otthon). Ráadásul ők láthatatlanok a társadalom számára – ez is szegregáció. Izgalmas volna követni fejtegetéseit a magyar szegénység történeti felvázolásában – de nincs rá mód. Lesújtó a helyzet felvázolása a szocializmus időszakának első idejéből, amikor háritották – az egyébként elismert szegénység okait – az átkos múltra. A ’80-as évek szegénység-kutatásai már érzékenyen reagáltak a regionális és lakóhelyi különbségekre. A legszembetűnőbb a Budapest és a vidéké: a szegények 20%-a lakott 1987-ben a fővárosban. A depriváltak kétharmada a keleti részen (a lakosság fele él itt) 28 százaléka a Dunántúl (a lakosság 30%-a). Amikor a depriváltságot a szegénység modern formájának tekinti egyébként.⁴

Ferge adatai szerint Magyarországon 1968-ban egymillió a becsült létminimum alatt élés és másfélmillió a társadalmi minimum alatt élők aránya – összesen 25%.⁵

A depriváció szó szerint valamitől való megfosztottságot jelent, valóban fedésben a szegénységgel. De éppen az a finom szerkezetben szemlélés különbsége a hagyományos szegénységtől, hogy nem csak anyagi – jövedelmi nélkülözést je-

3 Giddens id. mű 250. old.

4 Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon. Magvető Kiadó, 1987/1 25. old., u.ott, 53. old.

5 Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből, Magvető Kiadó, Budapest 1986. 21- 22. old.

lent, hanem pl. a szeretettől, vagy a szellemi javaktól, esetleg az egészségtől való megfosztottságot is. Tehát kutatási rámutattak, hogy a szocialista időszak is újratermelte – csak nem nevezte nevén – a szegény, a hátrányos helyzetű, a deprivált rétegeket, melyek önerőből nem tudtak változtatni sorsukon. Máig nem pusztán anyagi kérdésekről van szó, bár valószínű, hogy a hagyományos szegénység a legnagyobb ellenségünk. A rendszerváltás után ezeket kiegészíthetjük a tartós munkanélküliséggel, a hajléktalansággal, a kimondható regionális különbségekkel, a piac által sokak számára megnövelt biztonságérzet hiányával, a gyerekeket egyedül nevelő szülőkkel. Ha közelebb akarunk kerülni írásom tárgyához, Andorka szegénység osztályozását is érdemes használni, mely a rendszerváltás utáni helyzetet foglalja össze:

- a hagyományos szegénység: elsősorban falusiakat és időseket jelent,
- az új szegénység: munkanélküli, városi középkorú, családos munkás embereké,
- a demográfiai szegénység, a világszerte (is) növekvő gyermek szegénység neve,
- az etnikai szegénység, lényegében a cigányságra vonatkozik.⁶

Az utóbbi három látni valóan érinti a roma kisebbséget, és érinti a gyerekeket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül – ha elemezni nincs is módunk – hogy közben zajlik egy kíváncsú, de ettől semmivel nem könnyebb rendszerváltás, amelyben nem egyenlő mértékű a gazdasági, társadalmi és politikai változás, fejlődés. Átmenetileg megbomlott a társadalmi integráció, hiány a szolidaritás. A Durkheim által anómiának nevezett értékválság állt elő.⁷ Szervetlen fejlődésünk jellegzetessége ugyanis a régi értékek szétverése, miközben az újak teremtése hosszú folyamat. Ez és az ismeretlentől való aggodás elbizonytalanítja az embereket, félelmet kelt bennük.

A '80-as évek végének radikalizálódó légkörében a döntéshozók is rájöttek, hogy társadalompolitikai döntéseket lehet, de nem érdemes hozni társadalomvizsgálatok nélkül. Magam is jelen voltam azon a szegénységkonferencián, melyben már a SZETA is kifejtette álláspontját. A „hivatalos” tudományos összegzést tartó Huszár István az egy tényező mentén létrejövő társadalmi különbséget is terhesnek minősítette, de először hallottam azok halmozott jelenlétét csokorba kötve.

Ezek:

- alacsony egy főre eső jövedelem,
- nagycsalád,
- rossz lakáskörülmények,

⁶ Andorka id. mű. 141-142. old.

⁷ Émile Durkheim: Az öngyilkosság, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1978.

- képzetlenség,
- nagyobb hajlandóság a devianciára,
- nagyobb hajlandóság a betegségre,
- gondozatlan öregek.⁸

A rendszerváltás után ez „kiegészült” a tömeges és tartós munkanélküliséggel, a hajléktalansággal, a nyilvánvalóvá vált regionális – és települési egyenlőtlenségekkel. Ha nem is kilátástalan, de rövidtávon nem orvosolható helyzetről van szó. Hozzátehetjük, hogy erősödött az előítélet a cigánysággal szemben. A felében felbomló házasságok következtében tömeges a gyermekeit egyedül nevelő szülő, (főleg anya), mely szintén gyakran hátrányosító tényező.

Hogy mi is hát a hátrányos helyzet? Lehetséges, hogy valójában a szegénység, egyenlőtlenség, megszépítő szocialista megnevezése lett volna? Mindenesetre megőrizte a szakmai szókincs és szóhasználat. Kozma Tamás már a '70-es években ezzel a címmel jelentette meg könyvét, gyerekekről. Prológusának interjú alanyai így kezdi: bejáró vagyok, árva vagyok, nagycsaládban élek, apám alkoholista, 2 tanár van az iskolában, ...-ban lakunk. A professzor a továbbtanulásban lemaradókra helyezi a hangsúlyt. A kort idézve így ír: „... hátrányos helyzetről két esetben beszélnek; Egyik esetben az esélyek egyenlőtlen voltát értik rajta, társadalmunk különféle rétegeinek, csoportjainak vagy egyéneinek un. fölfelé irányuló vertikális mobilitásában. A másik esetben viszont bizonyos állapot megjelölésére szolgál egyes társadalmi csoportok helyzetének jellemzése végett.”⁹

Az oktatás – és nevelésszociológia avatott szakértőjeként (ma is) számon tartott, ismert szerző akkori vizsgálatainak egy adatsorát érdemes felhasználnunk még. Hogyan alakultak a továbbtanulásra, ezzel a felemelkedésre vonatkozó esélyek munkajelleg-csoportonként Magyarországon. A képzetesebb rétegek gyerekei sokszorosan esélyesebbek:

<u>Apa munkajelleg csoportja</u>	<u>Esélyszorzó</u>
értelmiségi	6,2
középszintű szakember	2,1
adminisztratív dolgozó	1,3
szakmunkás	1,1
betanított munkás	1,6
segédmunkás	2,7
mezőgazdasági fizikai dolgozó	5,7 ¹⁰

8 Huszár István: Szegénység konferencián elhangzott előadás, Budapest, 1989.

9 Kozma Tamás: Hátrányos helyzet Tankönyvkiadó, Budapest 1975. 18. old.

10 U.ott. 19. old.

Ehhez járult még, hogy az általános iskolások közül minden ötödik tanuló ki-maradt, az iskolából, vagy ismételésre kényszerült. Ez évente 20-25 ezer gyerek volt ebben a körben.

Tót Éva a '90-es évek második felében ugyancsak a gyerektársadalommal összefüggésben foglalkozik a hátrányos helyzettel. E szerint: „... a hátrányos helyzetű tanulók közé soroltuk azokat, akik családjuk jövedelmi, foglalkozási státusa, képzettségi szintje és a családi viszonyok rendezettsége szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a csoportra jellemző átlag. A hátrányos helyzet értelmezésében hangsúlyos szerepet kaptak a lakóhelyre, illetve a régióra jellemző munkaerő piaci viszonyok.”¹¹

A halmozottan hátrányos helyzet szinte átléphetetlen korlátja, hogy önerőből az egyén, illetve a család nem tud belőle kitörni, akár áll szándékában, akár nem. Vannak sajátos kombinációi, mint falusinak képzetlennek – és nőnek lenni. Van egy csoporton belül jellemző halmozottság, ez a romáké. Csillei szerint: „A csak-nem hatszáz ezres létszámú cigányság szinte teljességgel a társadalom perifériájára szorult. A kitaszítottságnak nincs olyan ismertetőjege, amelyet körükben ne lehetne felfedezni: ... Az, ami ezt a létet tartósítja, mindenek előtt az anyagi és kulturális javakhoz való hozzáférés hiányából, illetve korlátozottságából határozható meg. Ez szükségképpen kelti életre a távlatatlanságot és a teljes apátiát. A dologtalan életmódból eredően is, de még inkább azért, mert a cigányok élet-esélyei igen szűkre szabottak és ennek a folyamatnak a legnagyobb vesztesei a cigányok.”¹²

Így válik értelmezhetővé Szepesi József cigány költő gyönyörű című verse: „Nyissatok ajtót emberek”.

Tegyük hozzá, a romák a rendszerváltás nagy vesztesei, akik iránt nemhogy csökkent volna, de nőtt a társadalom előítéletes gondolkodása is.

Közben hazánkban sok jó is történt velünk. Egyrészt mindezekről nyíltan beszélhetünk. A modernizáció komoly eséllyé vált, nőtt európai védettségünk. Továbbá nem csak szenvedői, hanem alakítói lehetünk sorsunknak. Kinyitottuk az ország kapuját és alattvalóiból állampolgárrá válhatunk. Minderre persze nem egyenlők az esélyeink és a folyamatok sara is a mienk. Nyugtalanító korban élünk. Nem vagyunk jóban a környezetünkkel, sőt romboljuk azt, tömeges a deviancia, nőtt az erőszak, nem érték számunkra az egészség. Valamit sok bennünk az előítélet, csekély a szolidaritás, olykor a szabadság helyett a szabadosság határait súroljuk. Még olyan csoportokban is, ahol nő az életszínvonal, gyakran csökken az élet minősége.

A társadalom túlterhelt, rengeteget dolgozunk, kevés a szabadidőnk. Ráadásul sokaknak nem örömforrás a munka, az gyakran olcsó, unalmas, nehéz vagy

11 Tót Éva: Szakirodalmi áttekintés. A hátrányos helyzetű tanulók szakképzése c. kötet, Munkaügyi Minisztérium 1997.12.o.

12 Csillei Béla: A hátrányos helyzetű cigány fiatalok esélyei a szakképzésben. In.: Romológiai Ciganológiai kötet. Szerk.: Forray, Dialóg Kiadó, Budapest – Pécs, 2000. 303. old.

éppen kényszer (sokaknak pedig nincs). S ha elégedettek is a jobb sorsúak a magánéletükkel, gyakran elégedetlenek a társadalommal. Kutatások szerint boldog a magyarok 6,3%-a, nem boldog 3,3%-a, inkább igen 67,3%-a, 25%-a pedig boldogtalan. A boldogok inkább házasok és értelmiségiek. Az is kiderült, hogy csökkent az emberek számára oly fontos szeretet-forrás.¹³

Úgy gondolom, ezek javításához meg kell változnia kapcsolatunknak a természettel, a többiekkel és saját magunkkal. Jobban kell tájékozódnunk a világban, biztosabban eligazodni a környezetünkben és önismeretünket növelni. Közismert tény, hogy a hagyományos társadalom jobban véd, nagyobb biztonságot ad, míg a változó világ sokakat kiszolgáltatottabbá tesz. Ennek végső határa gazdaságilag a hajléktalanság és éhezés, társadalmilag a kiközösítés (de volt már megsemmisítés is a történelem során), politikailag a jogfosztottság, de legalább is a jogkorlátozás, kulturálisan a tudatlanság. Innen már csak felfelé vihet az út, a magyar társadalomé is. Ugyanis ebben a helyzetben a legnagyobb a kisebbség távolsága a többségi társadalomtól. A társadalmi elutasítás Durkheim majd Merton óta közismerten kriminalizál. Ezek miatt vélik úgy hozzáértő emberek is, ezeket teljesen nem lehet megoldani, csak együtt lehet, vagy kell élni vele.

Gazdaságunk hosszú válsága, a láthatóan lassú és ellentmondásos kilábalás, a piacgazdaság kialakulatlansága, az orientáció-váltás, a mentalitás-váltás, esetlegessége, az értékválság, az intézményrendszerrel kapcsolatos tanácstalanság, a ránk szakadt demokráciával élés ügyetlensége, világunk túlpolitizáltsága – nagy falatok a magyar társadalom számára.

3. Dimenziók

3.1 Ifjúság és hátrányos helyzet

Miután a hátrányos helyzetet elsősorban az ifjúsággal összefüggésben villantjuk fel, az ifjúság (és gyerektársadalom) értelmezése is elengedhetetlen. A generációk folytonosságában megújuló társadalom ténye nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalom minősége azon (is) múlik, milyen ifjúságot nevelünk fel. Ezért a szocializáció minden színtere felelős (család, iskola, egyéb intézmények – egyház, politika, munkahely – tömegkommunikáció, a kulturális intézmények egésze), de a spontán színterek is. A gyermekek és fiatalok kapcsolata és helyzete változó volt a történelem során. A rituális gyermekgyilkosságoktól eljutni a gyermekek jogainak nemzetközi deklarálásáig – nagy megtett út. A XX. században egyenesen felértékelődött az ifjúkor. Ez nem jelenti helyzetük folyamatos javulását, pl. a gyermekszegénység a világon mindenütt – a fejlett térségekben is – nő. De történt valami nagyon jó velük: mind a gyermek – mind az ifjúkor meghosszabbodott a tanulással, az iskoláztatással. Ez a kötelesség egyben jog is, mely nem csak növeli a felemelkedés esélyeit, de megszüntetni a rettenetes gyermekmunkát, a

¹³ Cigánylét (szerk. Utasi Mészáros) MTA PTI. 1991.

végtelen kiszolgáltatottságot. Ebből a nagy jóból társadalmi problémák adódnak. Kitalódnak olyan életesemények, melyek korábban bekövetkeztek és adódnak helyzetek, melyek nehezen viselhetők. A tanulási idő meghosszabbodásával később kerül sor az egzisztencia biztosítására. Ugyanis később lesz állása – ha lesz jövedelme is. Emiatt később házasodik, később lesz családja és nincs lakása. Gazdasági – jövedelmi helyzete miatt az ifjú gazdasági függősége is állandósul és kitalódik szüleivel, vagy azzal, aki „állja” képzési költségeit. Ezt tetézi a válások növekedése, a házassági- és újránházasodási kedv csökkenése, vele a felelősség csökkenése magunk és a hozzánk tartozók iránt.

Népesedési – demográfiai adataink előbb csak a születések stagnálásáról, ma már csökkenéséről adnak hírt. Ez befolyásolja a fiatalok helyzetét, jelenlétét a társadalomban. Mi hát az ifjúság és mit jelent fiatalnak lenni? A demográfiai szerkezet része, a kor szerinti megoszlás egyik – ha nem a legfontosabb – csoportja.

Statisztikailag ifjúnak lenni életkorral jellemezhető csoport. Nálunk használatos terjedelme: 14-30 év. De ezen túl értelmezések megközelítések sokaságát adja a szakirodalom. Mi elsősorban négy jelzővel ellátott állapotként definiáljuk elsősorban: ifjúnak lenni biológiai –fiziológiai – pszichológiai és társadalmi állapot. Hozzá tartozik, hogy a struktúra dimenziójaként egy makro társadalmi csoportként tekintünk rá, mely belül tagolt, (neme, kora, településre, anyagi helyzete, iskolázottsága, érdekei, foglalkozása által). A társadalomtudományok nézőpontjai is fontosak, mint az ifjúság átmenet a gyermek – és felnőttkor között. Önálló társadalmi réteg, vagy azonos évjáratok összessége. Tekintenek rá megújulást szimbolizáló csoportként, mely magában hordozza a nemzedékké válás lehetőségét. Olyan társadalmi fejlődési folyamatként is definiálható, melyet a társadalom biztosít (itt nyilván a szocializáció járja át). Jelölik olyan csoportként is mely közös értékek hordozója. A mai ifjúság egyben új fogyasztói osztályt jelent a gazdaság és kultúra piacán.

Persze általában nem beszélhetünk ifjúságról sem időben, sem térben. Jelentősen eltér a tízen – huszonévesek életmódja, a városi és falusi fiatalok életlehetősége, a fiúk és lányok időbeosztása, a fiatal családok és önállóak vagy a diákok és dolgozók egész élete. S még nem említettük az elit gyermekinek és a szegények családjába tartozók életesélyei közötti különbséget.

3.2 Szegénység és ifjúság

Felvillantottuk azt a problémát, hogy a gyerekek szegénysége általában nő. Ha Andorka rendszerváltás utáni szegénység – kategóriáira pillantunk, legalább három érinti őket: az új szegénység szüleik helyzete révén, a demográfiai szegénység gyermek voltuk miatt és az etnikai szegénység, hiszen a szaporodási ráta ott a legmagasabb. Az angliai szegénységkutatás is ezt mutatja, hogy a munkanélküliek, a nagycsaládok, egyszülős családok tagjai beletartoznak a 10 millió szegény és az 5 millió szegénységküszöbön élő körébe. Úgy gondolom, e körben sok

a gyerek. A szülők kétharmada a munkanélküliség miatt került ebbe a helyzetbe. Ez a lakosság 2,2%-a.¹⁴

A magyar helyzet sem rózsás. Andorka állításai szerint a magyar gyerekek többsége alacsony jövedelmű kategóriába tartozik.

- 1 gyerekesek legalsó kategóriában: 23, 6%, a legfelsőben 20,3%
- 2 gyerekesek legalsó kategóriában: 17,6% a legfelsőben 15,4%
- 3 gyerekesek legalsó kategóriában: 33,7%, a legfelsőben 11,1%
- 4 gyerekesek legalsó kategóriában: 75,9%, a legfelsőben 8,0%.¹⁵

Gyermekeit egyedül nevelő szülők 41%-a van az alsóban, a legfelsőben 11%. Különösen veszélyeztetett az egyedül nevelt gyermek. Láthatóan az alsó csoport adatai alapján a gyermekszegénység növekedése. E szerint a gyerekek a rendszerváltás vesztesei.

Az ifjúkor problémái a 2. világháború után egy szempontból jelentkeztek: apátlanná vált egy korosztály a háborúban odamaradt vagy egyébként likvidált férfitársadalmat ért veszteségek miatt. De tanulási, foglalkoztatási, lakhatási gondjai nem voltak. A gazdasági mutatók is kedveztek. Csak a '60-as évek recessziója kezdte veszélyeztetni őket: infláció, munkanélküliség, és társai. Az 1968-as diáklázadások a legfontosabb lenyomatai annak, hogy a fiatalok helyzete romlott, elégedetlenségük pedig nőtt. Már nem kerestek jól, nem nőtt a gyermekvállalás, nem volt munka és ők lettek a gazdasági válság áldozatai. Megnőtt az ellenálló szubkultúrák száma is.

A '70-es évektől kedvezőtlen tendenciák jellemezik a magyar ifjúság helyzetét is, főleg a képzésben. Megállt a képzettség növekedése. Éppen a 25-40 éveseknél (férfiak) a közép- és felsőfokon is csökken a végzettek száma az idősebbekhez képest. Az intézmények kevesebb diákot vettek fel azzal az indokkal, hogy csak annyi végzős legyen, ahány munkahely van. A '80-as évek elején a 15-29 éves kereső férfiaknak mindössze 15%-a szellemi foglalkozású – a nőknél ez 47%. Mára lett gond a karrierben, hogy a főiskolai képzés terjedt szélesebbre. Bérézésük is hátrányos volt. A legsúlyosabb hátrányosító tényező volt, van és lesz: a lakáshelyzet.

A szegény családokban élő fiatalok helyzete reménytelen. Gázsó vizsgálatai szerint hiányzik az erőforrás, eszköztelenek a családok, nem tudnak alkalmazkodni a paradigmaváltáshoz. Adatai szerint ma Magyarországon 100-ból 32 család a létminimum alatt él. 800 ezer olyan fiatalról számol be, akiket nem tud ellátni a család. Tetőzi a tendenciát a tudás elosztás egyenlőtlensége. Félti a társadalmat a polarizációtól, marginalizálódástól, a széteséstől.¹⁶

¹⁴ Giddens id. mű 251. old.

¹⁵ Andorka id.mű. 320. old.

¹⁶ Gázsó Ferenc–Laki László: Fiatalok az új kapitalizmusban. Napvilág kiadó, 2004.

3.3 Alacsony iskolázottság és hátrányos helyzet

Általában elfogadott, hogy a modernizáció társadalmi feltételei között előkelő helyet foglal el a tanultság, a szaktudás. Hiszen Európa fejlettebb térfelein mind az általános, – mind a középiskolai végzettség lényegében teljes körű és növekvő a felsőfokú végzettek aránya is. Bourdieu kulturális tőkének nevezi azt a lehetőséget, hogy valaki a családból hozott értékek és motivációk alapján kerül be az iskolarendszerbe. Olyan értékek alapján minősítik, melyeket az iskola nem tanít. Tehát a társadalomban elfoglalt jobb helyzet segíti, de a szegénységbe zárt helyzet korlátozza a tanuláshoz való hozzáférést. Mint írja:

„Az iskolarendszer működése és szervezete – folyamatos és mindig más kód szerint – a társadalmi szint egyenlőtlenségeit iskolai szintek közti egyenlőtlenségekre fordítja át. Az iskolai pálya minden szakaszán tényleges hierarchiát állít fel a tudományágak között vagy a tantárgyak között. „... a népi osztályokból származó diákoknak azzal kell megfizetniük a középiskolába kerülésüket, hogy olyan intézményekbe és tanulmányi utakra terelik őket, amelyek kelepceként működve a homogenitás hamis látszatával vonzanak, hogy azután egy megcsonkított iskolai pályára szorítsák tanulóikat.”¹⁷

Tehát a francia iskolarendszer nem ad csak követel. Olyan módon oktat, mely a jobb helyzetűek családi nevelésével azonos. Értékesebbnek tartja a kultúrához való viszonyt a kultúránál és túlbecsüli a vizsgát. A társadalmi előny ebben a rendszerben iskolai előnnyé válik és korlátozott azok száma, akik kiválasztódnak a továbbtanulásra. Az iskolai különbségek kialakulása csak látszat, azok mögött társadalmi különbségek húzódnak meg. A kulturális tőkét családon belül adják át. Bourdieu szerint még a tehetségnek mondott jelenség is idő és kulturális beruházás kérdése. Végül is az iskola „folyamatos szelekciós fórum”, a „jött-menteket” nem juttatja tovább. Ha mégis, ki is szóródnak hamar. Ezek a megállapítások mára evidenciaként ismertek, akkor nagy újdonság volt, a ’60-as években.

Németh László a hazai helyzetről már az 1940-es években levonta a konzekvenciát, hogy kétféle műveltség van: fenn az idegen iskolát járt keveseké, s lenn: a magára maradt „néptesté”¹⁸ 1945 után a kultúra monopóliuma ténylegesen megszűnt és kinyíltak az iskolák a korábban kirekesztettek számára. De megmaradván a szegénység, mégsem oldódtak meg a hátrányos helyzetűek gondjai. Ferge vizsgálatai 1969-ben arra figyelmeztettek, hogy a kulturális különbségek társadalmi rétegenként jelentek meg. Ezért sem volt valószínű, hogy társadalmi hátrányok iskolai-pedagógiai eszközökkel legyőzhetők. Így az egyébként fontos iskolai funkciók sem valósulhattak meg, így:

- a kultúráközvetítés,
- a kulturális nivelláció,

17 Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Gondolat Kiadó, Budapest, 57-58. old.

18 Németh László: Művelődéspolitikai írások, Múzsák Kiadó, Budapest 1986.

- a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyre való felkészültség,
- a társadalmi mobilitás csatornája.¹⁹

Egyidejűleg Gázsó vizsgálataiból az is kiderült, hogy az otthoni feltételek, mint a szülők iskolai végzettsége, az anyagi helyzet, a lakás és velük a település alapvetően meghatározóak. E szerint az iskolával az alacsony helyzetűek elutasítóak, esetleg passzívak, a magas státusúak pozitívak. A Bourdieu-féle elgondolás realitása visszhangra talált Magyarországon is. Íme az eredmény:

„A fővárosi általános iskolák tanulóinak körében végzett reprezentatív vizsgálat adatai szerint a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák gyermekeinek 66%-a jó és jeles (3,8-5), 25%-a közepes (3-3,7%) és 11% -a rossz (elégséges, elégtelen) eredményű. Alacsony iskolázottságú (befejezetlen általános iskolájú) apák gyermekeinek 27%-a jó és jeles, 50%-a közepes és 23%-a rossz tanuló. Az alacsony iskolázottságú szülők gyermekének átlageredménye egész osztályzattal gyengébb tehát, mint a legmagasabb képzettséggel rendelkező szülők gyermekeié”²⁰

Összességében arra a következtetésre jut, hogy az örökölt kulturális hátrányok az iskolai pálya során tartósodnak és erősödnek. Vagyis a homogénnek látszó iskolai tanítás eltérően kerül feldolgozásra a különböző társadalmi csoportok gyermekiben. Ezt látta a következő iskolai szint is.

Középiskolába jutott az általános iskolából a 60-as években az értelmiség gyermekeinek 77%-a – a munkások gyermekeinek 25%-a. Lényeges még, hogy a munkások gyermekeinek 15%-a nem fejezte be akkor az általános iskolát. A növekvő tanulmányi követelmények következtében a közepesek 1/5-e megbukott alapszinten, miközben a továbbtanulás a tanulmányi eredmény függvénye.

Huszár tanulmányában olvasható, hogy az általános iskolát végzettek aránya: (minden 100 gyerekből): 1960-ban 33 – 1976-ban: 56 – 1980-ban: 65 fő. A középiskolába (minden 100 gyerekből) bejut: 1960-ban: 9 – 1970-ben: 16 – 1980-ban: 23 fő. Az 1961-es iskola-reform általánossá kívánta tenni a középiskolát, főleg szakközépiskolává átalakítva azt. Óriási méretűvé vált az esti és levelező oktatás.²¹

Az iskolák egy része maga is hátrányos helyzetű volt feltételeit illetően. A rosszul fizetett, túlterhelt és hellyel-közzel középszer pedagógus-társadalom sem volt képes többre. A társadalmi – családi környezet művelődési hátránya 8 év alatt sem csökkentek a gyerekek körében. Törekvései ellenére az iskola maga is akadály lett a hátrányos sorsú gyerekek adottságainak és képességeinek optimális fejlesztésében.

Ugyancsak Gázsó vizsgálatai szerint az iskola elmarasztalja ezeket a tanulókat és ez diszkriminációs válasz, mert: „A fizikai dolgozók gyermekeinek jóval gyen-

19 Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1969. 103.o.

20 Gázsó Ferenc: Mobilitás és iskola. TTI. 1970. 73. old.

21 Huszár Tibor: Nem középiskolás fokon ... Magvető Kiadó, 1981.

gébb tanulmányi teljesítménye nem egyszerűen abból adódik, hogy a családban átadott ismeretek mennyisége és a gyermek tanulásához nyújtott tényleges segítség összehasonlíthatatlanabbul kevesebb, mint egy átlag értelmiségi családban. A legalapvetőbb ok az, hogy a fizikai dolgozó családok környezete kevésbé képes a gyereket valóban intenzív művelődésre serkenteni, s tudatosan fejleszteni a tanulás motivációs szféráját... Az ilyen, kulturális szempontból ingerszegény környezetben kedvezőtlenül alakulnak a tanulási indítékok s mindez mérhetetlenül nehezíti a személyi adottságok fejlődését.”²²

A '80-as években sem jobb a helyzet. Ladányiék fővárosi kutatásai ezt bizonyítják. Bár Budapest kedvezőbb környezetnek tekinthető, de kerületenként nem csak a területi, hanem társadalmi különbségek is jelentkeznek. Szempontjuk – a tagozatos és nem tagozatos iskolába való bekerülés – érdemlegesnek bizonyult. A gyerekek 1/3-a járt ilyen osztályokba. Alacsonyabb státusú családokból nehezebb bekerülni a tagozatos osztályokba – ez a tanulás.²³

Érdemes volna – de nincs rá mód – az iskolai tudás korszerűsítését és hatékonyságát is vizsgálni. Ezzel is voltak gondok. Különösen igaz ez a hátrányos helyzetűekkel összefüggésben. A társadalom lenézi az alacsony és tömegkultúrát és az ünnepnapi tudás jelölése nyomán monopolhelyzet alakul ki, társadalmi helyzetkijelölés történik. Erősíti pozícióit a magas kultúra. Különbözőek az érvényesülés szempontjából az iskolák, illetve már iskolán belül is vannak eltérések. A mai iskola vagy egyetemre röppent, vagy fizikai munkára orientál. A lépéstartás bizonyos rétegek számára lehetetlen, a lemaradók pedig kihullanak. Ferge szerint a tanulási szelekció társadalmi szelekció is, mert az eredmény nem független az iskolai indulástól, mely megnyilvánul:

- az iskolai értékek otthoni elfogadtatásában,
- a tanulás feltételeinek a biztosításában,
- a tanulás segítésében,
- a motivációban a továbbtanulásra,
- a tanulás terheinek a vállalásában.²⁴

A vizsgált körben ezek mind hiányoznak. Nagyobb probléma mindez azoknak, akik szubkultúrákban élnek és innen kerülnek az iskolába. Nekik teljesen idegen ez a világ és nagyon nehéz ezt az idegenséget leküzdeni és beilleszkedni. Különösen nehéz ez azért is, mert létezik egy láthatatlan követelmény – és normarendszer. Ezt nevezi Szabó L. Tamás „rejtett tantervnek” A tananyagot átszövő és azon kívül létező kincses tár ez, mint a játékszabályok ismerete, a nem szóbeli normák, a le nem írt ismeret – a viselkedési kultúra egésze. Ennek nemcsak az

22 Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás, Kossuth Kiadó, 1976. 107. old.

23 Ladányi – Csanádi: Szelekció az általános iskolában, Magvető Kiadó, 1983.

24 Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 67. old.

iskola felnőtt-társadalma a megítélője, hanem a „többiek” – a gyerekek is A jobb pozíció jobb környezettel is jár, ennek szabályai és törvényei vannak. A jövedvény könnyen eltéved benne. Ez a középosztálytól felfelé ismerős, alig kell tanulni. Nem így lefelé... A társadalmi értékekre tehát reagálnia kell az iskolának, a kérdés csak az, kiket és mennyiben tekint a társadalmi értékek reprezentánsainak. Az információ – áradat közepette a szűrésben és az értelmezésben nő meg az iskola szerepe. Úgy tűnik, ez nem kedvez az alulról érkezőknek: a minősítés hátrányos nekik, a diszkrimináció folytatódik.²⁵

A '80-as évek legizgalmasabb kutatásai – témánk szempontjából – az alacsony iskolázottság újratermelésével kapcsolatosak. Ezért is, mert az alacsony iskolázottságot szegénység-problémaként kezelik, ahol a felfelé mobilitás megáll a betanított munkás szinten és részét képezi a társadalmi – gazdasági újratermelési folyamatnak. Laki pl. nem teszi kétséggé, hogy: „az alacsony iskolázottság a társadalmi fejlődés mai fokán hátrányos helyzetet előidéző tényező, a foglalkoztatási hierarchia aljára, a szakképzettséget nem igénylő munkakörökbe való elhelyezkedést tesz csupán lehetővé, illetve akadályává válik az innen való kilépésnek. Azt is tudjuk, hogy az alacsony iskolázottság újratermelése éppen a foglalkoztatási hierarchia alján elhelyezkedő rétegek sajátja, vagyis e két tényező 'együtt járása' miatt a társadalmi hátrányok halmozódásáról beszélhetünk. A kutatások azt is bizonyították, hogy e csoportok esetében további társadalmi hátrányok is sokkal inkább valószínűsíthetők, mint más csoportoknál, vagyis esetükben a különféle kumulálódásával kell számolnunk.”²⁶

Történetileg is differenciált az a mód, ahogyan az egyes osztályok gazdagsága és szegénysége régen és ma megjelenik. Magyarország felzárkózó és szegénység-felszámoló programot egyszerre akart megvalósítani, miközben az első – mint láttuk – gyakran szegénység – teremtő maga is, legalább is átmenetileg. Különösen nagy probléma a falusi „népesség – felesleg”, alulfoglalkoztatottságával, rejtett – majd tényleges munkanélküliségével. A gondok gyökerei mélyek.

Az alul iskolázottság következményei: az általános iskolát be nem fejezők mobilitása reménytelen, de a 8 általános is kevés a boldoguláshoz. Nem perspektivikus a szakképzés sem. S mindez megismétlődik, mert ez a helyzet öröklődik. Jellemző az is, hogy alacsony presztízsű munkát végeznek, nehezét és kedvezőtlen munkakörülmények között. Végül nincs esélyük arra, hogy kilépjenek ebből. Különösen nehéz a kitörés az elmaradott falvakban. Itt még az általános iskola elvégzetése is nehezen megy. Ha valaki szakképzésben vesz részt, komoly kiugrásnak számít. Ez irányba sodornak a családok is.

A társadalom peremén: „A perspektívtalanság a kitörés ellehetetlenülése kizárólag a reménytelenségnek ad teret a totális alulképzett, területi, kulturális és etnikai hátrányokat egymásra halmozottan maga előtt görgető családok tömegé-

25 Szabó László Tamás: A „rejtett tanterv” Magvető Kiadó, Budapest 1983.

26 Laki László: Az alacsony iskolázottság újratermelése... TTI. 1988. 93. old.

ben. Az ilyen családok kialakulásának ma elsősorban származási, másodsorban területi alapjai vannak. Már a hatvanas évektől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy marad egy széles alsó sávja a magyar társadalomnak, amely elmaradott aprófalvakban, cigánytelepeken, lumpen lakótömbökben él, – sem képzettsége, sem iskolai végzettsége, sem pedig anyagi ereje nincs ahhoz, hogy akár csak a felhalmozó modellt megvalósítsa.”²⁷

Hogy hová születünk, meghatározza jövőnket. A családok egy része visszahúz. Nem lehet a véletlen műve, hogy a lemorzsolódás ebben a rétegben Laki szerint:

- a gimnáziumból: 11-14%
- a szakközépiskolából: 11-17%
- a szakmunkásképzőkből: 21-24%.²⁸

Összességében elgondolkodtató az a kutatói megfontolás, hogy az iskola maga is kulturális, társadalmi egyenlőtlenségeket konzerváló intézmény?!

3.4 Kisebbség és társadalmi hátrány

A hétköznapi nyelv ezzel a fogalommal, sőt megszépítő kifejezéssel – kisebbségi – a cigányokat nevezi meg. A kérdés iránt megnyilvánuló széleskörű kutatói érdeklődés számos eredményt hozott, de még mindig felizzanak a definiálási viták. A '80-as évek kutatásai elsősorban etnikumként formulázzák sajátos nyelvi, kulturális és rossz jegyei, valamint eredettudata alapján.²⁹ Tanszékünk is megkísérelte tapasztalatait közreadni. Magam elméleti alapozással próbálkoztam, s arra jutottam, hogy a rendszerváltás nagy vesztese a cigányság. Máig élnek örökölt akadályozó, társadalmi hátrányok, melyek miatt sem kitörni, sem helyzetbe kerülni nem tudnak.³⁰ Glatz Ferenc írja, hogy a legnagyobb kisebbségünk három dimenzióban helyezhető el:

- szociális kérdés, mert kiszorult a munka világából (és tegyük hozzá: szegény)
- kulturális kérdés, mert kívül reked az iskolán is
- közgondolkodási kérdés, mert a többiek lenézik, diszkriminálják, kirekesztik őket.³¹

Ha kiegészítést akarunk tenni: 500 és 800 ezer közötti a létszámuk Míg a társadalomban a gyerekek aránya 5%, romák körében ez 13%. A nagy szaporulathoz

27 Érték – iskola – család. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993. 10. old.

28 Laki id. mű. 94. old.

29 Báthory János: A cigányok törekvései sorsuk megváltoztatására. Cigányok... (szerk. Szegő László) Kozmosz Könyvek, Budapest 1983. 312.o.

30 Mojzesné Székely Katalin: Ifjúság, hátrányos helyzet, szocializáció. Kirekesztődés vagy integráció. (szerk. Béres Csaba) Kossuth Egyetemi Kiadó Debrecen, 2002.

31 A cigányok Magyarországon. (szerk.: Glatz Feenc) Magyar Tudományos Akadémia, 1999.

alacsony élettartam, magas halálozási arányok tartoznak. A férfi – társadalom 90%-a segélyekből él, míg a rendszerváltás előtt 73%-uk rendelkezett munkaviszonnyal.

Nem egyértelmű, ki a cigány: akit annak tartanak mások, aki magát annak tartja, akin látszik, akinek ez az anyanyelve?! Valószínű mindegyiknek van jelentősége. A roma társadalom maga sem egységes: romungro, oláh és beás csoportjai egymással is távolságtartók. A társadalom szerkezetében integrálódnak, mert jómódúak, megélni tudók és a tömegesen szegények. A hazátlan cigányság évszázadokkal ezelőtt talált hazára nálunk, bár vándorló életmódjuk, speciális gazdasági helyzetük, sajátos kultúrájuk, lelki alkatuk és mert az „idegent” mindig könnyebb bűnbakká tenni – erős, növekvő előítéletet alakított ki a többségi társadalomban. Ez persze kölcsönös: ők is előítéletesek velünk szemben.

Bár életük, főleg az erős családi kötődésük és szép kulturális hagyományaik gyarapíthatják kultúránkat, de ami elválaszt, az erősebb. Pedig hátrányaik kezeletlensége mindönn problémáit növelheti. Itt is a gyerekekről szólunk, akik egészen addig boldogok, míg iskolába nem kerülnek.

Már Mária Terézia idején úgy kívánták megoldani a cigányok beilleszkedését a XVIII. században, hogy ki akarták szakítani gyerekeiket a saját családjukból. Bár sokan vannak és másképp élnek, mint mi – de szeretetben vannak együtt ott-hon. Jelenlétük a társadalomban többszöröse a nem roma családokban megszokott arányoknak. Kevés a szókincsük, olykor rosszul beszélik a magyar nyelvet. Boldogtalanságuk akkor kezdődik, mikor iskolába kényszerülnek. Túl hirtelen és gyors alkalmazkodás kívántatott tőlük mindig. Ütközik a két értékrendszer, különösen a lányok helyzete nehéz. Az a gyerek, akit az édesanyja közelsége tartott biztonságban – hiszen mindig magával vitte, magánál tartotta – hirtelen megszűnik. Különben is félnek az idegenektől. Érzelmi igényük eleinte megnyilvánul a tanító néni érintésében, ölelésében. Roma pedagógus interjú alanyom a következőket mondta. Baj az, hogy a lányok tanulását a nagycsalád nem helyesli, főleg akkor, ha közben nem megy férjhez, és korán nem szül gyereket. Baj az is, hogy ezen az úton egyedül marad, mert megváltozott életében nem segítik a kívüliek. Ehhez szerinte a nevelőket is nevelni kell. Baj az is, hogy iszonyatos erőfeszítés kell a hátrányok behozásához és ez az út elején nem látszik. Sem elszakadni, sem új identitásra szert tenni tehát nem lehet újabb sérülések nélkül. Erre világosan és őszintén fel kellene készíteni azokat, akik nem tudják, hogy a jogi deklaráció csak lehetőség.

A helyzetbe kerülés egyik útja, sőt egyetlen útja, ha a hátrányokat iskolázatással gyűrjük le. Most általános iskolát végzett 40%-uk, érettségit szerzett 2% (a társadalomban ez 30%) . Továbbtanul 20%-uk, (a társadalomban ez 80%), 1971-ben leírták, hogy az akkor 20-30 évesek 70%-a analfabéta volt a cigány fiatalok között.³²

32 Romológia – Ciganológia (szerk. Forray RU.) Dialóg Campus Kiadó, Budapest- Pécs, 2000.

Ma az ifjúságuk körében sokkal jobb az alap iskolázottság, de ezzel ma semmire nem lehet menni. Bizonytalan a kérdések kezelése is. Hagyományuk és erkölcsük különbsége, hogy korai nemi életre és korai házasságra nevelik őket. Ez valójában a gyerekkoruktól is megfosztja őket. A korai „elhálás” nem hagy gyerekkort nekik. Ezen túl, mint Diósi Ágnes írja, az iskola harci terep számukra és anyagi nyomoruk demoralizálja őket. Minél előbb meg akarnak szabadulni az iskolától, mely amúgy sem hasonlít vak fegyelmével a nagy zajjal kísért, felfokozott szabad otthoni életükre. Az iskola tehát olyan hely, amely felborítja megszokott élet- és értékrendjüket. A fegyelmezést a gyerek elleni merényletnek tekintik a szülők is és nem engedik azon túl az iskolába, ha ott bántalom érte.³³

A gyakran elkülönített, vagy „szemmel” vert roma gyerekek úgy érezhetik, bennük van a hiba. Az „egyenlő” oktatási rendszer így nem egyenlő az eleve hátránnyal induló, leromlott állapotú cigánygyerekek számára. Ráadásul az eltérő kulturális hagyományok, értékek az iskolában kerülnek igazán szembe egymással.

A kutatók abban nagyjából megegyező véleményt alakítottak ki, hogy a hagyományos roma társadalomban a férfi dominancia érvényesül. Félteve őrzött hagyományos világuknak ez az egyik – bár inogni látszó – pillére. A nő, mint feleség és anya megbecsült személy. A lány ebben a kultúrában szép, kedves, jó és rendes, a fiú rámenős, ügyes, okos, a gyerekeket szeretet veszi körül.

3.5 Egészség, betegség és hátrányos helyzet

Nyilvánvaló, hogy legalább a társadalom 1/3-a nincs abban a helyzetben, hogy vigyázzon magára. De széles társadalmi körben „betegség – centrikusak vagyunk. Vagy is akkor megyünk orvoshoz, ha betegek vagyunk. A világ humanizáltabb része a betegség megelőzése helyett fordulnak szakemberhez az emberek. Az életmód – ahogyan élünk, amilyen minőségű az életünk – rétegződött. Ráadásul a XX. század drámai eseményei és fordulatai Magyarországot igen megviselték. Ezért tartom izgalmasnak Losonczy Ágnes „időben élünk” gondolatát. E szerint van:

- biológiai idő: ez a korunk,
- történelmi idő: ez a múltunk,
- társadalmi idő: ezek körülményeink.

Miközben több mutató alapján a társadalmi keretek javultak, az életesélyek romlottak nálunk. Kevesen születnek, sokan halnak – akik még élhetnének – rossz az egészségi állapotunk, nem érték számukra az egészség – nincs rá időnk. A szakemberek szerint a 60-as években még Ausztira és Finnország szinten számon tartott Magyarország ma Vietnám és Zimbabwe szintjén van egészségi állapotát

33 Diósi Ágnes: Hetediziglen, Kozmosz Könyvek, 1983.

illetően. Ha az utóbbi években megálló romlás évi 2%-kal javulna, két évtized kellene a Nyugat utoléréséhez.³⁴ Így elmaradhat a megérdemelt öregség, sokat kockáztat a felnőtt társadalom és veszélybe kerülhetnek az ifjúság életesélyei. Más helyt összefoglaltam az erre vonatkozó helyzetképet.³⁵

A betegség okai mögött ott van a betegítő társadalom, bár jó gazdasági helyzetben is romolhat az egészségi állapot, ez a mutató mégis fontos. Hiszen a betegség és szegénység kézen fogva jár. Már orvoshoz sem mennek, vagy ha igen, nem tudják megvenni a gyógyszert. Gyakran nem ismerik a testük jelzéseit, higiénés gondok is nehezítenek. Túlterhelt, fordulatokban gazdag társadalmi átalakulásunk feldolgozása is kikezdheti az egészséget. A kiszolgáltatottság, le-sajnálás is rátelepszik a lélekre és ezt a test leereagálja.

Az sem mindegy, hol élsz. Az egészség szempontjából:

- Budapesten legjobb a helyzet – bár kerületenként eltérő,
- jó mutatókkal követi a Dunántúl,
- az Alföld egészség térképe sokkal rosszabb,
- végül Észak-Magyarország helyzete a legrosszabb.³⁶

Ebben az egészségügyi rendszer minden problémája is közrejátszik. Magunk is rontunk a helyzeten. Az említetteken kívül azzal, hogy kizsákmányoljuk magunkat, nem változtatunk az életmódunkon, a testkultúra hiányzik gondolkodásunkból. Táplálkozásunk egészségtelen, betegen is dolgozunk.³⁷ Nem pihe-nünk eleget, káros szokásaink vannak.

Fontos szólni a veszélyeztetett csoportokról: a falusiakról, a munkanélküliekről, az üzemi munkásokról, (gyenge munkavédelem, baleset, víziók). A versenyhelyzet az elitet és a középosztályt sem kíméli. Veszélyeztetettek az idősek is.

Szóljunk külön a gyerekekről, aki gyámolítandók – tehát eleve kiszolgáltatottak. A fiatalok esetében közérzetük fontos mutatója az idegesség, fejfájás, kedvetlenség. Nem jó az ifjúság egészségi állapota. 2%-uk súlyos beteg, 7%-uk részben akadályozott. Nő körükben az ivás és a droghasználat.³⁸

A roma társadalom esélyei ebből a szempontból is rosszak és ez már gyermekkorban elkezdődik elsősorban a hiányos táplálkozásuk miatt. Alacsony a testsúlyuk, de gyakran koraszülöttek is. Pusztítanak közöttük a fertőzések is (bél-fertőzés, légúti hurut, élsőködők). A rossz lakhatás, higiénés hiányok, zsúfoltság,

34 INFO Társadalomtudomány. Az egészség értéke 40. során.

35 Mojzesné Székely Katalin: Egyszer élünk?! Legjobb gógymód a megelőzés kötet (szerk. Suller Attila) Fény Felé Alapítvány, Debrecen, 2006.

36 INFO Társadalomtudomány id. mű.

37 Losonczy Ágnes: Ártó – védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.

38 Ifjúság 2000. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet 2002.

rossz szokások, mint a korai dohányzás, alkohol – fokozzák. A 70-es években a telepvek 42%-a erdőben vagy erdőszélen volt. A házak 80%-ban nem volt villany, 40%-ban víz sem, kút sem. Ez főleg a gyerekek számára eleve betegség forrás, miközben a védőnők számára elérhetetlenek voltak. Az épületek egyharmada vályog, közel fele hulladék anyagból készült. Árterületen épülve a nedvesség, rossz fűtés a tüdőgyulladás, asztma melegegyája volt. Az egyetlen helyiség zsúfolt volt, gyakran állataikat is bent tartották. Fehérje, zöldség, gyümölcs hiányzott étkezésükből. Már a kicsik testtartása rossz volt, jellemző az izomgyengeség, a vérszegénység, testi visszamaradottság. A majdani munkabírást ez eleve befolyásolta. Ezek sokat módosultak az eltelt harminc évben, jobb lett a helyzet, de nem oldódott meg. S ezek a gyerekek hirtelen maguk is szülők lettek.³⁹

Egy-két mutató javult, de a tendenciák nem változtak a magunk, és környezetünk átalakítása kell, az egészségügyi rendszerrel együtt. A prioritásokat illetően magam a gyerekeket, benne a gyermekvárast emelném ki. A hivatalos társadalom egészségvédelmi programmal tartozik nekünk, próbálkozik is. De nem vonhatja ki magát a piaczgazdaságban sem. Olyan társadalmi körülmények biztosítása kell, amelyben megőrizhető az egészség, gyógyítható a betegség. Fontos az a jogunk, hogy ezzel élni is tudjunk. Végül el kell jutnunk odáig, hogy pénzünkért jó minőségű szolgáltatásokat kapjunk.

A betegség támadás az életképességek ellen a szakemberek szerint. Az egészség pedig nem pusztán a betegség hiánya, hanem testi, lelki, szellemi egyensúly, jók az életesélyek. Mondhatnánk: ha nincs „egész”-ség, „fél”-ség vagy „rész”-ség van. A terhelés és a teherbíró képesség nincs összhangban. Ezt tudatosítani nagyon fontos dolog.

3.6 Sérültek (fogyatékosok) és hátrányos helyzet

A nemzetközi irodalom a társadalmak 10%-át tekinti sérültnek. Hazánkban is ez lehet a helyzet, csak kb. 1/3-uk jelenik meg a nyilvánosság előtt. 85%-uk vele születik a sérüléssel, 6% baleset, 9% betegség következtében kerül be körükbe. Az iskoláinkban 70 ezer értelmi fogyatékos, 70 ezer mozgássérült és 20 ezer siket tanul. A szakma az alacsony színvonalú szociális biztonság, a kiterjedt rehabilitáció hiányt és a jogrend problémáit jelöli meg – mint amelyek miatt bizonytalan a helyzetük.⁴⁰

Magam a másság iránti elfogadás hiányát, az előítéletet és a szolidaritás hiányát legalább ilyen problémának látom.

Itt is gond a korszerűtlen monstrum intézmények lassú felszámolása, a személyesség hiánya. Nem könnyű jelen gazdasági körülmények között az Európai Unió-nak (is) megfelelő környezet – átalakítás, hogy legalább közlekedni tud-

³⁹ Horváth Mihály: A cigány lakosság egészségügyi helyzete... Cigányok honnét jönnek... (szerk. Szegő László) Kozmosz Könyvek 1983. 284. old.

⁴⁰ Könczei György: Fogyatékosok a társadalomban, Gondolat Kiadó, 1992.

janak. Mi többiek az épek” világának megfelelően képzeljük el a dolgokat. A szülők a drámai felismerés idején – más a gyermek – nem kapnak megfelelő segítséget a feldolgozásban.

Kilátástalan a sérült gyermek jövője. Alakul az intézményes segítség modern módja, kevés és túlterhelt az egyébként jó szakember gárda. Az is gyakori, hogy az érintettek nélkül zajlanak megoldási kísérletek. A többségében áldozatkész, sőt magát feláldozó szülő társadalom egy kisebb része maga is felelős azért, hogy gyermeke sérült.

Az említett problémák ellenére a szakemberek nem tekintik reménytelennek a helyzetet. Valami elindult. S ha vannak is előítéletek a társadalomban, durva elutasítást nem tapasztaltak, ha kéri a segítséget – megkapják. Az iskolateremtők körében is erősödik az az álláspont, mely az egészséges iskola irányába mutat – ahol lehetőség van ép s sérült gyerekek együtt tanítására.

Erősödik a szakmai összefogás a sérültek ügyében, beleértve az egyetemi képzést is. A megelőzés végett fontos tudatosítani az egészség értékét a gyerek társadalomban. Fontos a felderítő vizsgálatok elindulása is. Szülői felvetések szerint nagyvárosokban könnyebb, vidéken sokkal nehezebb megküzdeni a gyerekek sérültségéből adódó problémákkal. Bár a közösség egy faluban nagyobb védelmet jelent, de a gondozáshoz, rehabilitációhoz való hozzáférés esetleges, idő és pénz kérdésévé is válik.⁴¹ Nem lehet eltekinteni attól sem, hogy a sérült gyermekek szülei maguk is sérültek, főleg ha nem kapnak segítséget. Hiszen a nap minden percében rájuk utalt valaki.⁴²

3.7 Munka, munkanélküliség és ifjúsági hátrány

Az a szakmai vita, mely a rendszerváltás óta arról folyik, vesztese-e vagy nyertese-e az ifjúság a változásoknak, teljesen nem eldőlt. Reméljük, hogy hosszú távon igen – különben az egésznek nincs értelme. A felnőtt társadalom minden szerepében „ezért van”: megteremteni, biztosítani a gyerekeink jövőjét. A társadalom léte és minősége múlik ezen. Ugyanakkor középtávon látható volt, hogy az ifjúság vesztésként jelent meg, főleg a pályakezdő ifjúság. Ráadásul a hivatalos társadalom egyre többet rakott a családok vállára.

Az ifjúkor meghosszabbodásának terheiről szóltunk már. De szólnunk kell a tömeges és tartós munkanélküliségről, vele a foglalkoztatás problémáiról, a fiatalok kiszorulásáról a munkaerő piacot illetően. Minderre sem a gazdaság, sem a társadalom nem volt felkészülve., hiszen a jelenség korábban ismeretlen volt. Különösen megviselte mindez az egyének mentális állapotát, keltve a hasznavehetetlenség, feleslegesség érzetét. A '90-es években sok munkahely szűnt meg. Hirtelen kellett valamilyen intézményrendszert is kitalálni, a probléma kezelésé-

41 Mojzesné Székely Katalin: Szülők és szakértők az átmenetben. *Esély*, 1997. 4. szám.

42 Kötet az egészségkárosultakról. *Esély Füzetek* 3. 1995.

re. Úgy tűnik a munkához való jog munkaerő piaci bizonytalansággá silányult a mindennapi felfogás szerint.

Az ifjúság csalódottságának európai eseményeit is a probléma részének tekintik a kutatók. Ezek a XX. század második felében éreztették hatásukat. A diáklázadások a '60-as években a polgári társadalommal való csalódást mutatják, leverése a szabadság korlátozásaként jelent meg. A felnőttek második „bűne” a felelőtlenség, mely a természeti környezettel, a fegyverkezéssel és az újfajta konfliktusokkal kapcsolódik össze. Végül a harmadik Nyugaton is a munkanélküliség, ahol a munka már nem megélhetési forrás – csak vágnak rá.⁴³

Standing 1993-ban a Kelet-európai országokban – nálunk is eredt nyomába a munkanélküliségnek és feltűnt neki, milyen lassan és akadozva állt rá a hivatalos társadalom a tömeges és szükséges elbocsátásokra. Az első szakaszban csökken a munkaerőhiány és elszívárognak emberek. A másodikban a felvételek csökkennek és szórványosan elbocsátások történnek. Végül gyár-bezárások, tömeges elküldések történnek (de még főleg nyugdíjazásoké). Alábecsülték a jelentőségét, nem mertek szembenézni vele. A szerző felmérte az okozott bizonytalanságokat:

- munkaerő piaci, mert munkanélküliség lesz,
- jövedelemszerzési,
- foglalkoztatási (munkahelyteremtés)
- állásújrateremtés (képzés)
- munkabiztonsági (baleset, környezet)
- képviseleti (szakszervezetek)⁴⁴

A fiatalok érintettsége változó mértékben és tömegesen jelen van, különösen a képzetleneké és az elavult szakmákra képzetteké. A kutatások jellemzőnek tartják, hogy 1997-ben csupán annyi munkahelyet teremtettek, mint amennyi megszűnt. A foglalkoztatottság aránya is alacsony volt. (Európai Unió átlag: 61,5% – nálunk: 53,9%.) Nem a foglalkoztatás nőtt ezt követően sem, hanem az inaktivitás. A 3 millió 600 ezer foglalkoztatott létszám 2000-re csak 200 ezerrel nőtt.⁴⁵ Gond volt az ifjúság szempontjából, hogy ekkor léptek a munkaerőpiacra – a nagy elbocsátások idején – a nagy létszámú korosztályok az iskolarendszerből. Ezzel együtt 30% lett a „roncs – társadalom tagja. Súlyosbítanak a regionális különbségek, a fekete gazdaság és a marginalizálódás.

A kutatók megítélés szerint e körben megnőtt a depresszió, a vizsgálatok szerint. (1995-ben Laki id. műve alapján az általános iskolások és kimaradók fele, de

43 Bánáti Ferenc: Az ifjúság visszavétele vagy lenyúlása. Új Ifjúsági Szemle, II. évf. 3.szám 2004. Ősz.

44 G. Standing: Szerkezet átalakítás az igazságos elosztásért Kelet-Európában. Esély, 1993. 1. szám.

45 Laki László: Munkaerőpiaci helyzet ... Ifjúság 2000. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 62. old.

felsőbb szinten sem ritka). Az is iskolázatlanok pedig sodródhatnak a deviancia felé. A dolgozó fiatalok körében a gyakorlat hiánya, a versenyhelyzet, a védtelenség mutatja, hogy a probléma kezelése elengedhetetlen, bár némi csökkenés tapasztalható. A 15-29 évesek 24%-a jelezte, hogy volt már munkanélküli. A 3 hónapot dolgozók körében minden második ezt jelezte vissza. A férfiak jobban érintettek (38%) és a falusiak (39%) – a fővárosban alacsonyabb (24%)⁴⁶

A leginkább érintett a 25-29 éves korosztály. Mint egy 1/10-ük jelezte, hogy a munkaügyi szervezetek segítettek. Jellemző, hogy a fiatalok akarnak dolgozni (de tegyük hozzá, leszokhatnak róla) 94%-uk megjelent, hogy találjon munkát. Közel fele, 46%-a munkavállaló 2000-ben, eltérő iskolai végzettséggel. Végzettségnek megfelelően inkább az egyetemet végzettek tudnak elhelyezkedni. Az alsó jövedelmi kategóriába tartozók körében elégedettséget tapasztaltak a kutatók, s ez nem jó. De 2/5-ük nem tud kijönni béréből – napról – napra élnek, a fiataloknak mintegy 1/5-e vállalkozó.

A legnagyobb gondok egyike, hogy a családalapításhoz és az önálló élethez nincsenek anyagi forrásaik, gyakran akkor sem, ha szabad energiáit is munkára fordítja.

Újabb vizsgálatok is a kiszolgáltatottság növekedéséről számolnak be, ahol a fiatalok nem irányítói életüknek. Össztársadalmi szinten az új feltételeknek alkalmazkodni 5-7% volt képes, a hazai erőforrások 25-30%-os birtoklásával. Akik kiszorultak – 25-30% , 5-7%-os erőforrással. Jövedelmi különbségük huszonöt-szörös.⁴⁷ Ezek szakadékok.

A 2004-es ifjúságkutatások szerint a 15-29 évesek 39%-a foglalkoztatott, 5% munka mellett tanul. A dolgozók 38%-a ingázó. A munkanélküliség ma is a legnagyobb probléma, főleg az iskolázatlanoké. Az eltartottak 1/3-a, gyeseen lévők, 2/5-e munkanélküliséget átélt már.⁴⁸

Nem szoltunk a munkanélküliség morális következményeiről. Feltétlenül meg kell említenünk a mentalitásváltás egy új attitűd kialakulásának szükségességét, melyben szemléletté válhat az új viszonyokhoz való alkalmazkodás képessége, a magunkért való felelősség kialakítása.

Összességében talán az a legfontosabb üzenetünk, hogy a halmozottan hátrányos helyzetből önerőből nem lehet kilépni, még ha van is készítés – de nincs. S miután gyerekek és fiatalok tömegeiről van szó – találnunk kell megoldásokat, legalább is a prioritások közé kell emelnünk a problémát. Tenni az tud, aki képes és hajlandó. A mi hajlandóságunk megvan, talán a képességünk is

46 U.ott. 72. old.

47 Gazsó Ferenc – Laki László: Fiatalok az újkapitalizmusban. Napvilág Kiadó, 2004. 44. old.

48 Ifjúság 2004. Gyorsjelentés, Mobilitás 2004. (szerk.: Bauer – Szabó)

Irodalom

- A cigányok Magyarországon (szerk. Glazt Ferenc) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1999.
- A hátrányos helyzetű tanulók szakképzése (szerk. Papp Ágnes) Munkaügyi Minisztérium, 1997.
- ANDORKA RUDOLF: Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- A romák esélyei Magyarországon (szerk.: Babusik Ferenc) Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, Budapest 2002.
- ARONSON, ELLIOT: A társas lény, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1980.
- Az egészségértéke, INFO Társadalomtudomány 40. szám
- BOKOR ÁGNES: Szegénység a mai Magyarországon, Magvető Kiadó, Budapest 1987.
- BOURDIEU, PIERRE: A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése, Gondolat Kiadó, Budapest 1978.
- SZEGŐ LÁSZLÓ (szerk.): Cigányok honnan jöttek, merre tartanak Kozmosz Könyvek, Budapest 1983
- Cigánylét (szerk. UTASI – MÉSZÁROS) MTA PTI 1991.
- DURKHEIM, EMILE: Az öngyilkosság, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1982.
- FERGE ZSUZSA: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből, Magvető Kiadó, Budapest 1986.
- GAZSÓ FERENC – LAKI LÁSZLÓ: Fiatalok az új kapitalizmusban, Napvilág Kiadó, Budapest 2004.
- GIDDENS, ANTHONY: Szociológia, Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- Kirekesztődés vagy integrálódás (szerk. Béres Csaba) Kossuth Egyetemi Kiadó Debrecen, 2002
- Ifjúság 2000. (szerk. Szabó-Bauer-Laki) Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2006. szeptember 20.
- Ifjúság 2004. (szerk. Szabó-Bauer-Laki) Mobilitás, 2005.
- KOZMA TAMÁS: Hátrányos helyzet, Tankönyvkiadó, Budapest, 1975.
- LADÁNYI – CSANÁDI: Szelekció az általános iskolában, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- LAKI LÁSZLÓ: Az alacsony iskolázottság újratemelődésének társadalmi körülményei Magyarországon. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1988.
- LOSONCZI ÁGNES: Ártó-védő társadalom, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1989.
- Rendszerváltozás és ifjúság (szerk. Gazsó-Stumpf) MTA PTI , Budapest, 1992.
- SZALAI JÚLIA: Az egészségügy betegségei, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1989.
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS: A „rejtett tanterv”, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- Új ifjúsági szemle II. évf. 3.szám 2004. Ősz.

Mélyszegénységben élő nők helyzete tartósan munka nélkül lévő férfiak családjában¹

Tanulmányomban olyan mélyszegénységben élő nők helyzetét mutatom be, akiknek a családjában a férfiak tartósan munkanélkülivé váltak, így nőként többnyire a saját maguk által megszerzett jövedelmekből kénytelenek élni. Arra keresem a választ, hogy az ilyen családok hogyan rendezkednek be, megváltozik-e az ott-honléttől a férfiak szerepfelfogása, változnak-e a nőkkel szembeni szerepelvárások, lazulnak-e a tradicionális kötelezettségek.

Bevezetés

A család intézményrendszerének vizsgálatára irányuló családkutatások mennyisége és az ezekből levonható eredmények megbízhatósága ellenére sem állíthatjuk biztosan, hogy képesek vagyunk a családon belül zajló folyamatokat értelmezni és azokból a társadalomra vonatkozóan megfelelő szintű következtetéseket levonni. Egyfelől módszertani keveredések, egymással ellentétes kutatói meggyőződések gyengítik a tisztánlátást, melyek következtében nehéz dinamikus szabályszerűségeket felfedezni. Másfelől a vizsgálat tárgyát képező rendszer – a család – bonyolultsága miatt önmagában véve nem értelmezhető, csak az őt körülvevő társadalmi közegbe helyezve.

Szerves együttműködés, kölcsönhatás – ez az, amely közelebb visz a kérdés megválaszolásához. A család ugyanis beépül a társadalom szerkezetébe és szervesen összeépül az őt körülvevő társadalmi kultúrával. Egyfelől átveszi és egyben hordozza annak jegyeit, másfelől fenn is tartja, sőt tagjainak szocializációja révén tovább is örökíti azokat. Strukturális alapelem tehát, amely befogad, hordoz és átörökít, mindezekkel hozzájárulva a fennálló társadalmi rend stabilitásához, de egyben megteremtve saját helyzetének és struktúrájának stabilitását is.

Ez a stabilitás a folytonossággal párosul, amelyben a család rendszere egyik fá-

1 Jelen tanulmány mélyszegénységben élő nőkkel készült interjúk elemzésére épül, amely interjúk eredetileg egy nagyobb lélegzetű kutatáshoz készültek. Megírásához – az elkészült 89 darab interjú közül – kizárólag azokat válogattam ki és használtam fel, amelyekben a férfiak tartósan munkanélküliek, ezért a nőkre hárul a család jövedelmének biztosítása, legyen szó legális vagy illegális munkajövedelmekről vagy a segélyek világáról. Ennek a kritériumnak 22 darab interjú felelt meg.

A kutatás során mélyszegénységben élőknek tekintettem azoknak a családoknak a tagjait, amelyekben az egy főre jutó jövedelem 2005-ben nem haladta meg az öregségi nyugdíjminimum összegét.

ziséből a másikba, egyik társadalmi szerepből a másikba lép, folyamatosan változtatva ezek jelentőségét. Teszi ezt mindazért, hogy egyszerre és komplex módon integrálja a benne zajló biológiai, szociális és lélektani folyamatokat. Ugyanakkor a társadalom minden történelmi korszakban deklarált, formalizált szabályokkal veszi körül és védelmezi a család intézményét, a kulturális közeg pedig szokások, erkölcsi normák, vagyis íratlan szabályok betartását várja el tőle. Ebből következően a család, mint intézmény egy olyan konzervatív szerveződési forma, amelynek intézményes jellege generációról generációra csak keveset változik.

A modern társadalom családformáinak sokszínűsége következtében mára a legtöbb ma használatos fogalom elavult, egyben kirekesztő, legalábbis a társadalmi modernizációs folyamatok eredményeként létrejövő új típusú együttélési formákkal szemben az. A posztmodern társadalmi fejlődés következményeként jelentős, főleg strukturális jellegű átrendeződés körvonalazódik, amely komoly átgondolást és tisztázást igényel a kutatóktól. A problémafelvetés egyik stratégiai pontja az, hogy a család fogalmának tisztázását már nem csak a társadalmi értékrend változása vagy az ideológiák ütközése nehezíti, hanem egy ez idáig háttérben működő társadalmi alrendszer, a *tudomány* fejlődése is. Eddig nyilvánvaló volt, hogy a család egyértelműen biológiai alapon szerveződik, hiszen az utódnemzés szexuális kapcsolat eredményeként, gének átörökítésével ment végbe. Ezt egészítették ki a társadalmi (jogi és erkölcsi) normák, amelyek a biológiai kötődésen kívül más típusú kötődést, pl. házasságkötést is előírtak ahhoz, hogy az együtt élő partnereket és gyermekeiket törvényesen is családnak lehessen tekinteni.

Ma viszont – a jogi és erkölcsi normák kötöttségének lazulásával párhuzamosan – a *tudomány* nagyon jelentős fejlődésének következtében ez a reprodukciós folyamat új típusú technikák segítségével is végbemehet és egyre nagyobb arányban végbe is megy². Mindezek pl. legalább kétféle szülői szerep elkülönítésének szükségességét vetik fel, a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepeket (Vaskovics, 2000)³, amelyek különböző (biológiai, genetikai, jogi, társadalmi normák szerinti) alapokra vezethetők vissza. Mindezekből következően nagyon komoly kétségeket kell megfogalmaznunk a hagyományos családfogalmak relevanciáját tekintve és végig kell gondolnunk, hogy az eddig

2 Abban az esetben pl., ha a mesterséges megtermékenyítés nem a férj hímivarsejtjével történik, csak részleges vérrokonság keletkezik szülő és gyermek között. Abban az esetben, ha a normatív anya egy donortól kap petesejtet, melyet férje hímivarsejtjével lombikban termékenyítenek meg, majd a magzatot beültetik a normatív anya szervezetébe és megszüli, ő biológiai értelemben nem az anyja a gyermeknek, csupán kihordja és megszüli őt. Abban az esetben, ha az anya megtermékenyített petesejtjét egy másik asszony méhébe ültetik vissza, bár nem az anya szüli meg, genetikailag is egyértelműen ő a biológiai anya. Az asszony, aki kihordta a gyermeket, béranya (Vaskovics, 2000).

3 Vaskovics László: *Társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései* (Magyar Tudományos Akadémia, Székfoglaló beszéd, 2000)

használt konzervatív szemléletű családfogalmak alkalmasak-e a modern társadalom plurális együttélési formáinak értelmezésére.

A hagyományos együttélési formák alapvető definíciós jegyei, mint a szociális legitimáció, a nyilvános elismerés, a tartósság feltételezése, a házastárral és a jövődő gyermekkel szembeni kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel járó szerződés, stb. a mai napig is jellemzői a formális házasságkötésre épülő együttéléseknek, mégis úgy tűnik, hogy a házasság egyre inkább és egyre gyakrabban csupán egy „stádiuma” az életnek, amelyet bármikor felválthat egy másik, hasonló tulajdonságokkal és képességekkel bíró együttélési forma, az élettársi kapcsolat. A magánszférában lezajló ilyen irányú változások egyre magasabb igényeket támasztanak az állammal szemben is és elvárásaikkal egyre inkább megterhelik annak intézményeit.

Ugyanakkor – mind a konzervatív, mind a liberális álláspont szempontjából – a meghatározó az, hogy az individuumok végül is miféle követelményeket fogalmaznak meg, milyen igényeket támasztanak a család intézményével szemben, azaz annak milyen szükségleteket kell az adott társadalomban kielégítenie. Az urbanizáció a tradicionális kötődésekből való kilépést, ezzel pedig a tradicionális értékek lazulását is jelentette, pl. kisebb mérvű vallásos kötődést és elfordulást a patriarchális normáktól. A modern kor életformája alapvetően több toleranciát jelent, az alternatív életformák kisebb mértékű elutasításával és kevesebb szociális kontrollal jár. Ennek következményeként rendkívül heterogén életstílusok fejlődnek ki, amelyek többé nem engednek meg kötelező és átfogó társadalmi értékconszenzust, vagyis már többé nem lehetséges, hogy minden ember számára egyetlen meghatározó értéket tegyen kötelezővé a környezet. Ugyanakkor a párkapcsolatok szűkössége és merevsége a modern együttélési formák mellett is bizonyítható, amely többnyire a párkapcsolaton belüli élettel szemben megnyilvánuló elégedetlenségek formájában jelenik meg.

A legjelentősebb családon belüli változások valószínűleg a **női szerepek megváltozásának** következményei. A legtöbb kultúra különbséget tesz férfi és nő között az elért és kívánatos életprogramok, életformák tekintetében. A korai társadalmakban a nők egzisztenciája általában a házassághoz és a családhoz kapcsolódott, viselkedésüket szigorúbb törvények, erkölcsi normák és szokások szabályozták. A nők minél nagyobb családhoz kötöttsége volt a családok stabilitásának – az adott életmód és kapcsolatformák melletti stabilitásának – bázisa. „Családra programozottságuk” azzal járt, hogy a családtagok közötti pszichológiai kapcsolat romlását a igyekeztek folyamatosan ellensúlyozni, elviselték és ragaszkodtak a család intézményes kereteihez. A nők programozása erre az életformára gyermekkoruktól zajlott, melynek része volt a szexualitás elfojtása és az önállóság korlátozása is. A szociológusok szerint a státusz és a vagyon örökítésére épülő korai társadalomformák számára rendkívül fontos volt az utódlás kontrollja, ezért elsősorban ebben rejlik a nők hátrányos, megkülönböztetett helyzetének szociológiai (funkcionális) értelme.

Mindez ma nagy ütemben változik. A nők nem csak közjogi, hanem pszichológiai értelemben is **emancipálódnak**. A házasság és a család ennél fogva egyenlőbb kapcsolati bázison, nagyobb kölcsönösségen kénytelen alapulni. A nők életében megjelenő hivatásszerű munka számukra a hivatásban való önmegvalósítást és/vagy a gazdasági függetlenséget, valamint a családon kívüli szociális kapcsolatok lehetőségét jelenti. Mindezeken túl jelentős mértékben hozzátartozik a nők új önértelmezéséhez, hogy ők maguk szabályozzák a termékenységüket és a megváltozott célokat – szakmaszerzés, hivatás – jobban összhangba hozzák a gyermekek számával és a szülések ütemezésével. Komoly szakmai vita bontakozott ki a női munkavégzésnek a gyermeknevelésre, valamint a házaselet minőségére, a partner elégedettségére vonatkozó feltételezett negatív következményeivel kapcsolatban, de ezeket a kutatók nem tudták igazolni. Ezen kutatások nyomán került a figyelem középpontjába a férfiak és nők közötti – a hivatásban és a háztartásban történő – feladatmegosztás kérdése.

A családok belső életét alapvetően befolyásolják a **klasszikus nemi szerepek**, amelyek átszövik a családi élet minden területét és megnyilvánulnak a jövedelemszerzéstől kezdve a háztartási munkamegosztáson és a szexualitáson át a döntésekben és a konfliktusokban egyaránt. A nemek közötti szerepek egyik legfőbb indikátora a háztartási munkamegosztás. Többnyire ez alapján sorolhatók a családok valamelyik klasszikus kategóriába, a tradicionális vagy emancipált háztartások közé.

Mit is jelent a tradicionális (hagyományos) családmmodell? A lehető legjobban leegyszerűsítve a hagyományos családmmodell hierarchikus viszonyt fejez ki a családtagok között, ahol a férfiak irányító szerepet töltenek be a családi közösségek életében, az ő szavuk a döntő a legfontosabb kérdésekben. A társadalom felé ők képviselik a családot és ők vállalnak felelősséget családtagjaikért. A nők feladata egy ilyen konstellációban gondoskodni az otthon szervezettségéről és érzelmi egyensúlyáról.

Éppen ezért jelentős kutatási kérdés, hogy mi történik abban az esetben, amikor egy férfi – munkája elvesztése következtében – sem a védelmi, sem egyéb, a patriarchális rendben megszokott szerepét nem tudja betölteni a családban? Változnak-e szerepelvárásai, illetve változnak-e a női szerepek?

Az olyan típusú vizsgálatok, amelyek a **jövedelemszerző munka elvesztésének családra gyakorolt következményeit** elemzik, különösen a '30-as évektől Amerikából kiindulva váltak egyre gyakoribbá. A munkanélküliséggel foglalkozó korai kutatások bizonyították⁴, hogy a tartósan munka nélkül lévő emberek életformája, életszervezési módszerei, életvitеле jelentős mértékben megváltozik. A változást az indítja el, hogy az addig az életet szervező legfőbb erő, a jövedelemszerző tevékenység eltűnik a rendszerükből. A későbbiekben ugyan jelennek meg újak, főleg túlélést segítő stratégiák, de azok már sohasem lesznek olyan stabilak,

4 Pl. a Lazarsfeld, Jahoda és Zeisel által 1931-32-ben Marienthalban elvégzett kutatás

kiszámíthatóak, mint a korábbi, vagyis a legális munkaerőpiac által nyújtott biztonság. A már említett kutatásban leírt jelenségek között tömegesnek nevezhetők azok a viselkedési sémák, amelyek a tehetetlenség érzését, a beletörődést, a sors csapása-életérzést tükrözték és amelyek következményeként a munkájukat elvesztett emberek nem is várták, hogy életük jobbra fordulhat. Megjelentek következményként a kísérő tünetek, az alkoholizálás, az agresszivitás, az önpusztító gondolatok, az önmagukat a környezet számára elviselhetetlenné tevő magatartások és a hibát egyértelműen a külső körülményekben kereső és a változásokért már semmit nem tevő viselkedések. Vagyis már a korai vizsgálatok is bizonyították, hogy a munkanélküliség ugyan jövedelmi következményekkel is jár, de a nem jövedelmi következmények (pl. a szociális és/vagy pszichés) legalább olyan súlyosak, mint a munkátlanság miatt bekövetkező gazdasági problémák.

A modern kor kutatási eredményei ettől már árnyaltabban fogalmazznak, illetve módszertanilag rendszerezettebben közelítik meg a problémát. A II. világháborút követő időszakról kezdődően, vagyis a jóléti államok kialakulásának szakaszában ártékelmeződik a bér munkás lét (Bánfalvy, 2003)⁵ és eltávolodik a XIX. századi, ill. XX. század eleji bér munkás fogalomtól. Bánfalvy szerint ennek azért volt jelentősége, mert ez megváltoztatta a munkanélküliségnek a munkanélküliekre gyakorolt hatását, amelyhez az is hozzájárult, hogy a közvélemény is másképpen gondolkodott a munkanélküliségről, illetve magukról a munkanélküliekről is.

A fejlődés legfontosabb pontjai között első helyen emeli ki, hogy a szakszervezeti tárgyalások és alkuk eredményeként folyamatosan nőtt a munkavállalók munkahelyen belüli biztonsága, nehezedtek az elbocsátás feltételei, vagyis a korábbiakhoz képest csökkent a bér munkások kiszolgáltatottsága. A második jelentős változás, hogy a bér munkások jövedelme egyre inkább kiegészült az újonnan bevezetett béren kívüli juttatásokkal, amelyek azt eredményezték, hogy a munkavállalók jövedelme már kevésbé függött a megkeresett bérektől. Jó néhány szociális juttatás ugyanis függetlenné vált attól, hogy a bér munkás dolgozik-e vagy sem, másrészt a munkanélkülivé válás miatt kapott juttatás (segély vagy járadék) egy nagyon minimális szinten, de pótolta a kiesett jövedelmet és egy tisztes megélhetést tett lehetővé. A harmadik jelentős változás, hogy a legális jövedelmek minden országban kiegészültek illegális, nem adózó piaci munkavállalásra épülő jövedelmekkel. Bánfalvy szerint ezek azok a tényezők, amelyek miatt egyre gyakoribbá vált, hogy a **munkanélküliség egyes társadalmi csoportok életében egyfajta racionális választás** eredményeként jelent meg. Vagyis, nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalom nem kétpólusú, nem állíthatjuk, hogy munkaerőpiaci szempontból kizárólag munkanélküliek és foglalkoztatottak alkotják, így nyilvánvalóan a munkanélküliség hatásai sem írhatók le egységesen minden nem dolgozó, pontosabban legális munkát nem végző személyre.

5 Bánfalvy Csaba: A munkanélküliség szociálpszichológiájáról (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003)

Mindezeken túl viszont jelentős hasonlóságokat is találunk a korai időszak kutatásainak eredményeivel, hiszen mindentől függetlenül a modern kor társadalmának többsége számára a bér munka maradt élete legfőbb szervező ereje, kényyszer és egyben szükséglet is, ezért a tartós munkanélküliségi lét ma is, mint a korábbi századokban az ellehetetlenülés magas fokát, illetve annak szinte minden egyéb (szociális, mentális) következményeit is ugyanúgy magában hordozza.

Már a '30-as évek kutatási eredményei is bizonyították, hogy **az apa munkanélkülisége** komoly családi problémák forrása. A hagyományos, patriarchális kapcsolatforma megbomlásával a házasságban az anya vált az uralkodó, domináns családtaggá. Ennek számos pszichológiai következménye lett, elsősorban az, hogy a munkanélküli apák között a deviáns viselkedésmódok gyakoribbá váltak és az apa általában szembekerült családjával, ezen belül saját gyermekeivel is.

A bevezetőben már említettem, hogy bizonyos szempontból a jólét szintjén megjelenő legmodernebb együttélési formák is korlátozhatnak. Másképp hatnak viszont ezek a korlátozások azokban a családokban, amelyek létbizonytalanságban élnek és a napi fizikai létfenntartás, a napi szintű túlélés jelenti a legfontosabb sikert vagy eredményt számukra. Ezekben a családokban alapvetően más a nők helyzete, eltérőek szerepkészleteik, illetve a családon belül vállalható vagy kényszerűségről vállalt feladatkészletük.

1. Munkanélküliség és női szerepdominancia a mélyszegény családokban

a) Származási család és női mobilitás

A kutatásban szereplő nők által elért társadalmi státuszok és életesélyek vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy azok a szegény sorsú nők, akik jelenleg maguk tartják el családjait (társaikat és gyermekeiket), olyan társadalmi közegben nevelkedtek, amely nem tette lehetővé számukra az autonóm, saját sorsot irányító és szabadon életutat választó döntéseket. A származási családban jellemző kulturális, gazdasági és társadalmi tőkék, kiegészülve a gyermekkori szocializációs (családi és intézményes) folyamatokkal, nagyon jelentősen meghatározták, illetve kényszerek között tartották a **nők párválasztási aspirációit** és lehetőségeit is. Mindez azt bizonyítja, hogy számukra a családi szféra az egyenlőtlenségek hordozójává, azok reprodukciójának terévé vált.

A kutatásban szereplő nők **a szülői családhoz képest** semmiféle mobilitást nem mutattak. Szülői családjaik napi megélhetési gondokkal küszködtek, folyamatosan szegénységben éltek, annak minden következményével. Tipikus jellemzői a lányokat nevelő családoknak az apa és az anya alacsony iskolai végzettsége, az iparban vagy mezőgazdaságban rosszul fizetett, nehéz fizikai munka végzése, a férfi eltartói, a nők családot össze- és rendben tartó szerepe. Életminőségüket

elsősorban az alacsony jövedelem, az ebből következő szűkös fogyasztási lehetőségek, a magas gyermekszám, az apa tekintélye és az anya családellátó szerepe határozta meg.

A következőkkel jellemezték a szülői családjukat:

„Az anyukám az mindig otthon volt, mert sokan voltunk testvérek, az apukám az kőműves volt, de elitta az összes pénzt. Tehát egy borzalmas szegénységben nőttünk, száraz kenyeret ettünk. Nagyon nehezen nőttünk fel, szüleink elváltak '79-ben. Akkor lett egy kicsit jobb életünk, hogy anyukámnak lett ez a mostani férje, aki van. Ő nagyon rendes ember volt velünk, meg még mindig az, de nagyon nehezen nőttünk fel, nagyon nagy szegénységben. Szociális lakásban laktunk, de ez is olyan, hogy tízen laktunk másfél szobán és nagyon nagyon szerényen, koldus körülmények között. Édesapám kőműves volt, úgy ivott, hogy az anyámat napi szinten ütötte és ugyanúgy a családját is, tehát minket is. Volt úgy, hogy a hó tetején kint álltunk, a fejszével zavart ki minket.”

„Édesapám asztalos volt, édesanyám háztartásbeli, nyolcan voltunk testvérek és már többen lettünk is volna, de meghaltak. Elég szegényen éltünk, mivel egy kereket volt. Először pincelakásban laktunk, mikor kicsik voltunk, kisebb voltam. Később már bérházban, utána tizenhárom voltam, mikor meghalt édesapám, baleset érte. Ott maradtunk nyolcan árván. Édesapám gondoskodott rólunk, ő dolgozott. Anyukám otthon háztartásbeli, varrogatott, főzött ránk, meg a nővérem volt, aki besegített a háztartásba.”

Párválasztásukat követően a jelenleg családjukat eltartó nők hasonló, sőt gyakran nehezebb helyzetbe kerültek, mint amilyenben szüleik voltak, sőt, mivel lányokról van szó, amilyenben az anyjuk élt. Ez azokban a családokban is igaz, amelyekben a lányok iskolai végzettsége valamelyest magasabb, mint szüleiké, illetve az anyjuké. **A lányok anyjukhoz viszonyított helyzetében** két kategória különül el élesen, az egyikbe sorolhatók azok a nők, akik jobb, könnyebb életet terveztek vagy szerettek volna elérni, mint amilyen az anyjuknak volt, a másik csoportba pedig azok, akik anyjuk életét mintának tekintve hasonló módon szerettek volna élni. Többségük, bármely kategóriába is tartozzon, kizárólag kudarcról tudott beszámolni, vagyis saját helyzetét inkább hasonlónak, de még inkább rosszabbnak értékelte, mint anyjáét.

„Hát szerettem volna jobb életet, de munkalehetőség nincsen, a férjem ivott, de annyira nem tudtam..., hát szóval így jártam, én ezt előre nem tudtam. Énnekem sincs jó életem, meg olyan szegényesen élünk, mert a hitelről hitelre élünk.”

„Kisértetiesen emlékeztet az életem az édesanyáméhoz, mint hogyha megismétlődött volna a történelem és talán a férjem is, mint az apám, majdhogynem az a

felelősségtudat hiánya, az a nemtörődömség, hogy nem foglalkozik a gyermekeivel, az mind sajnos végigkísért és ugyanilyen nehéz életem van, és azt is mondhatom, hogy ugyanúgy, mint anyukám magának szült engem, én is mondhatom azt, elég keményen, hogy van egy kislányom, akit szerintem majdhogynem magamnak szültem.”

„Na, hát az enyém egyáltalán nem hasonlít hozzá, teljesen más. Szeretném, ha olyan lett volna, de ez nem, egyáltalán nem lett olyan semmiképpen! Elrontottam még kicsi csikó koromban. Én, meg az egész mindenség. Megismerkedtem az élettársammal huszonöt éve lassan már. Egy éve vagyunk körülbelül külön, mert meguntam, mit művelt már. Na, azt nem kívánom senkinek, amin tizenhét éven keresztül végig mentem, mert nem volt olyan élet. Jaj! A rettegés, amikor alkoholizmus és a szegénység és a pénztelenség létezik és a félelembe élünk végül is a család.”

A nemzedékek közötti mobilitás hiányának okaira nem csak a különböző tökefajták teljes hiánya vagy nem elégséges volta a magyarázat, hanem – lányokról lévén szó – a **házassági mobilitás hiánya** is. Ez azzal magyarázható, hogy házastársaik vagy élettársaik iskolai végzettségei és foglalkozásai nem mutatnak jelentős eltérést az apák státuszaitól, vagyis a lányok társadalmi közegének zártsága párvaslasztásuk révén társadalmi helyzetük automatikus átörökítését eredményezte.

b) Nemző család⁶ és női szerepek

Minden házasságot vagy tartós együttélést kezdő ember élete folyamán két családnak is tagja, a szülői családnak, amelybe beleszületik és saját családjának, amelyet alapít. A két család között kontinuitás van, amelyet azok a minták, normák, magatartásformák teremtenek, amelyeket a tagok gyermekként ismertek meg a szülői családban, felnőve pedig saját életük alakításánál példaként követnek. Több kutató ezt azzal magyarázza, hogy a házastársi magatartási formákat a gyermekek legtöbbször csak a szülői családban látják és tapasztalják, így tulajdonképpen a szülők házastársi magatartása azért olyan nagy hatású, mert a gyermekek nemigen ismernek más, alternatív magatartásokat. Az intergenerációs kontinuitás tehát létezik, amelynek jelentős hatása van a házastársi szerepek specializálódására. A családi szerepek elsajátításával együtt zajlik a nemi szerepek elsajátítása is. A családi szerepminták a nemi szerepek konkretizálódásai a családi életben. A nemi szerepek adják meg a nemek szerinti munkamegosztás sémáit a családban, előírják, hogyan kell viselkedni, gondolkodni és érezni férfiaknak és nőknek.

Mint ahogyan már a bevezetőben említettem, a modern társadalom családformái sokszínűek és legtöbb esetben nem elégitik ki a hagyományosan elfogadott

⁶ Az a család, amelyet az egyén (a felnőtt gyermek) hoz létre házasság vagy gyermeknemzés révén.

elméleti családfogalom kritériumait (pl. házasságkötés, vérségi kapcsolatok). Ilyen sokszínűséggel és **változatos együttélési formákkal** találkozunk a vizsgált mélyszegénységben élő családok körében is. Párkapcsolataik korai szakaszában, az együttélésük kezdetén már jól elkülöníthető legalább **két családi szerveződési forma** körükben. Az egyikben a párok egyikének sem volt korábban házassági vagy élettársi kapcsolata, a másokban vagy mindkettőjüknek vagy legalább az egyiküknek volt. Ez utóbbi kategória azért játszik különösen fontos szerepet az új család formálódásában, mert ezekbe kívülről – már a kapcsolatok elején – gyermekek is érkeznek, akik csak az egyik partner vér szerinti gyermekei. Ez a helyzet jelentősen megterheli a kapcsolatokat már a kezdeti fázisukban. Néhány példa az ilyen családok szerkezetének alakulására:

a) *Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. A nőnek első kapcsolata, a férfinak nem. Ő korábban házasságban élt, három gyermeke született, akik állami gondozásban vannak. Az apának további hét gyermeke született még különböző nem tartós kapcsolatokból, közülük is többen állami gondozásban vannak. Jelenlegi kapcsolatából négy gyermek született, így összesen 14 gyermek édesapja, de csak a jelenlegi négy gyermekével tart kapcsolatot.*

b) *Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. Korábban a nőnek volt már egy tartós élettársi kapcsolata, amelyből három kislány született. Őket jelenleg közösen nevelik az élettársával. Mostani élettársának két tartós kapcsolata is volt, az elsőből öt gyermek született, közülük az egyiket ők nevelik, a másiktól két gyermeke született, velük nem tartja a kapcsolatot. Jelenlegi kapcsolatukból két közös gyermek született, így összesen hat gyermeket nevelnek, két közöst és négy nem közöst. Kettőjüknek összesen 14 gyermekük született, amelyből hat gyermekről gondoskodnak.*

c) *Jelenleg élettársi kapcsolatban élnek. Korábban a nőnek már volt egy élettársi kapcsolata, ebből született két gyermeke. A jelenlegi társától is született két gyermek, ezért négy gyermeket nevelnek.*

d) *Jelenleg házasságban élnek. Korábban a nőnek ismeretlen apától született egy gyermeke 17 évesen, majd férjhez ment első férjéhez és tőle is született egy. A válás után élettársi kapcsolatot létesített a jelenlegi férjével, majd mikor három gyermekük született, összeházasodtak. Jelenleg öt gyermeket nevelnek. A jelenlegi férjének korábbi kapcsolatából született egy kislány, akit az anya nevel, az apa nem látogatja első gyermekét.*

e) *Jelenleg házasságban élnek. A nőnek egy korábbi futó ismeretségéből született egy gyermeke, aki a kezdetektől állami gondozásban van. Jelenlegi házasságából 6 gyermek született.*

f) Jelenleg házasságban élnek. A feleségnek korábban ismeretlen férfitől született egy gyermeke. Jelenlegi férjével két évig élettársi kapcsolatban éltek, majd amikor megszületett a gyermekük, összeházasodtak. Jelenleg három gyermeket nevelnek.

A fiatalok **közös életük indítása és összeszervezése** folyamán számos **nehézséggel** szembesültek, ezek közül leggyakrabban a lakhatás kérdése merült fel szinte megoldhatatlan problémaként.

„Hát először is nem volt hol laknunk. Akkor kiköltöztünk anyámékhoz, akkor persze hogy már többen lettünk, kerülgettük egymást, ők se szokták, mi se szoktuk, de hát végül is kialakult.”

„Igen, szocpolra építkeztünk, a négy kislány után, amit sajnos felvettünk nyolcszázezer forint kölcsönt is és ezért vagyunk a családsegítővel kapcsolatban is, mert ezt a részletet mi nem tudtuk fizetni és sajnos lehet, hogy árverezésre kerül a háznak sorsa... Más tervünk nem volt. A ház volt, mondom a legfontosabb.”

„Vót ennek az én uramnak egy rossz kis viskója, mer ez egy viskó, az egész 20 négyzetméter. Azt kellett vóna rendbe tenni. Félig se vót bebútorozva, semmi. Utána csak jöttek a gyerekek sorba. Sehova se tudtunk haladni.”

„Hát már említettem, mindenképpen a pénz hiánya, a bizalom hiánya, illetve az, hogy közösen megbeszélni alapvető dolgokat, hogy akkor hol éljünk, mert én nem szívesen szerettem volna odaköltözni a szülőkhöz, de hát más választás nem volt. Hát ilyen jellegű nehézségeink voltak.”

„Hát a pénztelenség az nagyúr volt nálunk, nem volt pénzünk, nem tudtunk építkezni, nem vagy esetleg saját lakást vásárolni, még akkor albérletbe mentünk, de az albérletet sem tudtuk fizetni.”

Úgy tűnik, hogy a vizsgált, jelenleg mélyszegénységben élő családok életkezdési nehézségeinek mértékét elsősorban a **szülői család támogatásának** minősége és mennyisége befolyásolta.

Ismert, hogy a magasabb társadalmi státuszú családokban a szülői támogatás nagyon gyakran, mint a státuszmegszerzés mechanizmusa funkcionál. A magyar társadalomban a szülői támogatás arányát általában a szülői háztartás társadalmi, gazdasági, demográfiai jellemzői határozzák meg. A szülői segítség esélyét pl. a lakásszerzésben a magasabb iskolázottság, a nagyobb pénztőke, valamint a vidéki lakóhely növelik leginkább, a támogatás pedig különféle alternatívák formájában realizálódik.

A beszámolók arról tanúskodnak, hogy – a szegénysorban felnövő fiataloknak

– a szülői család nem tudott segítséget nyújtani a lakásszükséglet kielégítésében, sőt ettől kevésbé jelentős szükségletek kielégítésében sem, de gyakran előfordult, hogy mindezek kompenzálására befogadta a fiatalokat és otthont biztosított számukra, saját helyzetük romlása árán is.

Ez a fajta együttélési kényszer tovább erősítette a hagyományos nemi és családi szerepekre irányuló szocializációs hatásokat, hiszen a befogadó szülői család saját – az alsó társadalmi rétegekre jellemző – attitűdjei továbbra is hatottak (sok esetben kényszerként) a fiatalokra, függetlenül attól, hogy melyikük szüleinél éltek. Anyagi kiszolgáltatottságuk még inkább elfogadóbbá tette őket a korábban tanult viselkedési és szerepminták iránt, annál is inkább, hogy minimalizálják a közöttük és a befogadó szülők között keletkező konfliktusok számát.

„Nem támogatták a családalapításunkat, mert ők is szegények voltak, nem tudtak bennünket támogatni. Magunkat rendeztük.”

„Az én szüleim sajnos nem tudtak támogatni bennünket, mert ők is igen szerény körülmények között élnek, a másik oldalról is nagyon keveset kaptunk. Ami úgy igazán tehát, most támogatnak igazán, tehát, de most is csak anyósom azzal, hogy most ott lakunk nála. Sajnos nem a legjobb ez így, de most pillanatnyilag nincs más.”

„A szülők nem támogattak minket, mer őknek se volt, csak a kis nyugdíjuk. Mondjuk az is támogatás vót, hogy ügyeltek a gyerekekre. Úgyhogy az egy elég jó vót, hogy na, elmentünk dolgozni, vigyáztak rájuk. Meg hát, ugyi, megvettek mindent az unokájuknak, úgyhogy nekem még annyi se kellett, ennyivel volt az a támogatás, sokat segítettek ők, a szüleim.”

„Szülői támogatás, hát az, ami egyáltalán nem volt, mondjuk olyan ez, mintha az embernek nem is lenne szüleje, elfelejtették, nem tudom, húsz-akárhány évre és kész, kifűjt. Végül is, még fel nem nőnek a gyerekek. Hát nem, avval se foglalkozott, hogy segítsen valamit, hogy visszafogja az embert és ne szenvedjen tízen-akárhány éven keresztül... Az élettársam szülei? Nahát, arról meg ne is beszéljünk, mert mondjuk, az meg aztán pláne nem. Amilyen virágot szakítottál, olyat szagoljál! Dolgozzon az a másik hülye és tartson el. És kész. Öt évben, ha egyszer láttam az anyját és kész, kifűjt. Mondjuk, most se sűrűbben látom. Hát nem, nem! Befogadni a családba se fogadják be az embert.”

Az új család kialakuló **szerep- és munkamegosztását** mindezek jelentős mértékben befolyásolták, megteremtve a tradicionális családértékek változatlanságát, állandóságát és kontinuitását.

„Elégedett voltam ezzel a munkamegosztással, elégedett voltam vele, mert én

szerintem ez egy asszonynak a kötelessége. (...) Természetes feladat, hogy a háztartási munkát egy nőnek kell végeznie, mert én szerintem egy nő, hogyha férjhez megy vagy valami, az azzal jár, hogy a házimunka hozzátartozik.”

Az ilyen típusú hozzáállás kapcsolatuk kezdeti – még a kölcsönösség jegyében szerveződő – szakaszában alakult ki, amikor a „világ rendje” a nők megítélése szerint még normális volt, vagyis vagy mindketten dolgoztak és jövedelmüket összeadták vagy csak a férfi dolgozott, a nő pedig ellátta a háztartási teendőket. Ezekben a családokban a klasszikus női és férfi szerepek mechanikusan másolódtak a szülői családon keresztül, meg sem kérdőjelezve annak igazságos voltát.

Körükben nem figyelhető meg a felsőbb társadalmi rétegekre jellemző, a tradicionális értékekkel ellentétes irányú strukturális értéktranszformáció. Tudjuk, hogy az értékváltozást elsősorban a létfeltételek változása idézi elő, de ez a változás a vizsgált nők családjában a származási családhoz képest nem következett be. Mindezek eredményeként, a kutatásban szereplő, konzervatív nemi szerepet internalizáló és a mobilitási esélyek szinte teljes hiányával induló, jelenleg mélyszegénységben és egyben eltartói szerepben élő **nők elvárásai férjeikkel vagy élettársaikkal szemben** – párkapcsolatuk kezdetén – tökéletesen leképezték társadalmi környezetük erősen patriarchális jellegét. A megfogalmazott elvárások között feltűnően erős a **nők ragaszkodása a férfiak tradicionális pénzkereső szerepéhez**, amely alacsony iskolai végzettségükből következő alacsony gazdasági érdekeltségükre és a szülői házból hozott mintákra vezethető vissza. Vélhetően ezért lett számukra még inkább tragikus a férfiak munkátlansága.

„Az volt az elvárásom, hogy éljünk mi is úgy, mint egy család, egy szerető férj vagy ember váljon belőle, aki szeret engem, szereti a gyerekeket és tehát egy pénzkereső, családfenntartó ember. Ez volt az elvárásom vele szemben.”

„Hát az, hogy ne igyon, szorgalmas legyen és dolgozzon. Ne az én feladatom legyen a pénzt beosztani. De sajnos nem lehetett rábízni.”

Hasonló módon fogalmazódtak meg a **férfiak nőkkel szembeni elvárásai is**, amelyeket a nők többnyire elfogadtak, maguk is természetesnek és követendőnek tartottak.

„Az, hogy szeressem, támogassam őt és legyek nagyon jó anya és csináljak meg otthon mindent, ezt mindig elvárta, hogy tisztaság legyen, hogy legyen mindig otthon étel, meg hát a gyerekeknek is jó anyja legyek”

„Hogy mindenképpen házas legyek és hogy szeretetteljes légkört alakítsak ki.”

„Hát hogy mondjam, ami egy anyának, főzni, mosni, takarítani. Mondjuk dolgoz-

ni nem küldött soha, mert hazudnék. Mindig veszekedett velem – Erzsi ne menjél dolgozni! De mondom, ha én nem megyek dolgozni, akkor miből élünk meg? Mert ő mindig azt akarta, hogy én csak itthon legyek, mer amúgy ilyen féltékeny is különben. Aztán sokszor azon volt a veszekedés, hogy mer én mindig dolgoztam, hiába megkaptam a GYES-t is, el kellett menni, mert annyira kevés volt, hogy ennyien nem tudtunk megélni.”

A nők mindnyájan úgy értékelték, hogy mind ez ideig **semmi nem teljesült az elvárásaikból**, a férfiak az idők folyamán mindnyájan negatív irányban változtak meg, a legtöbben azután, miután munkanélkülivé váltak. Szinte minden férfi alkoholista lett, a sokan játékgépeznek is, szinte egyik sem törődik a család jövőjével. A nők szerint nem akarnak dolgozni, de elvárják, hogy ők mindenben olyanok legyenek, mint korábban, illetve egy új elvárás is megfogalmazódik velük szemben: a pénzszerezés, bármilyen áron. Nehezíti a helyzetet, hogy a legtöbb családban az alkohollal együtt a nők bántalmazása is mindennapossá vált.

„Az egymással szembeni elvárásaink... hát szerintem nem, részemről nem teljesültek, ugyanis én többet várok el a férjemtől, ő viszont szerintem neki teljesült minden, mert én megcsinállok, próbálok a kedvében járni, de még nem tudom, hogy meddig.”

„Nem ilyennek ismertem meg, hanem egy kedves, őszinte, korrekt embernek, akinek ugyanolyan fontosak a házasságban az érzelmi szálak, mint nekem. De ezt egy évig tudta játszani és én úgy gondolom, hogy nagyon jó színész. Talán, akit megismertem, a világ egyik legjobb színésze.”

„Hát majd csak kialakul, majd ha lesz állása. Majd akkor, akkor szerintem minden megváltozik megint.”

„Eleinte jó volt, de már utólagosan semmi. Úgy gondoltam, csak dolgozunk mind a ketten, ketten csak megvolnánk abból a pénzből, de így, hogy füle botját sem mozditja. 55 évesen már nem is kell, de nem is akar menni, mert ha valaki akarna, keresne, mert ha kapna 5000 – Ft-ot vagy 2000 – Ft-ot és csak a felét adná ide is jó volna, de nem látok sose belőle egy fillért se. Kezdetben is megitta a magát, de így a fizetést hazaadta, inkább kért sörre valót, meg nem gépezett, meg minden. Most már rosszabb, ami kis pénze van, azt is elissza.”

A nők által – kapcsolatuk elején – megfogalmazott vágyak még jövőképet, terveket, kitűzött célokat, vagyis egy jobb élet reményét tükrözik. Személyes vágyaikban még „ketten vannak”, vagyis terveikben a férfiak is megjelennek.

„Szerettem volna utazni, egyszer elutazni Párizsba kettesben a férjemmel. Olyan igazi nászútra.”

„A férjem szeretett volna tanulni, én arra vágytam, hogy meglegyen a mindennapi ennivaló, ki legyenek fizetve a részletek, a gyerekeimnek tudjak ruhát venni, villanyt, vizet tudjak fizetni.”

„Sok tervünk volt, szerettünk volna házat építeni.”

„A lakás volt a legfontosabb, meg gyerekek, utazás, továbbtanulás.”

Mára ezek a vágyak a minimálisra redukálódtak, melyek tökéletesen tükrözik a helyzetükhöz hozzáigazított, vagyis a kényszerűségből folyamatosan csökkentett igény szintjüket. Jelenlegi vágyaikban már „egyedül” vannak, csak saját magukra terveznek.

„Egyszer egy olyan ruhát szeretnék, amit még nem hordott senki.”

„Vágyom egy hosszú kabátra, szép ruhába felöltözni, fodrászhoz menni, kozmetikushoz menni, eljutni moziba.”

„Úgy szeretnék járni, mint a legtöbb nő, elegánsan.”

„Mindenre vágyom, de most leginkább egy tavaszi cipőre, de lehet, hogy soha nem lesz meg.”

„Ne kelljen mindig a legolcsóbb ruhát megvenni.”

Nyilvánvaló, hogy a tradicionális egyensúly a nehézségek halmozódásával, elsősorban az elvárt férfi-szerepviselkedés hiányából fakadóan felborult. A férfiak munkanélküliségében gyökerező családi pénzhiány merőben új helyzetet teremtett, ahol a nők szembesültek mindazokkal a negatív következményekkel, amelyeket a munkátlanság és a pénztelenség állapotába került férfiak viselkedése eredményezett.

Ennek egyik legkorábban jelentkező tünete a napi időstruktúra felborulása és a családi tevékenységrendszerben korábban elfoglalt hely megváltozása volt. A munkanélkülivé válás nem a család felé irányította a férfiak felszabaduló energiáit, hanem a környezet hasonló helyzetű tagjai, illetve az életformájukban és életminőségükben hozzájuk közel állók csoportjai felé. Ez számos, addig nem érzékelt vagy nem is létező problémát, ebből fakadóan pedig súlyos és gyakori konfliktushelyzeteket eredményezett.

„A társam lényegében a háztartásban nem szokott segíteni. (...) Nem becsüli meg a munkámat. (...) Ideálisnak azt tartanám, ha ő is kivenné a munkából való részét, mivel hogy nem nagyon szokta betartani, hogy tisztelje, becsülje a munkámat és én szerintem, ha ő is csinálgatná azt, amit én, szerintem akkor jobban becsülné a munkámat. Végül is nem, nem nagyon becsül meg. Mert olyan típus, hogy nem tud megbecsülni, semmiféleképpen.”

„Akármennyit dolgozok, akkor sem hiszi el, hogy fáradt vagyok, nem is nézi semmibe sem. Ha feltörlöm a követ, ugyanúgy végig gyalogol rajta. Meg mit, azt a kis levest megfőzted, mi az? Úgyhogy nem, nem vagyok megbecsülve.”

A **munkanélkülivé vált férfiak**, függetlenül attól, hogy dolgozik-e a társuk vagy sem, jellemzően semmit nem vállalnak át az otthoni teendőkből, napi időbeosztásuk esetleges, de egyben rendkívül tipikus – délelőtt 10-11 óráig ágyban maradnak, majd elmennek a kocsmába vagy a játékterembe a barátokhoz és délután vagy este részegen hazamennek. Ezekben a családokban a gyerekekkel való foglalkozás sem jellemző rájuk.

„Az élettársam egész nap otthon van, attól függ, hogy azelőtt este milyen állapotba jött haza. Fölkel 10-11 órakor; esetleg anyósomék, hogyha megkérlik, akkor ő segít a ház körül. (...) Aztán, mire én hazaérek, ő már nem szokott otthon lenni és mindig kitalál valamit, hogy hova megy, ilyenkor szokott az lenni, hogy bemegy a kocsmába, ott van, illetve valahol játszik.”

„Hát a férjem, az ágyba marad reggel, amikor én elmegyek reggel 5 órakor; mikor hazajövök, akkor már éppen fent van, akkor ki-be járkal az idegességtől, jön-megy, eszik, elmegy, hazajön, eszik, tévét néz, elmegy, bemegy a kocsmába, este hazajövök, éppen itthon van, ha nincs a kocsmában, ennyi az ő feladata.”

További feszültségeket keltő tényező, hogy az ilyen családokban a **férfiak a házimunkát nem ismerik el „igazi munkaként”**, sőt nem csak azok, akik kapcsolatuk kezdetén sem ismerték el, hanem azok sem, akik munkanélkülivé válásuk előtt maguk is besegítettek annak végzésébe. Így azon sem lehet csodálkozni, hogy ezekben a családokban soha egyetlen megkérdozett nőnek sem volt olyan időszak az életében, amikor a férfiak tartósan átvállalták volna tőlük a házimunkát, kivéve, amikor betegek voltak, kórházban feküdtek, de csak erre az időre, és akkor sem mindent.

„Nem ismeri el, mert a férjem semminek és senkinek tartja a nőket, így a nők munkáját is.”

„Nem, mert a férjem szerint nincs is olyan férfi, aki ezt elismeri.”

„Hát kezdetek kezdetén segített, el is mosogatott, be is meszelt, ki is takarított, hogy munkanélküli lett, azóta semmit.”

A megkérdozett nők egyike sem tartotta **igazságosnak** a fennálló helyzetet, azt, hogy a háztartási munkákat csak ők végzik, holott a társuk nem dolgozik sehol, és **egyetlen nő sem volt elégedett a jelenlegi szereposztással sem**, függetlenül attól, hogy kapcsolatuk elején maguk is ezt a szereposztást preferálták. A kapcsolati egyensúly megbomlása számos területen éreztette hatását, elsősorban a **nők**

egyre növekvő elégedetlenségének formájában. Mindezek következtében a nők a helyzetüket és státuszukat elfogadó szerepből a lázadó, szembenálló, számon kérő szerepbe kerültek, hiányolva a férfiak irányából érkező megbecsültséget és az igazságos teherviselést.

2. A fogyasztás és a „kvázi-jólét” megoszlása a mélyszegény családok tagjai között

Egy családban az egyének jólétét a családi erőforrások együttese határozza meg, az egyén szegénység helyzetét pedig a család összes jövedelmének egyénre jutó része. Kérdéses, hogy vajon a jólét, konkrétan a fogyasztás egyenlően oszlik-e meg a mélyszegénységben élő családtagok között? Egyes szakirodalmi feltevések szerint, mivel nem bizonyított a női szegénység léte a családokon belül, a jólét egyenlően oszlik meg közöttük. Ez abból a szempontból kétséges, hogy bár igaz ugyan, hogy a szülők a mélyszegény családokban jelentős mértékű fogyasztást vonnak meg maguktól gyerekeik javára, de úgy tűnik, hogy ez a megvonás a nők körében nagyobb mértékű. A mélyszegénység körülményei között élő családokban a nők többsége jól körülírhatóan takarékoskodik saját egyéni fogyasztásán is, így a **partnerek közötti fogyasztási egyenlőtlenségek** ezen a területen is jelen vannak.

„Nem, egyszerűen képtelenség úgy létezni és élni, hogy mindenről le kell mondanunk az embernek ahhoz, hogy a gyermekeinek enni tudjon adni. Nem is, hogy enni tudjon adni, mert azt még valahogy kihozza az ember, mert muszáj nekik, ha mást nem, zsíros kenyeret esznek, de akkor is esznek valamit, az, hogy létezni tudjon az ember és lakásban lakni. Mert ha nincs lakása, nem lesz munkám a végén.”

„Hogy magamra mit költök egy hónapban? Ugye, most viccel? Nincsenek ilyen kiadásaim. (...) Az egyéni fogyasztás az olyan dolog, hogy nincs is végül. Mert én mindenkinek odaadom az ennivalót, mindenkinek elé teszem, a fiúk éhesek és ha marad, akkor eszem. Ha nem jut, akkor nem eszem. (...) A társam költségét, hát, ha én azt össze tudnám számolni! Amit megkeres, azt viszi!

„... ami nekem van, én azt beosztom, ő meg az övét megint beosztja a kocsmában. (...) Ő soha nincs itthon, akkor jön haza, ha megkordul a gyomra. De ha nincsen étel, mert sajnós volt már rá példa, akkor ki szenved meg – én! Úgy elver, mint paraszt a 'verváját'!”

Nyilvánvaló, hogy az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának nagy része **közös fogyasztás** (tisztálkodás, mosás, főzés, stb.). A legjelentősebb aránytalanságok nem is itt, hanem az individuális fogyasztási tételek vizsgálatakor mutatkoznak (ruházkodás, cigaretta, alkohol, játék), úgy tűnik, hogy az egyenlőt-

lenségek főleg ezen utóbbi területeken jönnek létre. Ez technikailag úgy zajlik, hogy ezekben a családokban a férj csak egy részét „adja haza” alkalmanként megszerzett jövedelmének (ha egyáltalán van) a háztartási kiadásokra, a többit saját szükségleteire fordítja (pihenés, szórakozás), ha pedig nincs saját jövedelme, megszerzi a családi kasszából, ha másként nem, hát kilopja. Így tehát, bár igaz, hogy az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának jelentős része közös fogyasztás, emellett megjelenik egy szintén **nagyon jelentős nagyságú, de kizárólag a férfiakat jellemző individuális fogyasztás is.**

„Amikor én elmegyek takarítani, azt általában mind a családra fordítom, mert mindig van valahol valami, amit ki kell fizetni vagy akkor olyankor egy kicsit több húst tudok venni vagy valami kis apróságot a gyerekek meg tudok venni. Hát az uram pénzét, azt nem nagyon látom.”

„Én lemondtam a csokiról, mindenről, tehát még a ruháról is. Sajnos, nekem nem jut. Én mondom le mindig a gyerek javára. Ő magának minden nap megveszi a cigarettáját és hát sajnos az italt. Nagyon iszik és hát ebből a nagyon kevés pénzből nagyon sokat visz el a kocsmába.”

„Hát nálunk úgy történik, hogy amit a férjem kap, ő veszi fel, amennyit nekem idead, annyival kell megelégednem és én azt próbálom, úgy ahogy kell. Nincs közös kasszánk. A jövedelem az én részemről a napszám és azt én osztom be, ahogy tudom, ahogy engedi a kassza.”

Arra a kérdésre, hogy általában **egy nő mit költ magára**, a következő tipikus válaszokat adták:

„Semmit, nagyon-nagyon ritkán egy ruhadarabot vagy cipőt.”

„A gyógyszereimet veszem meg, mást nem költök magamra.”

„Nincs olyan, amit magamra költenék.”

„Ruhát nem veszek magamnak, fodrászhoz nem járok, használt ruhákat szoktunk kapni.”

„A gyógyszereimről is lemondtam, hogy legyen a gyerekek enni.”

A férfiak individuális fogyasztása teljesen más képet mutat.

„Mindennap megveszi magának a cigarettáját és az italt.”

„Nagyon iszik és a nagyon kevés pénzből nagyon sokat visz el a kocsmába.”

„Alkoholra költi minden pénzét.”

„Sokat költ magára, általában alkoholra és játékgépre.”

„Mindent elgépez, elitaloz.”

A vizsgált családokban a férfiak egy-két kivételtől eltekintve mindnyájan alkoholisták és nagyon magas arányban van jelen a játékszenvedély is az életükben.

Ezek a tünetek többségüknél a munkanélkülivé válás után jelentkeztek. Azok a nők, akiknek a társai alkoholra vagy játékgépekre költik el a pénzeiket, mindnyájan úgy gondolják, hogy nekik azért kell mindig mindenről lemondaniuk, mert e nélkül – a férjeik ilyen irányú fogyasztásai miatt – sokszor a szükséges élelmiszerekre sem maradna elegendő pénzük.

Ugyanakkor a válaszokból az is kitűnik, hogy a férfiak az alkohol és a játékszenvedély mellett is vágnak olyan dolgokra, amelyeket egy átlagos helyzetű férfi megengedhet magának, ők viszont nem. Ez még így, a női narratívákon keresztül is nyilvánvalóan felszínre kerül, pl. *hiába kellett élelemre a pénz a családnak, a férfi mobiltelefont vett, horgászbót vett, alkatrészt vett a máshonnan kiselejtezett számítógépbe, stb..*

Erre vonatkozóan a nőktől az egyik leggyakrabban elhangzó vád, hogy a férfiak a várt vagy váratlan pénzeiket rövid idő alatt – többnyire élvezetekre – költik el, illetve olyan termékeket vásárolnak, amelyek számukra luxuscikknek minősülnek.

Ezekben a családokban így egyszerre van jelen a szegénység és a kvázi-jólét. Szegények, mert belátható időn belül nincs esélyük megvenni azt, amire a vásárlási preferenciájuk alapján az első helyeken a legnagyobb szükségük lenne, de kvázi-jólétben élnek, mert olyan dolgokat vásárolnak meg, amelyek inkonzisztensek pillanatnyi státuszukkal. A kényszerhelyzet, amelyben élnek, nem enged teret a jövő tervezésének, így a férfiak teljesülhetetlen vágyaikat kompenzálhatják, a megfosztottság-érzés legalább pillanatnyi enyhülését élhetik át az ilyenfajta vásárlásokkal. Ugyanakkor a nők, akik szintén a teljes megfosztottság állapotát élik meg, nem engednek meg maguknak semmilyen kis kompenzációs örömet sem, ezt inkább a gyermekeiknek juttatott dolgokon keresztül élik át, vagyis nem a maguk számára kompenzálnak, hanem a gyerekeik számára.

Mindezekből következően a **szerepek és a terhek nagyságának, a fogyasztás és a szabadidő mennyiségének, ill. a létfenntartás felelősségének egyenlőtlen megoszlása** miatt a szakirodalmak által feltételezett családon belüli nemek közötti egyenlő jólét a férfi-munkanélküliséggel küzdő, szenvedélybetegségekkel terhelt mélyszegény családokban csak illúzióknak tűnik.

Milyen következményekkel jár mindez? Mindenekelőtt egyértelműen befolyásolja az egyén elégedettség-érzetét. Mivel az **éleletszínvonallal való elégedettség** vizsgálata egyik fontos indikátora a családon belüli jólét vizsgálatának, ezért, ha nagyon jelentősek a családon belüli jóléti különbségek, az mindenképpen megjelenik az egyének éleletszínvonallal való elégedettségében is.

Az **elégedettséget vizsgáló kérdésekre** adott válaszokból kitűnik, hogy a legtöbb nő, elsősorban azok, akiknek a férje iszik, illetve eljuttatja a pénzt a családtól, úgy érzi, hogy kettőjük közül a férfiak élnek sokkal jobban, ebből

következően – női szemszögből megítélve – sokkal elégedettebbek is a jelenlegi életszínvonalukkal. Ez a sajátos helyzetből fakadó értékítélet azt tükrözi, hogy a nők olyannyira nehéznek, ill. kilátástalannak tartják pillanatnyi helyzetüket, hogy nem hajlandók még csak mérlegelni sem a férfiak által megélt napi gyötrődéseket, frusztrációkat és az ezzel járó stressz következményeit.

„Egy családban mindig a férfi az, aki több mindent megengedhet magának, egy nőnek több a kötelessége.”

„A férfi mindig elégedettebb, mert a nő egész nap dolgozik a munkahelyén, hazamegy, elkészíti a vacsorát, mindent elérek, kiszolgálja, stb..”

„Egyértelműen a férjem az, aki több mindent megengedhet magának, elmegy a kocsmába, neki az szórakozás, iszik, hazajön, természetesen pihen, nem csinál semmit egész nap.”

„A férfi él jobban, mert neki nem kell semmit dolgoznia, megcsinál mindent a nő.”

„A férfinak nagyon sok ideje marad magára.”

„A férfi mindig elégedettebb, csak magának él, nem törődik a családjával, hogy a családnak mi a jó, de ő jól érzi magát benne.”

„Hát elégedettek nem vagyunk, de a férjem a nyugodtabb, őt éppen nem érdekli semmi, hogy mi hogy van. Én nem vagyok elégedett semmivel sem. Őt nem izgatja semmi.

A nők szinte mindnyájan súlyos problémaként említették, hogy a férjeik nem támogatják őket anyagilag, mindent elköltenek az italra és a játékgépekre, amihez csak hozzájutnak, ezért arra kényszerülnek, hogy a saját maguk által megkeresett jövedelmeket ők maguk osszák be, ill. döntsék el, hogy mire mennyit és milyen sorrendben fognak költeni. Ez a férfiak egy részének rendkívül rosszul esik, sokan szeretnének beleszólni a költési struktúrába, de ezt a nők többsége nem engedi, úgy gondolják, hogy ilyen körülmények között a legracionálisabb döntés az, ha eltitkolják a férfiak elől, hogy mennyit kerestek, illetve eldugják előlük a pénzt.

„Volt ebből már vita, mert hogy én nem hagyok sose pénzt neki, de hát nem lehet rábízni semmit se és így sajnos el kell dugnom, meg el kell vinnem magammal. (...) Korábban legalább nem lopkodta el a pénzt tőlem.”

3. Tipikus családi konfliktusok a mélyszegény családok nőtagjai életében

A családi konfliktusok osztályozása során természetesen nem lehet megfeledezni arról, hogy a férfiak és a nők nem ugyanazokat a problémákat tekintik konfliktusosnak, így az ezek megoldására vonatkozó elképzeléseik is eltérőek lehetnek (pl. egyik fél tagadja a probléma létét, míg a másik annak megvitatására törekszik).

Szokásos folyamat, hogy a partnerek közötti vita idővel állandósul, visszatérő témává válik. Ezek a visszatérő viták a szegény családok életében idővel – pl. a megélhetési kérdések miatt – tipikussá válnak, degresszivitásuknak köszönhetően pedig súlyosan romboló hatásúak. Ennek egyik tipikus tünete, hogy a **nők keresik a felelőst** a család szegénysége miatt és **vádolják a férfiakat** a kialakult helyzetért.

„Nyilván az élettársam, abszolút ő a felelős, mert, ha elmenne dolgozni vagy bármilyen idénymunkát, bármilyen alkalmi munkát vállalna, akkor azért jobban ki tudnánk jönni, meg-meg az alkohol, még ő a felelős érte, mert nagyon-nagyon sokat iszik.”

„A férjem az egyedüli felelőse, mert nem jár el dolgozni. Ha megemberelné magát, sokkal többre tudnánk haladni.”

„A férjem a felelős, mert ő a családfenntartó, neki kellene elmennie dolgozni és előteremteni, ami a családnak kell.”

„A férjem a hibás, egyrészt mert elmehetne dolgozni idénymunkára, másrészt mert nagyon iszik.”

„El kellene menni erről a környékről oda, ahol jobb az élet, de a férjem hallani sem akar róla, pedig vannak olyan helyek, ahol tudnánk dolgozni.”

Gyakran előfordul, hogy – ezen konfliktusok hatására – egy idő után a kommunikáció már nem a megoldás keresésének eszköze, hanem inkább az ellentétek kiélezéséé, vagyis az lesz a cél, hogy az elmondottak minél fájóbb sérülést okozzanak a másiknak.

Családi kapcsolataik súlyos konfliktusokkal terheltek, ott a legkritikusabb a helyzet, ahol a férfiak alkoholisták, illetve, ahol eljártsszák a pénzt.

A **problémák megbeszélése** jelentős nehézségekbe ütközik, mert a legtöbb nő beszámolója szerint a férfiak józan állapotukban is elzárkóznak ez elől. A nők szívesen beszélnének a saját és családi nehézségeikről, de a férfiak inkább magukban tartják azokat, nem szeretnek vagy nem tudnak beszélni róla. Tipikus szituáció, hogy a nők beszélnek, a férfiak pedig csak hallgatnak vagy kimennek a helyiségből.

„Inkább akkor otthagy, kimegy és nem is hallgassa, akkor nincs, akinek mondtam.”

„Aztán ő meg csak dörög, aztán elmegy, lefekszik.”

„Csak ül, néz rám nagy bambán, aztán utána elmegy lefeküdni.”

„Én szoktam esetleg inkább vitázni vagy mondani. Inkább hallgat vagy kimegy a műhelybe. Nem szeret vitatkozni.”

„Én beszélek, ő hallgat, de neki így is jó minden, nem foglalkozik semmivel. Azt mondja, hogy én tettem tönkre idegileg, hogy én őtet nem nézem semminek, hogy ő így se jó, meg úgy se jó. Hogy legyen jó, amikor nem keres sosem?”

A **vitatémák** közül a leggyakoribb a **jövedelmek megszerzéséről** szól. Általában a nők hozzák fel ezt a témát és rendszeresen számon kérik a férfiaktól, hogy miért nem dolgoznak, hiszen ők a családfenntartók, illetve, hogy a napszámból és a különböző segélyekből kapott összegeket miért isszák el.

Ugyancsak a jövedelemhiánnyal kapcsolatos tipikus vitaforrás a **hónap végi pénzhiány**. A férfiak egy része nem veszi tudomásul, hogy ekkorra már elfogy a család minden pénze és még egy keveset sem kaphatnak a kasszából, követelőznek, verik az asztalt, brutálisak, több helyen rendszeresen ellopják a maradék kis eldugott pénzt.

A másik tipikus viselkedési forma, hogy a férfiak arra az időszakra hivatkoznak, amikor még kerestek, vagyis ők is voltak olyan helyzetben, mint most a nők és úgy gondolják, hogy ez feljogosítja őket mostani életükben a korábbi időszakokra jellemző pénzköltésre. Az ilyen **férfiak a nőket okolják az átélt feszültségekért**, mert úgy gondolják, hogy a nők elnyomják őket. Ugyanakkor a nők folyamatos szemrehányása a munkátlanságuk miatt több férfitől agresszivitást vált ki, amely gyakran torkoll durva bántalmazásba.

„Igen, a jövedelmek megszerzésének kérdésén gyakran vitázunk. Mindig el szokta mondani, hogy ő azelőtt keresett, hogy ideadta mindig a fizetését és perpillanat ő nem dolgozik és mindig a fejemhez vágja, hogy azért nem mindig így volt ez, hogy csak én kerestem és hogy csak az én pénzemből éltünk. (...) Az élettársam engem okol, mert hogy én őt elnyomom, állandóan csak utasítom, hogy menjen már dolgozni és ő ezt nem bírja. Hogy ilyenkor mi következik? Ütlegetés és verekedés, primitív módon tudjuk ezt megoldani!”

„Hát, hogy már mikor nincs itthon egy fillér se és akkor hazajön, mondom, hoztál pénzt? Hát ő nem hozott. De már látom, hogy akkor már igen csak sok elkelt, a kocsmában sokat elköltött belőle és akkor tudom, hogy volt munkája. Ilyenkor nagyon haragszom és akkor ilyenkor egy kicsit hangosabb is szoktam lenni.”

„Általában a hónap végén, mikor már nincsen pénz, nem tudok adni neki még egy keveset sem, akkor veri az asztalt, egyszerűen brutális és hát ez mindig konfliktushoz vezet, de nincs miből adnom egyszerűen.”

A **viták leggyakrabban** akkor robbannak ki, amikor a férfi részeg. A stílus szinte mindenhol ugyanaz: a férfi sértő, megalázó dolgokat vág a társa fejéhez, ezt a feleség gyakran viszonzza, örvöngés, csapkodás, ordibálás, tombolás kíséri a vitákat.

„Hogy zajlik egy vita? Feljön a lépcsőn, meg üvölt, ilyenkor reszket az ember, fél. Feljött, leült, mit főztél te kurva? Így elmondom most akkor, mert végül is ez van. Mit főztél te kurva? Leteszi az ember a tányér kaját elé, hogy ezt. Odateszem elé,

dúr-puffa sarokba! Ez sorozatosan így ment, összetört a tányér; a kaja, a gyerekek bent visítanak. Végül is egy darabig tűr az ember; de egyszer én is visszaszólok, mert vissza is szóltam, hát menjen a k... anyjába az édesanyja is, aki felnevelte és ilyen személtládának meggyártotta, annak menjen és annak ugasson...”

„A vita? Úgy zajlik, hogy én elmondom, hogy mit nem kellene tennie, hogy mit hogyan kellene, hogy mit hogyan szeretnék és erre ő hangosan kiabál, állítja az ő igazát, hogy én őt nem értem meg és később pedig csúnya veszekedések szoktak lenni. Elő szokott fordulni, hogy verésbe torkollik. Ha iszik, nagyon agresszív.”

„Ha részeg, szinte mondom azt, hogy tombol. Mert ilyen és sajnos legtöbbet ilyen állapotban jön haza. Míg a zsebében van pénz, addig iszik.”

„Volt már olyan, hogy a csillárra felakasztotta magát és persze levágtam, mert meg is halhatott volna. Kezeit sokszor felvágta, úgyhogy akkor is orvost kellett hívni. Ilyenek vannak, hogy ő magában teszi a kárt. Ha nem tudom lecsillapítani, van olyan, hogy megütöm. Testileg nem bánt, csak szavakkal.”

A konfliktusos szituációk gyakori részesei a **gyerekek** is, akik nagyon félnek az ilyen helyzetekben, rettegnek az apjuktól. Ez életük mindennapos része.

„Az az igazság, hogy a gyerekek nagyon félnek tőle, akkor próbálom csillapítani őket, amennyire lehet, de ugye, már elég régóta iszik a férjem és már nagyok a gyerekek és látják, hogy részeg és felfogják, mert nem kicsik”.

„A gyerekek félnek, remegnek és a nagyobbik gyereken látom, hogy agresszív is. Rengeteget sírnak, úgy látszik rajtuk, de hál’istennek az iskolában meg az óvodában még nem szóltak, hogy bármit is felvinnének, de igen, tehát valószínű, hogy a gyerekek miatt kell lépnem, ha nem akarom, hogy mocskos példát vigyenek tovább majd az életben. Erre kell törvényt kitalálni! Erre! Meg kell vídeni az asszonyt, meg a gyereket is! Nem az, hogy addig nem megyünk ki, mikor kihíttam a rendőrséget és azt mondták, míg csak egy csepp vör nem folyik, nem csinálunk semmit!”

„Nagyon sok minden van itt, amit emberek nem élnek át. Egy ilyen emberrel összeköltöztetnék egy-egy embert, aki nem tudja, hogy milyen együtt élni egy ilyen személtládával. S nem tud változtatni rajta az ember, mert nem tud hova menni, mert senki nem segít. Mert akkor, amikor én elindultam, hogy segítsenek, mit csinál a gyámhatóság? Mit csinál az ilyen helyzetben, megfogja és elnyúlja a gyerekeket! Nem azt a személtládát veszi ki a családból, hogy eltakarodjon a bűdös francba, hogy nyugodtan megéljenek a többiek a gyerekekkel együtt.”

További nyomorító tényező a **féltékenység**. A férfiak oldaláról jelentkezik gyakrabban, de több nő is említette, hogy sejti, hogy a férje megcsalja, hiszen „egész nap szabadon jön-megy”, és soha nem számol be arról, hogy merre járt. A férfiak többségét a nők betegesen féltékenynek minősítették, előfordul pl., hogy azért nem mehet a nő napszámba, pedig nagy szükség lenne a pénzre, mert a férfi féltékenységből nem engedi el. Ha már annyira nincs pénzük, hogy a nő a tiltás ellenére mégis elmegy dolgozni, durva veszekedésre és hazaráncigálásra számíthat. Ugyanilyen okok miatt több nőnek barátai sem lehetnek, pedig néhányan kifejezetten igényelnék a társaságot, szeretnék, ha legalább egy barátnőjük lenne, akivel meg tudnák beszélni a problémáikat. Támaszt szeretnének.

„Féltékeny! Csak nem tudom, hogy mire vagy kire? Hát 34 éves leszek és úgy le vagyok amortizálódva, hogy ki fordul meg utánam, nincs egy normális szép ruhám, nem voltam évek óta fodrásznál, kozmetikust meg csak TV-ben látok, ha nagy ritkán valahol látok TV-t, mert nekünk TV-nk sincs. Gyanúsítgat állandóan, hogy én nappal, a gyerek míg alszik, én a szomszéd vagy valaki átjár.”

„Barátok? Mondjuk a saját osztálytársamnak nem köszönhettem, annyira féltékeny volt eleinte. Eleinte? Hát mindig is, hát most se lehet az embernek. Ha engem most a munkahelyemről felhív valaki, hogy be kéne menni és mondjuk, hogy ő tegez és én tegezem, akkor ő már egyből úgy reagál, hogy az a pasid, meg az izéd. Nem mintha valami köze lenne hozzá, de akkor se fogja fel és akkor már megvan a hülyesége. Végül is annyira féltékeny természetű az ilyen, hogy nem lehet itt egy normálisat szólnia.”

A **szexuális harmónia**, ha volt is, eltűnt az életükből, a nők zömének beszámolója alapján már nem vonzódnak a férjeikhez, ’nincs gusztusuk hozzá’ – mondják, mert nem akarnak egy ápolatlan, alkoholtól bűzlő férfit. Olyan válasz is született, amely szerint azért nem hajlandó a férfival együtt lenni, mert ő sem foglalkozik a férfikötelességekkel, pl. a gyerekek eltartásával, akkor ő miért foglalkozzon a női kötelességekkel. Több nő is örömét fejezte ki amiatt, hogy a férjének van valakije, mert így reménykedhet, hogy megszabadulhat tőle.

„Ez a napi ivászat, aztán utána mikor már elkezdett verekedni, meg hát az az örökös bűzös lihegése, ez az alkoholszag, az valami undorító. Minden este egy részeg ember mellé lefeküdni, az valami undorító.”

„Hát nekem már nem nagyon van gusztusom hozzá. Előfordul, hogy ő szeretne hozzám közeledni, én pedig egy igénytelen emberhez nem szívesen vonzódok, tehát, aki ápolatlan, alkoholtól bűzlik.”

„... én sose akarok, ő mindig akar, mert én fáradt vagyok.”

„Szerelmi élet, hát a szerelmi életet a kurvákkal kiélte és kész kifűjt. Én voltam a büdös kurva, a kurvák voltak a tisztességes asszonyok, hát végül is ez így szokott lenni a részeg, alkoholista elmebetegéknél, mindent fordítva látnak.”

„Hogy nem mertem visszaszólni és inkább hhh... Hát igen. Nagyon sokszor így volt, inkább hagytam, oszt szabadult az ember és megalázottnak érezte magát, mert-mert mit tud tenni. Nem beszélve arról, mikor a szemem kinyomta és azt mondtam, hogy beestem a hűtő sarkába. A természetesen tudják azok, hogy mitől, izé, hogy mi van ilyenkor. Majdnem megvakultam akkor, a fene megeszi a fajtáját! Mocskos féreg, ezért utálok, mint a szart!”

Nagyon sok férfi **fizikailag is bántalmazza** feleségét durvább és kevésbé durvább formákban egyaránt. Rendszeres a pofozkodás, a rugdosás, az állon vágás vagy rúgás, a fojtogatás, a valamilyen tárggyal (késsel, fejszével) történő fenyegetés.

„Mindig, mindig megaláz. Hát elhallgatom, mást nem tudok mit csinálni. Hát, amikor a végében rámjön fejszével? Mer nincs hova mennem három gyermekkel. Ég alá nem mehetek.”

„Váratlan volt, mert ha én számítok rá, engem nem üt meg. Oszť így ököllel idevágott a szememre. Be is kékült egyből.”

„A legutolsó alkalom az olyan szintű volt sajnos, hogy szétrepedt a szám és úszott a vér a konyhában. És ennek sajnos megmaradt a nyoma is, amit egész életemben viselni fogok.”

„Nagyon sokszor éreztem már félelmet a férjemmel szemben. Sokat, sokat. Néha meg is fordul a fejemben, hogy néha képes lenne meg is ölni. (...) Ilyenkor magam köré gyűjtöm a gyerekeket, aztán, ha több kettőnél, megyünk. Elmegyünk a városba, járkalunk, míg elalszik, aztán visszajövünk.”

„Van olyan, amikor ráhagyom, de volt olyan például, amikor eltörte a kezem.”

Mivel a legtöbb nő életében negatív irányú változás következett be ahhoz képest, ahogyan a jövőjét elképzelte, így a társa iránti érzelmei is negatív irányba változtak. A nők válaszaiból süt a gyűlölet, a düh, a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, sokan kívánták már a társuk halálát is. Egyetlen pozitív jelzőt sem használnak a társukra, csak élösködőt látnak bennük, többen feltették a kérdést, hogy egyáltalán minek van még szükség rájuk?

Úgy gondolják, hogy egyedül sokkal könnyebb és kiegyensúlyozottabb lenne az életük, jobban és nyugodtabban élnének, mint most a társukkal.

„Patkány! Mondjuk, ha törvény nem büntetne, ő már rég elrohadna az én kezem által.”

„Szerencsétlen nő kapja a pofonokat, mit tud csinálni? Esetleg megmérgezi, oszt

azt mondja, hogy hát sajnálom, így járt, mert valahol valamit evett vagy ivott, oszt megdöglött. Mondjuk, nem ártana egyiknek-másiknak.”

„...ha ez így fog folytatódni, akkor inkább szívesebben élnék egyedül, csak ezt nem tudom megtenni, mert nem tudok ebből a fizetésből egy albérletet fönntartani. Ez a gond, tehát mindig azért viselem el nap mint nap a veszedelemeket.”

„Gondolkodtam az elköltözésen is, a különélésen is, csak egy az, hogy nincs hova menni. Meg a lakás közös, ő nem megy el, én meg nem hagyom a lakást, mikor én dolgoztam meg érte. Gondolkoztam rajta, elválni nem tudunk, mert nincs pénzünk, ha elválok, meg nem megy el, azt mondta, hogy ő jó helyen van itt.”

A nők számára konfliktusforrást jelentő problémák vizsgálata bizonyította, hogy a házasság vagy együttélés anyagi alapjai hatással vannak a családi élet minőségére, kihatnak a konfliktusok keletkezésére és fennmaradására is. Alapvető probléma, hogy a felek a rossz anyagi helyzetet másképp értékelik, ill., hogy a szegénység és a nélkülözés miatt a párok egymást vádolják, felelőst keresve a kialakult helyzetért.

Végszó

Azok a múltban gyökerező, a férfiuralmi rendre építő sztereotípiák, melyek meghatározzák és kijelölik a nők helyét a családban, ma sajátos reakciókat váltanak ki a szegénysorban élő családok nőtagjai körében. Sokuk számára a csendes bele-törődés és megalázkodás az egyetlen fegyver, amellyel saját helyzetüket képesek túlélni és maguk és gyermekük számára a nyugalmat és a minimális fizikai léthez szükséges feltételeket biztosítani.

Érvényesek tehát a családszociológia azon általános megállapításai, melyek szerint az alsó társadalmi rétegek családjainak stabilitása kisebb, mint a felső rétegeké. Mivel körükben nagyok a megélhetési nehézségek, a családi relációk is feszültebbek, vagyis minél bizonytalanabb a család gazdasági helyzete, annál több a családi probléma. Nyilvánvalóvá vált, hogy az alsó rétegek tagjaira nehezedő nagyobb társadalmi stresszek egyértelműen bomlasztják a családokat, lazítják a kapcsolatokat.

A kutatásban szereplő nők zöme szenvedésnek minősítette az egész életét, mert végig nyomorban, valamint testi és lelki terrorban kénytelenek élni. A társadalom által felkínált valós kiút hiánya, az elszigeteltség, az önbizalom elvesztése, a depresszió, a félelem és még sok más, a mélyszegénységi létből fakadó, illetve a női szerep gyerekkortól való tanulása során beidegződött mechanizmus is oka annak, hogy az őket körülvevő rendszerből nem tudnak kilépni.

BÉRES CSABA:

A cigányság helyzete Hajdú-Bihar megyében, társadalmi integrációjuk főbb kérdései

Elemzésünket azokra a vizsgálatokra alapozzuk, amelyeket 2004 nyarán végeztünk Hajdú-Bihar megyében. Ennek során elemeztük a 2001-es népszámlálás adatait, többek között azokat a táblákat, amelyeket kérésünkre készített el a KSH népszámlálási részlege a 2001. évi népszámlálás alkalmával Hajdú-Bihar megyében önmagukat cigánynak vallók adatainak leválogatásával.¹ A 2001. évi népszámláláskor 10 836 fő vallotta magát Hajdú-Bihar megyében a cigánysághoz tartozónak. A népszámlálási táblák a megyében élő cigányság demográfiai helyzetéről, iskolázottságuk szintjéről, gazdasági aktivitásukról, lakáskörülményeikről adnak átfogó képet. Ezt az adatelemzést kiegészítettük egy kérdőíves vizsgálattal tíz olyan településen, ahol a lakónépességen belül az átlagosnál nagyobb arányban, és egyben nagyobb számban is élnek cigányok. A tíz település a következő volt: Bagamér, Balmazújváros, Hajdúhadház, Hencida, Hosszúpályi, Komádi, Létavértes, Nagyrábé, Nyíradony, Pocsaj. Összesen 200 családi közösség életkörülményeit vizsgáltuk meg. A 200 családban összesen 1 212 fő élt a vizsgálat időpontjában, köztük 608 gyermekkorú (0-14 éves), 97 fő 15-17 éves fiatal, és 507 fő felnőtt korú (18-X éves.). A kérdőíves interjúk során nem csupán családi viszonyait, életkörülményeiket vizsgáltuk, hanem arra is rákérdeztünk, hogy miképpen vélekednek saját helyzetükről, tapasztaltak-e az élet különböző területein hátrányos megkülönböztetést, hogyan vélekednek gyermekeik továbbtanulásáról, stb. A tíz településen ezen kívül interjúkat készítettünk polgármesterekkel,² települési önkormányzati és kisebbségi önkormányzati képviselőkkel, szociális szakemberekkel. Több településen felkerestük azokat az utcákat, ahol az ott lakók többsége cigány volt. Itt alkalom adódott a cigánylakossággal való kötetlen beszélgetésekre, amikor őszintén beszéltek problémáikról. A leggyakrabban hallott kérdés ez volt: Adjanak munkát! Ez az összegzés a több irányú vizsgálat legfontosabb megállapításait tartalmazza.

A Hajdú-Bihar megyében élő cigány népesség főbb demográfiai jellemzői

A 2001. évi népszámlálás alkalmával Magyarországon 190 046 fő tartotta magát cigánynak. Hajdú-Bihar megyében 10 836 fő, ami a hazánkban élő cigányság 5,7 százalékát jelenti. Ez az arány csak kevéssel haladja meg a megye egész lakosságá-

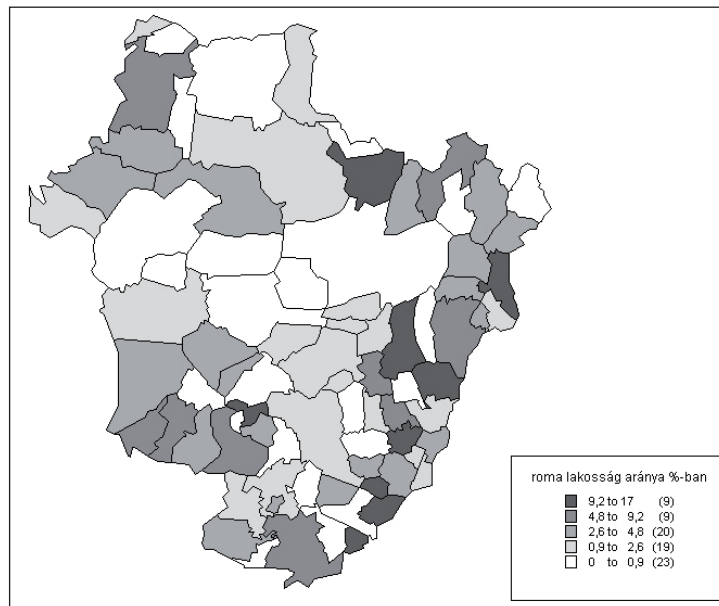
1 A KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság igazgatójának hathatós közbenjárására kaptuk meg az eddig még publikálatlan táblaanyagot. Ez úton is szeretnénk köszönetet mondani értékes segítségért.

2 A nyári szabadságolások, vagy a polgármesterek elfoglaltsága miatt sajnos, nem tudtuk valamennyi, a vizsgálatba bevont település polgármesterét megkérdezni.

nak a részesedését az ország népességéből (5,4%). Hajdú-Bihar megye a magukat cigánynak vallók arányának nagysága alapján (a megyei népesség egészen belül 2%) 2001-ben a megyék között a 8.–9. helyen volt Tolna megyével együtt.³ A megyék népességén belüli részesedését tekintve a legnagyobb arányban hazánkban Borsod-Abaúj-Zemplén-, Szabolcs-Szatmár-Bereg-, Nógrád- és Heves megyében vallották magukat cigánynak a legutóbbi népszámlálás alkalmával az összeírtak.

Ennél jóval többen élnek olyan életkörülmények között és olyan életformában, amelynek alapján környezetük cigánynak tartja őket. A KSH 2003-ban végzett országos reprezentatív vizsgálata során, amikor a kérdezők azokat tekintették cigánynak, akiket a környezetük annak tart, és nem az etnikai önbesorolást vették figyelembe, úgy találták, hogy Magyarországon mintegy 400 ezer főre tehető a cigányság száma, és ebből Hajdú-Bihar megyében 44 200 fő élt. Ezen adatok alapján Hajdú-Bihar megyében a lakosság 8,2 százaléka volt cigány 2003-ban., s a megyék sorrendjében az 5. helyet foglalta el. A 2003-as adatokból kiindulva valószínűsíthető, hogy Hajdú-Bihar megyében élő cigányság mintegy 50 ezer főt tesz ki, a lakosság 8-9 százalékát képezi.

A cigányság a megyében sem egyenletesen oszlik meg. Vannak települések, ahol egyáltalán nem élnek, és vannak olyan községek, ahol a helyi önkormányzat adatai szerint meghaladják a lakosság 20 százalékát is. A népszámlálási adatok alapján készített térképünk a cigányság megyénken belüli területi megoszlását mutatja. **(1. sz. ábra)** A sötétebb színek a cigányság nagyobb arányát jelzik. Mint



1. sz. ábra: A cigány lakosság aránya (%)

az ábra is mutatja, a megye urbanizáltabb, gazdaságilag fejlettebb középső részén kisebb arányban, az ország- és megye határ menti, hátrányosabb helyzetű térségekben nagyobb arányban élnek a cigányok. Helyzetükön való javítás elválaszthatatlan e térségek felzárkóztatásától.

A megyénkben élő cigányság de-

3 Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. KSH Bp. 2002.

mográfiai – gazdasági helyzetére ugyanazok elmondhatók, mint az országban élő cigányság egészére:

- a nők magas gyermekvállalási hajlandósága (termékenysége) magas halandósággal párosul,
- a megye egész lakosságához viszonyítva lényegesen fiatalabb a korösszetételük,
- az idős korúak aránya jóval alatta marad a megye egész lakosságára jellemző értékeknek,
- iskolázottsági szintjük jóval alacsonyabb, mint a megyei átlag,
- a gazdasági aktivitás szintje körükben rendkívül alacsony.

Először a cigányság *demográfiai helyzetét* szeretnénk bemutatni az alábbi táblázat segítségével.

1. sz. táblázat

*A kormegoszlás főbb mutatószámai Hajdú-Bihar megyében 2001-ben
(összes népesség, magukat cigánynak vallók)*

Területi igazgatási egység	100 felnőtt korúra jutó						100 gyermek korúra jutó öregkorú	
	gyermek- és öregkorú		gyermekkorú		öregkorú		Összes népesség	Roma* népesség
	Összes népesség	Roma népesség	Összes népesség	Roma népesség	Összes népesség	Roma népesség		
1. Megyei jogú vár.	50	46	24	39	26	8	110	20
2. Többi város	63	83	32	77	31	6	94	8
3. Városok együtt	56	77	28	70	28	7	101	9
4. Községek	69	75	35	67	34	8	96	12
5. Megye összesen	59	76	30	69	30	7	100	11
Statisztikai kistérségek								
6. Balmazújvárosi	67	86	33	79	34	7	103	8
7. Berettyóújfalui	68	72	33	63	35	9	108	15
8. Debreceni	54	76	27	69	27	7	97	10
9. Hajdúböszörményi	62	97	32	90	30	7	95	8
10. Hajdúszoboszlói	60	47	29	37	31	10	104	26
11. Polgári	70	80	31	74	38	6	123	8
12. Püspökkladányi	66	70	33	63	33	7	99	11

* Forrás: Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámláláshoz önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre.

A táblázatból jól látható, hogy amíg a megye egészében 100 felnőttre csupán 30 gyermek, addig a cigányságon belül 69 gyermek jut. Ugyanakkor a 60 éves és idősebb népesség aránya nagyon alacsony körökben. Az interjúk során alig találkoztunk 65 éven felüli cigány emberrel, idősnek látszóval annál inkább többel. Amíg a megye egészében 100 gyermekkorúra (0-14 évesre) 100 hatvan éves és idősebb ember jut, addig a cigányság esetében csak 11. Ez a demográfiai helyzet a cigányság életkörülményeiből, életformájából adódó rossz egészségi állapot következménye. A kormegoszlást az alábbi táblázat részletesebben is mutatja.

2. sz. táblázat

Hajdú-Bihar megye egész népességének és cigány népességének kormegoszlása összevont korcsoportok szerint 2001-ben (fő/%)

	0 – 14 éves	15 – 59 éves	60 – X éves	Összesen
Hajdú-Bihar egésze	102 762 (18,6%)	347 614 (62,8%)	102 622 (18,5%)	552 998 (100,0%)
Önmagukat cigánynak vallók	4 236 (39,1%)	6 150 (56,7%)	450 (4,4%)	10 836 (100,0%)

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

A táblázatból kitűnik, hogy a gyermekkorúak aránya a cigányság körében több mint kétszerese a megye egész népességére jellemző értéknek. Ugyanakkor a 60 éves és idősebb cigány lakosság aránya alig negyede annak, amit a megye egész népességének egészére vonatkozóan állapított meg a 2001. évi népszámlálás. A magasabb gyermekszám a roma nők nagyobb gyermekvállalási hajlandóságának eredménye. Az alábbi táblázat adatai mutatják a gyermekvállalásban megjelenő társadalmi különbségeket.

3. sz. táblázat

A 15 éves és idősebb, párkapcsolatban együtt élő roma és nem roma nők megoszlása az élve született gyermek száma szerint Hajdú-Bihar megyében, 2001-ben (fő/%)

Az élve született gyermekek száma	A megyében élő 15-X éves nők	A 15-X éves roma nők
0	11 804 (9,0%)	153 (7,2%)
1	27 145 (20,6%)	280 (13,3%)
2	61 920 (47,1%)	404 (19,2%)
3	21 694 (16,5%)	469 (22,2%)
4-X	9 016 (6,8%)	805 (38,1%)
100 nőre jutó élve született gyermekek száma	197	326
Összes nők száma	131 579 (100,0%)	2 111 (100,0%)

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

Hajdú-Bihar megyéről készített elemzések általában pozitív jelenségnek tartják az itteni nagyobb népesség-potenciált. Az adatokból egyértelműen látható, hogy az országosnál magasabb gyermekvállalási hajlandóság nem a népesség egészére jellemző. A gyermekek magasabb száma a szegénység bővített újratermelését jelenti. Ez a magasabb termékenység akkor válhat a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik elősegítőjévé, ha a gyermekek, fiatalok egészségesebb környezetben nőnek fel, ha képzettséget szereznek, integrálódnak a társadalomba. Ennek elősegítése a megyében lakók egészének alapvető érdeke. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a beilleszkedett, állandó munkával rendelkező, vagy legalább is napszámba rendszeresen eljáró cigány családok, akik általában rendezett lakáskörülmények között élnek, kevesebb gyermeket vállalnak, tapasztalván azokat a nehézségeket, amelyek a sok gyermek eltartásában, iskoláztatásában jelentkeznek. Csak a mély szegénységben, a kizárólag segélyen élők körében alapvető megélhetési stratégia a több gyermek vállalása. Azt tapasztaltuk vizsgálatunk során, hogy a nagy szegénységben, elmaradott körülmények között élő cigánycsaládoknál gyakran az egyetlen jövedelmi forrás a gyermekek után járó támogatás. Mivel így a gyermekek a „családfenntartók”, az ilyen családoknál eszközölt gyermekvédelmi intézkedéseknek gyakran viharos következményei vannak. Ahonnan ugyanis kiemelik a gyermekeket, vagy egy részüket, a megszűnő támogatás miatt a felnőttek addigi, alacsony szintű megélhetése is veszélybe kerül, korábbi életmódjukat nem tudják folytatni.

Család és háztartás a cigányság körében

Társadalmi integrációjukat akadályozó tényezőként gyakran megemlítik az önkormányzati vezetők, a velük foglalkozó intézmények dolgozói, a szociális szakemberek a kívül állók számára gyakran szövevényesnek tűnő családi viszonyokat. Úgy érzik, hogy ezeket kellene megváltoztatni ahhoz, hogy a cigányság társadalmi felemelkedése gyorsabban haladjon előre. Másfelől pedig a szakirodalomban egyes szakírók gyakran figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a többségi társadalomhoz tartozók a maguk individualizált társadalmi viszonyaik szemüvegén keresztül nézik a cigányok családi viszonyait. Holott a cigánycsaládok olyan értékeket képviselnek (közösségi élet, erős családi kohézió, összetartás, egymás védelme, amely még a távolabbi rokonokra is kiterjed, a bajbajutottak befogadása a családi közösségbe, a gyermekek szeretete, stb.), amelyek ma már jószerint hiányoznak a többségi társadalomból. Mindkét állításban van igazság. Az első nézet képviselői általában elfeledik azt, hogy a családok *diszfunkcionális* működését mutató jelenségek (alkoholizálás, bűnözés, családon belüli erőszak, a gyermekek gondozásának, nevelésének, iskoláztatásának elhanyagolása) végső soron a rossz életkörülményekre, a szegénységre, a hibás szocializáció következtében torzult személyiség-fejlődésre vezethetők vissza. A feltételeket kell tehát megváltoztatni, de ezt ki kell egészíteni intenzív szociális munkával, támogatással is. Nem

4. sz. táblázat

Hajdú-Bihar megye 15 éves és idősebb népessége egészének, valamint önmagát cigánynak valló népességének családi állapota nemek szerint 2001-ben (fő/%)

	A megye 15 éves és idősebb népességének egésze	Az önmagukat cigánynak vallók közül a 15 éves és idősebb népesség
<i>Férfi összesen</i>	212 391 (100,0%)	3 313 (100,0%)
Nőtlen	68 285 (32,1%)	1 566 (22,3%)
Házastársával együtt él	118 616 (55,8%)	1 404 (42,4%)
Özvegy	7 714 (3,6%)	101 (3,0%)
Elvált	15 376 (5,8%)	181 (5,5%)
Élettársi kapcsolatban él	12 574 (5,9%)	746 (22,5%)
<i>Nő összesen</i>	237 845 (100,0%)	3 287 (100,0%)
Hajadon	52 872 (22,2%)	1 277 (38,8%)
Házastársával együtt él	119 012 (50,0%)	1 399 (42,6%)
Özvegy	40 769 (17,1%)	276 (8,4%)
Elvált	22 062 (9,3%)	228 (6,9%)
Élettársi kapcsolatban él	12 567 (5,3%)	712 (21,7%)
<i>Férfi és nő együtt</i>	450 236 (100,0%)	6 600 (100,0%)
Nőtlen , hajadon	121 157 (26,9%)	2 783 (42,2%)
Házastársával együtt él	237 628 (52,8%)	2 803 (42,5%)
Özvegy	48 483 (10,8%)	377 (5,7%)
Elvált	37 438 (8,3%)	409 (6,2%)
Élettársi kapcsolatban él	25 141 (5,6%)	1 458 (22,1%)

* Forrás: Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámláláshoz önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink. A százaléktételek összege nagyobb lehet 100-nál, mivel élettársi kapcsolatban élhet a nőtlenek, hajadonok, házások (még el nem váltak), özvegyek valamint az elváltak egy része is.

elég új lakásba költöztetni a szegény családokat, segíteni is kell őket abban, hogy átalakuljanak, élni tudjanak az új lehetőségekkel. Az integráció hosszú történelmi út. Interjúink alkalmával ismételten megtapasztaltuk: a társadalmi előrehaladás,

a mobilitás több generáción átívelő fejlődés eredménye. Amennyiben ma nem tesszük meg a szükséges lépéseket, évtizedekre elhúzódó, és minden bizonnyal növekvő problémákkal fogunk szembe nézni.

A másodikként említett nézet képviselői gyakran idealizálják a cigányság körében érvényesülő családi kohéziót. Nem veszik figyelembe, hogy a cigányság társadalmi – családi viszonyai is átalakulóban vannak. A többségi társadalomban egyre erősebben érvényesülő individualizáció sajátosan csapódik le körükben. Egyre gyakrabban érzékelik a családgondozói hálózatban dolgozók, hogy nemcsak az apák hagyják el családjukat, kiskorú gyermekeiket egy új kapcsolat létesítése miatt, hanem növekszik azoknak a kiskorú, fiatal anyáknak a száma is, akik új társat választva az 1-2 éves gyermekeiket a volt élettárs szüleinél hagyják. Gyakran jelentős korkülönbség van az élettársi kapcsolatban együtt élők között. Korántsem csak a 40 éven felüli férfiak választanak maguknak 18-20 éves élettársat. Több családi közösség esetében tapasztaltuk, hogy a 30-35 éves, több gyermekes asszonynak 17-20 éves élettársa van. Az egyik interjú alanyunk szerint ennek oka az, a 30 évesnél idősebb nők párválasztási esélyei korosztályukban már nagymértékben lecsökkentek, ezért választanak maguknak párt az alig felnőtt fiatalok közül. A cigányság családi viszonyaira jellemző, hogy a formális házasságkötés a többségi társadalomnál is gyorsabban szorul vissza. Az alábbi táblázat adatai jól érzékeltetik ezt.

A romák családi állapotára jellemző, hogy 10 százalékkal kisebb közöttük azok aránya, akik házastársukkal élnek együtt, és a nőket tekintve több, mint négyszer, a férfiakat és nőket együtt véve csaknem négyszer nagyobb körükben az élettársi kapcsolatban élők aránya, mint a megye népességének egészében.

Ez a jelenség, az élettársi kapcsolatban élők nagy aránya is szerepet játszik abban, hogy sokszor kaotikusnak tűnnek családi viszonyaik. A 10 főnél nagyobb létszámú családi közösségekben együtt élők családi kötelékeit sokszor nehéz áttekinteni. Nehezen dönthető el, hogy egy vagy több család él egy háztartásban, egy közösségben. Többször találkoztunk olyan közösséggel, ahol a kiskorú, 16-17 éves fiatalemberrel együtt él 15 éves barátnője, de már van egy pár hónapos gyermekük is. A fiatalok nem dolgoznak, a nagymama rokkant nyugdíja, a saját és a családban élő más gyermekek utáni támogatás, esetleg más családtag révén kapott GYES képezi megélhetésük alapját. A népszámlálási adatok jó kiinduló pontot adnak a család és a háztartás viszonyainak áttekintéséhez. (5.sz. táblázat.)

5. sz. táblázat

Háztartások és családok főbb adatai Hajdú-Bihar megye népességén és cigány népességén belül 2001-ben (fő)

	A megye népességének egésze	A cigány népesség
Háztartások száma	204 086	2 953
100 háztartásra jutó személy	264	441
100 háztartásra jutó foglalkoztatott	85	29
Családok száma	153 583	3 019
100 családra jutó családtag	300	395
100 családra jutó összes gyermek	115	213
100 családra jutó 15 évesnél fiatalabb gyermek	65	169

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

A táblázatból látható, hogy a cigány népességén belül egy háztartásban csaknem kétszer annyian élnek, mint a népesség egészén belül egy átlagos háztartásban. Ugyanakkor csaknem harmadannyi a foglalkoztatottak száma a cigányok alkotta háztartásokban, mint ahány van a megye népességének egészében a háztartásokban. (Meg kell jegyeznünk, hogy a *megye népességének egésze* címen megjelölt értékek tartalmazzák a megyében élő cigányság adatait is, mivel a megye népességének egészéről van szó. Ha valóban a *nem cigány* és *cigány népesség* adatait hasonlítanánk össze, a különbségek még nagyobbak lennének.)

A háztartás köztudottan a család gazdálkodási formája. Azokat tekintjük egy háztartáshoz tartozóknak, akik egy fedél alatt élnek, az ebből eredő költségeket részben vagy egészben közösen viselik, s a hét egy vagy több napján közösen étkeznek.

A háztartások lehetnek család- és nem családháztartások, az utóbbiak esetében nem vérségi leszármazási kapcsolatban élők, hanem pl. oldalági rokonok, esetleg ismerősök, barátok laknak együtt. A család és a háztartás összefüggéseit a 6.sz. táblázat mutatja:

6. sz. táblázat

Háztartások háztartás-összetétel szerint Hajdú-Bihar megye népességén és cigány népességén belül 2001-ben (fő/%)

	A megye népességének egésze	A cigány népesség
Háztartások összesen	204 086	2 953
Ebből:	100,0%	100,0%
Családháztartás	148 309	2 680
	72,7%	90,8%
nem családháztartás	55 777	273
	27,3%	9,2%
Családháztartások összesen	148 309	2 680
Ebből:	100,0%	100,0%
egy családból álló háztartás	143 323	2 338
	96,6%	87,3%
két családból álló háztartás	4 716	291
	3,2%	10,8%
három vagy több családból álló háztartás	270	51
	0,2%	1,9%
Egy családból álló háztartás összesen, ebből	143 323	2 338
	100,0%	100,0%
szülőpár + gyermek típusú	122 474	1 989
	85,4%	85,1%
egy szülő + gyermek típusú	20 849	349
	14,5%	14,9%
Nem családháztartás összesen	55 777	273
Ebből	100,0%	100,0%
egy személyes háztartás	50 856	217
	91,2%	79,5%
Egyéb összetételű háztartás	4 921	56
	8,8%	20,5%

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

A táblázatból látható, hogy a megye népességének egészében és a cigányság körében is a családháztartások dominálnak. Azonban a családháztartások nagyobb, a nem családháztartások kisebb arányban fordulnak elő a cigányság körében, mint a megye népességének egészében. A háztartások több mint 90 százaléka családháztartás a cigányság körében. A családháztartásokat vizsgálva az látható, hogy az egy családból álló háztartás a megye össznépességén belül nagyobb arányban fordul elő, mint a cigányságon belül. Ugyanakkor a két vagy több családból álló háztartások aránya négyszer annyi (12,7%) a cigányságnál, mint a megye népességének egészében (3,4%). A háztartások csaknem 13 százaléka esetében kettő

vagy több család él egy háztartásban, s a háztartások csupán 87 százaléka áll egy családból a romák között.

A 10 településen, 200 család között végzett szociológiai vizsgálatunk hasonló eredménnyel járt, a háztartások 85 százalékában egy család élt egy háztartásban, két vagy több család alkotott egy háztartást az általunk vizsgált családok 15 százaléka esetében. A háztartások 94 százalékában csak családtagok éltek együtt, 4 százalékban rokonok is éltek velük, 2 százalékban nem rokon személyek is tagjai voltak az együtt élő közösségnek.

Vizsgálatunk szerint a 200 háztartás – családi közösség 4 százaléka esetében egyedül élő személy alkotott egy háztartást, a gyermekeikkel már együtt nem élő párok aránya 7 százalék volt. A vizsgált közösségek 52 százalékát tipikus két generációs családok (szülőpár + gyermekek) alkották. A családok 5 százaléka esetében egy szülő + gyermekek együtt élése valósult meg. Ez az arány jóval alatta marad a többségi társadalomban tapasztalt arányoknak. Ennek az oka az, hogy az alacsony jövedelmi szint miatt nagyon kevés cigány nő vagy férfi képes arra, hogy gyermekeit egyedül felnevelje. Három generáció (nagyszülő – szülő – gyermekek) együttélése az általunk vizsgált 200 család esetében 28 százalékban fordult elő. A családok 4 százalékában egyéb rokonok vagy ismerősök is együtt éltek a családdal.

Az együtt élő családok belső viszonyainak bonyolultságát az alábbi összeállítás szemlélteti esettanulmány szerűen:

- * A 8 fős, egy lakásban élő közösség egy háztartást, egy családot alkot. A 40 éves és 33 éves szülőpárnak 5 gyermeke van, és velük él még az apa 72 éves édesanyja is. (101. kérdőív)
- * Az egy lakásban élő 10 tagú közösség nem alkot egy háztartást, mert külön étkeznek és a költségeket csak részben viselik közösen. 4 család alkotja a közösséget: a 66 éves nagyszülő, felnőtt (40 éves) fia és 23 éves lánya, (a két gyerek között 17 év van!), azok házastársai, az 51 éves élettársának a 27 éves, egyedülálló fia. A 23 éves lánynak 10 évvel idősebb az élettársa, három közös gyermekük van, a legnagyobb 6 éves. Szabina, a 23 éves lány tehát 17 éves korában szült. Érdekes, hogy a családban élő, a családfő 40 éves gyermekének és a 42 éves feleségének gyermekeiről nem esik említés. Az 51 éves élettárs 27 éves fia kiemelt összegű családi pótlékot kap, feltehetően valamilyen fogyatéék miatt, bár a 8 általánost elvégezte. (102)
- * A 10 tagú család egyetlen kiscsalád, szülőpár 8 gyermekkel. A 26 éves anyának már 8 gyermeke van, a legidősebb 12 éves, így valószínű, hogy 14-15 éves volt az első gyermek világra hozatalakor. Az első négy gyermek között még 1-1 év a korkülönbség, az 5-6 között három, majd ismét évente születtek a gyerekek. Csak a 6 éves gyermek jár óvodába, az 5 és 3 éves otthon van. (103)
- * Az öt tagú család az 53 éves apából és az 50 éves anyából áll, három gyermekük 17, 15 és 14 éves. Valószínű, hogy felnőtt gyermekeik már nem laknak velük. (104)
- * A 32 éves anya egyedül él négy kiskorú, (a legkisebb 4 éves) gyermekével, nem derül ki, hogy miből. Az anyának csak 4 osztálya van. (105)
- * A 35 éves apának, a 30 éves anyának 5 gyermeke van, a legkisebb 3 hónapos. (106)

- * 43 éves anya egyedül él 4 kiskorú gyermekével, a legidősebb 16 éves, középiskolában tanul. (107)
- * A 34 éves és 33 éves szülőpár az 53 éves nagyszülővel és 7 kiskorú gyermekükkel él együtt. (108)
- * Az 53 éves családfő + 50 éves felesége 28 éves fiukkal, annak 21 éves feleségével, 17 és 13 éves gyermekükkel, három még nem iskolás unokájukkal élnek együtt a 9 tagú 3 generációs családban. (110)
- * 3 család él együtt: nagyszülőpár + 2 felnőtt fiuk + azok házastársa + 6 unoka. (111)
- * Nagyszülőpár egyedül él. (112)
- * Két generációs kiscsalád: szülőpár 7 gyermekkel. (113)
- * Nagyszülő+élettárs+felnőtt gyermek a kisfiával, házastárs vagy élettárs nélkül + egy rokon, egy 17 éves ipari tanuló lány él velük. (115)
- * Három generációs család: szülőpár + 3 gyermek + nagymama. (116)
- * A 13 tagú közösség 3 családból áll, külön háztartást képeznek. A nagyszülő fürdőszobájában öten élnek néhány négyzetméteren. A szülőpáron, 3 gyermekén kívül még egy szülőpár él a lakásban, szintén három gyermekkel, egy 47 éves nagymama és egy 34 éves munkanélküli barát. (117)
- * A 14 tagú közösség egy családot, egy háztartást alkot. A 42 éves férfinak és 40 éves párjának kilenc gyermeke van, ebből kettő házas, egy 18 éves és egy 17 éves lány, az utóbbinak egy két éves gyermeke van, tehát 15 évesen szült, a két lány élettársa is velük lakik. (118)
- * Az egy lakásban lakó 12 fős közösség egy háztartást alkot, 3 kiscsaládból áll. A 60 éves férfi családfőnek két 37 éves fia, két 46 éves menyee, egy 30 éves és egy 27 éves fia és azok feleségei vannak a családban. (29, 26 évesek). Három kiskorú unoka él velük, ha jól meggondoljuk, itt négy család van és a nagyapa egy töredék családot jelent, így akár öt családról is beszélhetünk. Itt négy felnőtt fiú és négy feleség (a családfő menyeei) élnek együtt, de csak három kiskorú él velük. (119)
- * Az egy lakásban élő 10 tagú közösség egy háztartásban él, két kiscsaládot alkotnak. Az egyik szülőpár 34 és 37 éves (a feleség), 15, 6, 4 és másfél éves gyermekük van, a 20 és 21 éves (a feleség az idősebb) párnak 2 gyermeke van, a két család közötti kapcsolat nincs feltüntetve. A 20 éves apa semmilyen jövedelemmel nem rendelkezik, a 21 éves feleség van GYES-en. Két gyermekük 3 és 2 éves, az apa tehát 17 éves volt, amikor az első gyermeke született. (81)
- * Nem ritka, hogy a férj fiatalabb (24 éves), a feleség 26 éves és már 5 gyermekük van. (90)
- * A férfi 31 éves, a nő 33 éves, 4 gyermekük van, 12, 11, 10 évesek, a negyedik 4 hónapos, tehát a negyedik gyerek 9 év után született. (100)
- * Házaspáros család, a férj 58 éves, 2 általános iskolai osztályt végzett, semmilyen jövedelme nincs, a feleség 54 éves, segélyből él, nincs iskolai végzettsége. (96)
- * 51 éves férj és 51 éves felesége, a férfi közcélú munkán dolgozik, a feleség segélyből él. A férfi 3 osztályt, az asszony 2 osztályt végzett. (98)
- * Egyedül élő 62 éves özvegy asszony rokkant nyugdíjas, nem végzett egy osztályt sem. (99)
- * 42 éves apa egyedül él 4 gyermekével és 20 éves lányának 8 hónapos fiával, vagyis unokájával. A 20 éves lánynak élettársa nincs, vagy nem lakik velük. A 42 éves apának

- nincs iskolai végzettsége, szociális segélyből él, a 20 éves lány GYES-n van., a 18 éves lány munkanélküli, nem tanul, viszont a 17 éves fiú ipari tanuló iskolába jár. (61)
- * A 40 éves férj és 39 éves feleségnek van egy 18 éves, női ruhakészítő szakmunkás végzettségű, de munka nélkül levő és egy 13 éves gyereke, e mellett két nevelt gyermekük is van, 5 és 1 évesek. A feleség hivatásos nevelőszülő. (63)
 - * A 14 tagú család egy háztartást alkot, a 37 éves férj és 36 éves felesége 8 gyermekkel rendelkezik. Ezek közül a 20 éves Julianna lányuknak a 23 éves élettársa, valamint két gyermekük (3 és 2 éves) is velük él. A 17 éves Lindának is van egy másfél hónapos gyereke, de a gyerek apja nem él velük. A 17 éves lány munkanélküli. A családban a feleség GYET-n van, Julianna GYES-en, élettársa munkanélküli, bár OKJ-s szakmája van. A 37 éves férj 4 osztályt, 36 éves felesége egyet sem végzett. 20 éves, GYES-en levő Julianna lányuk 7 osztályt végzett. A családban egyedül a 17 éves lánynak van 8 osztályos végzettsége, de ő munkanélküli, és a nem régen születet gyermeke után támogatást sem kap. (64)
 - * A hat tagú család közös háztartásban él, a 66 éves férj nyugdíjas, a 65 éves feleség időskorúak járadékát kapja, egyiküknek sincs semmilyen iskolai végzettsége. Velük él 25 éves, egyedül álló, munkanélküli segélyből élő lányuk és 45 éves munkanélküli fiúk, 25 éves élettársával, és 6 éves gyermekükkel, vagyis az egyetlen unokával. (67)
 - * A 9 tagú családban 3 generáció él, a 65 éves nyugdíjas apa, iskolai végzettség nélkül, a 60 éves feleség, a fogyatékosok rendszeres szociális segélyét kapja, neki sincs iskolai végzettsége. Három felnőtt saját gyermekük él velük, ezek közül a két lánynak egy-egy gyermeke is velük lakik, de a gyermekek apái nem élnek velük. Ezen kívül még velük él két unoka is, az egyik 14, a másik 9 éves, de ők nem igen lehetnek a családban élő felnőtt gyermekektől. (68)

A cigányság iskolai végzettsége – a műveltségbeli hátrányok újratermelődése

Általános az a vélemény, hogy a cigányság hátrányos helyzetének egyik oka az, hogy alacsony iskolai végzettségük miatt a munkaerő-piacon nem érvényesülnek. Az elmúlt évtizedekben a cigányság is jelentős kulturális fejlődésen ment keresztül. Erre utal az, hogy amíg az idősebbek esetében az alacsony, 1-3 vagy még kevesebb osztály elvégzése dominál, addig a fiatalok között már általános a 8 osztályos végzettség. Vizsgálatunk során tapasztaltuk, hogy a nagyon szegény cigány családoknál a fiatalabb felnőtt korosztályban is vannak jócskán olyanok, akik nem végezték el a 8. osztályt. Ezért nagyobb számban lenne szükség olyan projektek indítására, ahol munkavégzést kombinálni lehetne a hiányzó általános iskolai osztályok elvégzésével.

A legnagyobb gondot az okozza, hogy ma már a 8. osztályos végzettség önmagában nem elegendő a munkaerő-piacon. Ugyanakkor a cigány szülők nagyon magukra vannak hagyatva gyermekeik továbbtanulása terén. Az általunk vizsgált családok több mint felében a szülők vagy egyáltalán nem tervezik (14%), vagy ha tervezik is gyermekük tovább tanítását a 8. osztály elvégzése után, egyáltalán nincs elképzelésük, hogy hova adják (38%). Akik eldöntötték, hogy taníttatják

gyermeküket, azok közül a legtöbben a szakmunkásképzőt választották (a családok 8 százaléka), szakközépiskolába és gimnáziumba a családok 4 százaléka szánja gyermekét. A döntés-képtelenség oka a legtöbbször az, hogy a gyermek nem jól tanul. Erre nagyon gyakran hivatkoznak. A családok egy ötödében (21%) kisebb, egy negyedük (25%) esetében jelentős problémái voltak gyermeküknek az iskolában. A családok 42 százaléka számolt be arról, hogy gyermekük magatartását kifogásolták az iskolában és emiatt konfliktusuk támadt. Ennek ellenére csupán a családok 17 százaléka tapasztalt néha, 9 százaléka gyakran hátrányos megkülönböztetést. A szülők 18 százaléka szerint nem megfelelő a szülők és az iskola kapcsolata, de a többség (54%) szerint jó a kapcsolatuk az iskolával. Szülői értekezleten a családok 35 százaléka esetében egyszer sem vettek részt, de a többség egy tanévben többször is felkereste az iskolát.

A családok mintegy 10 százaléka esetében derült ki egyértelműen, hogy vannak olyan 15-17 éves fiatalok a családban, akik nem dolgoznak, de nem is tanulnak.

Az általános iskola ma túlzott lexikális követelményeivel nagyon megnehezíti a hátrányos helyzetű családokban nevelkedő cigány fiatalok tanulását. Remélhetőleg az új alaptanterv bevezetése a hátrányos helyzetű gyermekek számára is új lehetőséget teremt a felzárkózásra, különösen akkor, ha általánossá válik az integrált oktatás.

Mint azt a népszámlálási adatok is mutatják, a roma népesség iskolázottsága jóval alatta van a népesség egészének. A 7.sz., a következő oldalon levő táblázat ezt mutatja.

Az iskolázottság terén jelentkező társadalmi hátrányok egyértelműen láthatók. A cigányság körében tízszer annyian vannak azok, akik egyetlen osztályt sem végeztek, mint a megye népességének egészében. Amíg a 8. osztályos végzettség esetében mintegy 30 százalékos az elmaradása a cigányságnak a megye egész népességéhez viszonyítva, a középfokú végzettség tekintetében már 17 szerez, a felső fokú végzettség esetén húszszoros elmaradásról beszélhetünk. Ahhoz, hogy a cigányság társadalmi beilleszkedésében áttörést érjünk el, mindenképpen növelni kell a középfokú oktatásban részt vevők számát. A probléma megoldásához már az óvodás korban hozzá kell kezdeni. Mindenekelőtt el kellene érni, hogy minden gyerek járjon óvodába az iskola megkezdése előtt, és nem csupán egy esztendő. Az óvodai térítési díj mérséklése vagy elengedése pozitív hatású volt. A megkérdezett családokban a gyermekek 80 százaléka járt óvodában és csak 20 százaléka nélkülözte a gyermek az óvodai nevelést. Általánossá kell tenni az integrált oktatást, és ehhez az integrált óvodai oktatáson keresztül vezet az út. Sajnos, egyes településeken már az óvodában megkezdődik a szegregáció.

7. sz. táblázat

Hajdú-Bihar megye népességének és cigánynépességének megoszlása iskolai végzettség és nemek szerint 2001-ben a megfelelő korúak százalékában

	A megye népességének egésze	A cigány népesség
10 – X éves: az ált. iskola első évfolyamát sem végezte el		
10 – X éves összesen	0,9	9,8
Férfi	0,9	6,8
Nő	1,0	12,9
15 – X éves: legalább az ált. isk. 8. évfolyamát elvégezte		
15 – X éves összesen	86,3	56,8
Férfi	89,9	63,9
Nő	83,1	49,6
18 – X éves: legalább középiskolai érettségit szerzett		
18 – X éves összesen:	34,0	1,9
Férfi	30,3	1,9
Nő	37,2	1,9
25 – X éves: egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezik		
25 – X éves összesen	10,8	0,5
Férfi	10,9	0,6
Nő	10,7	0,4

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

A cigányság gazdasági aktivitása

A cigányság körében a foglalkoztatottak aránya a férfiakat és nőket együtt véve hatszor, a férfiak esetében négyszer, a nők esetében hétszer kisebb, mint a megye egész népességében. Az inaktív keresők aránya is alacsonyabb körökben, bár az elmaradás csupán 5 százalékot tesz ki. A munkanélküliek aránya ugyanakkor kétszer nagyobb, mint a megye egész népességében. Az általunk megkérdezettek többsége szeretne dolgozni. Különösen azok, akik a rendszerváltás előtt is rendszeresen dolgoztak. A napszámba járók többsége is közülük kerül ki.. 1990 után ugyanakkor felnövekedett egy olyan nemzedék, amelynek még soha nem volt munkahelye. Ők napszámba sem szívesen járnak, berendezkedtek a segélyen élésre. (8. sz. táblázat)

8. sz. táblázat

Hajdú-Bihar megye népességének és cigánynépességének megoszlása gazdasági aktivitás és nemek szerint 2001-ben (fő/%)

	A megye népességének egésze	A cigány népesség
<i>Összesen</i>	552 998 100,0%	10 836 100,0%
Foglalkoztatott	174 794 31,6%	633 5,8%
Munkanélküli	31 467 5,7%	1 444 13,4%
Inaktív kereső	176 053 31,8%	2 886 26,6%
Eltartott	170 684 30,9%	5 873 54,2%
<i>Férfi</i>	264 735 100,0%	5 457 100,0%
Foglalkoztatott	95 313 36,0%	458 8,4%
Munkanélküli	19 730 7,5%	1 046 19,2%
Inaktív kereső	67 791 25,6%	1 046 19,2%
Eltartott	81 901 30,9%	2 907 53,2%
<i>Nő</i>	288 263 100,0%	5 379 100,0%
Foglalkoztatott	79 481 27,6%	175 3,2%
Munkanélküli	11 737 4,1%	398 7,4%
Inaktív kereső	108 262 37,5%	1 840 34,2%
Eltartott	88 783 30,8%	2 966 55,2%

* *Forrás:* Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet, valamint a Hajdú-Bihar megyében a 2001. évi népszámlálásnál önmagát cigánynak vallók adatainak eddig publikálatlan táblái, amelyeket a KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága bocsátott rendelkezésünkre. A százalékos értékek saját számításaink.

A megkérdezett családok 72 százaléka munka keresés során hátrányos megkülönböztetést nem tapasztalt. 26 százalékuk viszont azt látta, hogy sokszor azért nem kapott munkát, mert cigány.

Az eltartottak aránya több mint 20 százalékkal magasabb a cigányság körében, mint a megye egészében.

A 200 család körében végzett vizsgálatunk során a népszámláláshoz hasonló alacsony értéket kaptunk a foglalkoztatottak arányára (népszámlálás: 5,8%, kér-

dőíves vizsgálatunk: 4%). Vizsgálatunk szerint alkalmi munkából a családok 10 százalékának volt bevétele a megkérdezés előtti hónapban. Alkalmi munkához rendszerint a mezőgazdaságban jutnak. Egy munkanap általában 10 órából áll, a napszám rendszerint 3 000 Ft. A mezőgazdaságban végzett napszámon kívül más munkalehetőséggel a cigányok többsége nem rendelkezik.

Azok a cigányok, akik nagyon szegények, rossz egészségi állapotban vannak, alkalmi munkához sem jutnak. Az alkalmi munka ugyanakkor a társadalmi fel-emelkedés forrása is lehet. Bagaméron pl. a tormatermesztés fortélyait eltanulták a cigányok a napszámba járás során. Ma már csaknem 50 roma család foglalkozik torma termesztéssel bérelt, vagy vásárolt saját földön. A cigányság történelmi gyökereit tekintve kézműves és nem földművelő nép. Mégis úgy tűnik, hogy megélhetésükben a mezőgazdaság növekvő szerepet játszhat. A szociális földprogram keretében számos, sikeresnek mondható kezdeményezés volt Hajdú-Bihar megyében is. Nagyrábén pl. ipari mákot termesztettek, de próbálkoztak a kecske tartás meghonosításával is. Mivel a kecsketej begyűjtését nem tudták megoldani, a program nem folytatódott. Talán az első lépcsőben nem az áruter-melést, hanem az önellátást kellene megcélozni. Az önellátásban szerepet játszhatna a nyúl is, természetesen nem a betegségekre érzékeny fajtája. A nyúltartás jelentős szerepet játszhatna a gyermekek munkára nevelésében is.

Az általunk vizsgált cigány családok mintegy 40 százaléka kötődik a mezőgazdasághoz. 18 százalékuk művel kertet, 10 százalékuk állatokat tart, 12 százalék kertet is művel, állatokat is tart. A családok többsége, 56 százalékuk viszont nem kötődik a földhöz. Ha az önkormányzattól térítésmentesen kapnának földet megművelésre, 25 százalékuk egyáltalán nem, 72 százalékuk viszont vállalkozna termelésre. 41 százalék csak saját szükségletre, 31 százalék eladásra is termelne.

Az általunk vizsgált családok 5 százalékában van öregségi vagy rokkant nyugdíjas. Családi pótlékhoz a családok 15 százaléka jutott. Rendszeres szociális támogatást a családok 14 százaléka, GYES-t 11 százalék kapott.

A cigányság lakáskörülményei

A cigányság lakásvizzonyaira alapvetően az jellemző, hogy családi viszonyaik következtében egy lakásban sokan élnek. Amíg a megye egészében 100 lakott lakásra 275 lakó, addig a cigányok esetében 509 fő jutott. A szociális lakásépítési akciók következtében felépített lakások kötelező tartozéka volt a fürdőszoba, így ezen a téren az elmaradás kevésbé jelentkezik. (A megye egészében 100 lakott lakás közül 87 lakás rendelkezik fürdőszobával, a cigányok által lakott lakások esetén 67.) Természetesen ezek közül sok csak a statisztikában szerepel, mert a berendezésre már nem tellett, vagy nem használják rendeltetésszerűen. Az egyik több családos háztartás esetén az egyik felnőtt gyermek élettársával és két gyermekével lakott a fürdőszobának épített helyiségben.) A szobák számában is van különbség, de az elmaradás itt sem mondható túlságosan nagynak. (A megye

egészében 100 lakásra 246, a romák esetében 221 szoba jutott 2001-ben.) A lakások alapterületében sincs nagy elmaradás. (A megye egészében az átlagos, egy lakásra jutó alapterület 72 m², a cigányság esetében 65 m² volt.

A komfortosság tekintetében már jelentős különbségek vannak. A megye egészében a lakások 13,6 százaléka komfortnélküli, a cigányok által lakott lakások 49,2 százaléka nélkülözi a komfortot. A szükséglakások aránya a megyében a lakásállomány 5 százalékat, a cigányság esetében 8,4 százalékát teszi ki.

Az általunk vizsgált 200 család esetében 46 százalékuk lakik fürdőszobás lakásban. Vízüblítéses WC a lakások 33 százalékában van. Villannyal a lakások 94 százaléka, vezetékes vízzel 54 százalék van ellátva. Vezetékes gázzal a lakások csupán 3 százaléka rendelkezik. Házi csatorna szikkasztóval a lakások 18 százaléka esetében épült.

Vezetékes telefonnal a lakások 4 százaléka van ellátva. Mobil telefonnal ugyanakkor a családok 27 százaléka rendelkezik.

A közműdíjak fizetése a családok 58 százalékának jelentős gondot okoz. Közműtartozása a családok 31 százalékának van. A családok 19 százaléka volt már olyan helyzetben, hogy kikapcsolták tőlük az áramszolgáltatást. A családok 10 százaléka esetében a vizsgálat idején is ki volt kapcsolva a villany.

A családok 60 százaléka palackos gáztűzhelyen, 30 százaléka fatüzelésű tűzhelyen főz. Télen a családok 73 százaléka fa vagy szénttüzelésű kályhával fűt, 23 százalékuk csak a konyhai tűzhellyel tudta melegíteni lakását. A téli tüzelő előteremtése a családok 83 százalékának jelentős gondot okoz. A családok 45 százaléka említette meg, hogy télen nem tudtak rendesen fűteni, a családok egy-negyede (25,2%) gyakran fagyoskodott is. Olcsó tüzelőanyaghoz jutást a családok 95 százaléka igényelne.

Az általunk vizsgált családok 85 százaléka tulajdonosa lakásának, 5 százalékuk bérlő a lakást, 8,4 százalékuk viszont jogcím nélkül lakik. A lakásépítéshez 16 százalékuk vett fel hitelt. 5 százalékuk nem tudja fizetni a felvett hitelt.

Fogyasztás, egészségi állapot

Fekete vagy színes televízióval a családok 73 százaléka rendelkezik. Fagyasztó szekrényt a családok 45 százaléka használ. Fagyasztóval kombinált hűtőszekrénye a családok 16 százalékának van. 73 százalékuk forgótárcsás, 5 százalékuk automata mosógépet használ. Porszívóval csak 21 százalékuk rendelkezik.

A fogyasztási szerkezet vizsgálva azt láttuk, hogy a kávé népelelmzési cikk körükben, 85 százalékuk naponta iszik kávé. Kólát, üdítő italt 48 százalékuk mindennap, 33 százalékuk heti egy-két alkalommal, 10 százalékuk 3 alkalommal fogyaszt. Sört és más szeszes italt a családok 14 százaléka mindennap, 31 százalékuk heti 1-2 alkalommal, 33 százalékuk három alkalommal fogyaszt.

Hússal készült ételt a családok 23 százaléka mindennap, 60 százaléka heti 1-2 alkalommal, 10 százalékuk három alkalommal fogyaszt. Mindennap kerül felvára-

gott az asztalra a családok 38 százaléka esetén. 43 százalékuk heti 1-2 alkalommal, 7 százalékuk 3 alkalommal fogyaszt felvágottat.

Tejet, tejterméket egyáltalában nem fogyaszt 11 százalék, naponta fogyaszt 45 százalék, heti 1-2 alkalommal 30 százalék, 3 alkalommal 13 százalék fogyaszt.

A családok 40 százalékában egy, 11 százalékában kettő, 5 százalékában 3 vagy több családtag szed rendszeresen gyógyszert. A családok egyharmadában egy, 8 százalékában két családtag munkaképtelen. A gyógyszer megvásárlása a családok 32 százaléka számára állandó gondot jelent.

Romák és nem romák viszonya

Lakóhelyén a cigányok és a nem cigányok kapcsolatát a családok 22 százaléka jónak, 60 százaléka elfogadhatónak, 18 százaléka rossznak tartja.

Hátrányos megkülönböztetést hivatalos ügyek intézése közben a megkérdezett családok 28 százaléka tapasztalt.

A szociális kirekesztődés megakadályozása, a cigányság integrációja

A szociális kirekesztés és kirekesztődés viszonylag új, széles körben használt, divatosná vált fogalom a társadalomtudományokban. A társadalmi problémákkal foglalkozó tudományos irodalom mellett egyre gyakrabban jelenik meg a közéleti publicisztikában, politikai állásfoglalásokban a szociális kirekesztés elleni küzdelem szükségessége. Különösen gyakran szerepel ez a feladat az Európai Unió különböző testületei által hozott határozatokban.

Mint más, divatszerű jelenség esetében is tapasztalható, nehéz meghatározni e fogalom elterjedésének, divatosná válásának az időszakát. Giddens szerint a kirekesztés olyan stratégiát jelent, amely során egy csoport a kívülállókkal szemben határozza meg magát, hogy megakadályozza mások hozzáférését az erőforrásokhoz. (Giddens, A. 1995.) Már Max Webernél megjelenik az *exkluzivitás*, mint a társadalmi csoportok kifelé irányuló önmeghatározása. Weber szerint a görög polisz alapja a nemzeti tagozódás, a leszármazáson nyugvó közösségek *kifelé szigorúan exkluzív* kultikus szervezete. Ez a kifelé irányuló szakrális exkluzivitás kölcsönös volt a nemzetségek között. (Weber, M. 1970.) Ugyanakkor a szociális kirekesztés fogalma az elmúlt két évtizedben terjedt el. Ferge Zsuzsa valószínűnek tartja, hogy a kirekesztés fogalmát Lenoir *Le Exclus* című, 1974-ben megjelent könyve vezette be a társadalomtudományokba. (Ferge Zs. 2000.) Mások az 1980-as években a szegénységgel és az európai szociális politikával kapcsolatban folytatott vitáknak tulajdonítják a szociális kirekesztés kifejezésének elterjedését. (Marshall, G. 1998.)

Mint a divatos kifejezésekkel általában lenni szokott, a szociális kirekesztés (kirekesztődés) fogalmát is többféle értelemben használják. Az egyik értelmezés szerint a szociális kirekesztődés egy folyamat, amikor az egyének vagy háztartá-

sok átéli megfosztottságukat a forrásoktól (pl. jövedelemtől) és megtapasztalják azokat az akadályokat, amelyek gátolják őket szociális jogaik gyakorlásában, a szélesebb társadalomhoz való kapcsolódásban, amikor egyre jobban érzik a társadalomtól való elszigetelődésüket. A szerzők más része összefüggésbe hozza a szociális kirekesztődést a multi-kulturális társadalmakban nem ritka szélsőséges marginalizációval, az anómiával és a társadalmi integráció zavaaraival. (Marshall, G. 1998.)

MacGregor szerint a mai társadalomtudományokban általános az a felfogás, hogy a szociális kirekesztődés a társadalom főáramú aktivitásaiból való kimaradást jelent. A kirekesztődés az egyének, csoportok és közösségek esetében a veszélyek koncentrációján alapul. (MacGregor, S. 2000.) Ilyen veszély lehet a szegénység, a munkanélküliség, az alacsony szintű iskolázottság, a szakképzetlenség, a hajléktalanság, a rossz egészségi állapot, szenvedélybetegség, fogyatékoság, etnikai vagy vallási kisebbségi lét, stb. Az egyének és családok kirekesztődhetnek a munka világából, a jóléti programokból, a szociális ellátásból, (informálatlanságuk, érdekérvényesítő képességük fogyatékos volta miatt), a fogyasztásból (tartós fogyasztási eszközök hiánya, hiányos táplálkozás), a szolgáltatásokból (egészséges ivóvíz hiánya, kölcsönt nem kaphatnak, biztosítást nem köthetnek, stb.) (Atkinson, T. 1998.)

A kirekesztődés veszélyét előidéző tényezők halmozódhatnak társadalmi csoportokon belül (szegények, munkanélküliek, etnikai és vallási csoportok, stb.) és koncentrálódhatnak térben is, pl. fizikai és szociális leromlás állapotában levő lakótelepeken, gettóknak, slumoknak. (Egedy T. 2001., Ferge Zs. 2000., Madanipour, A., 2000., Vestergaard, H., 2000.,)

A szociális kirekesztés Ferge Zsuzsa szerint a társadalmi integráció, az együvé tartozás sérülése, a társadalom működésének zavaara. (Ferge Zs. 2000. 119. old.) A társadalmi integráció sérülése nem zárja ki a kohéziót, egyes, hátrányos helyzetű csoportok erős belső kapcsolatrendszerét, az összetartozás tudatát, a sokszor slumosodott városi területekhez való szoros kötődést. Ez a kohézió paradox módon növelheti a társadalmi különbségeket az által, hogy a csoporthoz tartozók kizárják magukat az urbanizált tér egy más részén esetleg adódó, a társadalmi felemelkedést biztosító lehetőségekből. Emellett a „Mi”, a „Ti” és az „Ők” megkülönböztetése, a csoporttudatot erősítő kohézió fokozhatja a szociális kirekesztés diszkriminatív jellegét is. (Healey, P. 2000.) A „MI” és a „MIÉNK” tudat szélsőséges esetben alapozhat a félelemre, a gyűlölet érzésére is.

A szociális kirekesztéssel, kirekesztődéssel kapcsolatos alapvető kérdések közé tartozik az is, hogy ez a folyamat mennyiben tekinthető spontán jellegűnek, azaz a társadalom, a politika által nem akart, nem szándékolt folyamatoknak mi a szerepe, illetve a kirekesztésre való törekvés mennyiben tudatos tevékenység egyes társadalmi csoportok és politikai erők részéről? Ferge Zsuzsa szerint a kirekesztés folyamatának spontaneitása megkérdőjelezhető, hiszen vannak olyan politikai erők, a melyek érdekében áll a rasszizmus, az etnikai és vallási gyűlö-

ködés szenvedélyének a felkorbácsolása. (Ferge Zs. 2000.) Ugyanakkor vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek hozzájárulnak a szociális kirekesztődés erősödéséhez, de semmiképpen sem tulajdoníthatók ezek valamilyen társadalmi csoport vagy politikai erő tudatos tevékenysége eredményének. Ilyen jelenségek pl. a munkaerő piac változásai, a munkanélküliség mértékének emelkedése, a családi élet átalakulása, a társadalom elöregedése, az egyedül élők, az egyszemélyes háztartások számának, a társadalmi kapcsolataikban beszűkült emberek arányának a növekedése.

Egy másik, nem eléggé tisztázott kérdés az, hogy a szociális kirekesztődés jelenségének kialakulásában milyen szerepe van az *objektív társadalmi körülményeknek*, a családok életkörülményeinek és mennyiben játszanak szerepet a *személyiség tényezők*. Füleki D. szerint a kirekesztésnek háromféle értelmezése figyelhető meg: az egyén sajátos képességeire és orientációira épülő viselkedés eredményezhet kirekesztettséget. Ezt angolszász elgondolásnak nevezi. A francia koncepcióban Füleki szerint a kirekesztés oka az egyén integrálására irányuló intézményi erőfeszítések kudarca. A harmadik értelmezés a weberi monopol-elméleten alapul. A javakat és a szolgáltatásokat monopolizálni akaró csoportok „kifelé” irányuló kirekesztő magatartással egy hierarchikus befogadás-kirekesztés sémát hoznak létre a társadalmon belül. (Füleki D. 2001.)

Atkinson szerint a kirekesztettséget *mások cselekvése* idézi elő, ugyanakkor az *érintettek felelőse* is felvethető. A munkanélküliek jó része azért válik kirekesztetté, mert hiányzik belőlük az erő, a képesség, hogy változtatni tudjanak életükön, nincs jövőképük, elvesztették saját és gyermekeik jövőjébe vetett hitüket. (Atkinson, T. 1998.) Ez felvetheti bennünk azt a kérdést, hogy a szociális kirekesztés, valamint a szociális kirekesztődés terminusok közül melyik fejezi ki pontosabban a vizsgált jelenséget. A *szociális kirekesztés* az angol *social exclusion* kifejezés tükörfordítása és sok magyar szerző ehhez a nyelvi formához ragaszkodik. Úgy érezzük, a *szociális kirekesztődés* pontosabban fejezi ki a folyamat lényegét: a társadalomba való integrálódás zavarát, amelyben szerepe van a kirekesztő társadalmi tényezőknek, de szerepet játszanak a kirekesztődötték szocio-kulturális adottságai, csoportviszonyai, valamint a kirekesztettek személyiségének jellemzői is. Vannak társadalmi csoportok, amelyek ki akarnak a normális társadalmi életből zárni más csoportokat (etnikai, vallási hovatartozásuk, másságuk miatt) és vannak társadalmi folyamatok, amelyek megteremtik a kirekesztődés veszélyét. Valósággá a társadalomból való kirekesztődés akkor válik, ha a mikrokörnyezet (család, baráti kör) sem integrálódik a társadalomba, pl. a többségi társadalomtól eltérő értékrendszer, életvitel miatt, s az ilyen mikrokörnyezetben felnevelkedő gyermekek, fiatalok személyisége is úgy alakul, hogy a kirekesztődésre fogékonyakká válnak. (Alkalmazkodási, beilleszkedési nehézségek, tanulási zavarok, kommunikációs nehézségek, alacsony műveltségi szint, képzetlenség, beszűkült, egysíkú tevékenység- struktúra, önértékelési zavarok, jövőkép, perspektivikus látásmód hiánya, a mának élés, nem kontrolált érzel-

mi, indulati szféra, infantilizmus, fogyatékoság, krónikus betegség, szenvedélybetegségek, stb.) Végző soron, mint minden társadalmi jelenség esetében, a társadalom tagjainak, egyes csoportjainak sokszor egymást keresztező törekvései, magatartásuk összegződése eredményezi a kirekesztettséget.

A társadalmi kirekesztődés megelőzése, mértékének csökkentése a szociálpolitika nagy kihívása. A mindinkább kettészakadni látszó társadalomban növekszik a társadalmi távolság a jómódban, az átlagos életnivón és az átlag alatt élők között, hiányzik a párbeszéd, az egymás megértése, csökken a szolidaritás, megszűnni látszik a kirekesztődöttek iránti tolerancia. Ilyen körülmények között nehéz elfogadtatni az adófizetőkkel, hogy növekvő mértékben áldozzanak jövedelmükből olyan állami programokra, amelyekkel csökkenteni lehet a kirekesztődöttek számát, integrálni lehet őket a társadalomba.

A jómódban vagy átlagos társadalmi körülmények között élők között általánosnak tekinthető az a felfogás, hogy a szegények magukat okolhatják sanyarú helyzetükért. A szegény – potenciális bűnöző sztereotípiája, a szegénység kriminalizálása a neoliberális társadalomfilozófia talaján az állam büntető politikájában is nyomot hagyhat. (Ferge Zs. 2000.)

A szociális kirekesztés elleni küzdelem egyik alapkérdése, hogy a szociálpolitika mire koncentráljon: az életfeltételek javítására, a veszélyeztetettek csoportviszonyaira (családvédelem, családsegítés), a kirekesztődéssel veszélyeztetett egyének személyiség tényezőinek a fejlesztésére vagy mindegyikre? Nyilvánvaló, hogy a társadalmi feltételrendszer javítása (a foglalkoztatottság növelése, a lakáskörülmények javítása, leromlott lakókörzetek revitalizációja, az elmaradott térségek fejlesztése, stb.) elengedhetetlen, ugyanakkor a lakosság iskolázottsági, műveltségi szintjének emelése, új ismeretek szerzése, az élethossziglan tartó tanulás készsége, az új feltételekhez való alkalmazkodás képessége is nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a felnövő generáció mind nagyobb hányadban védett legyen a szociális kirekesztődés veszélyével szemben. A társadalmi feltételrendszer javítása sem egyszerű feladat, a gazdasági növekedés függvényében áldozhat erre a politika. Lényegesen nehezebb feladat a kirekesztődöttek csoportviszonyaira való olyan ráhatás, amely megkönnyíti a társadalomba való integrálódást. Ennél is bonyolultabb feladat olyan oktatási és nevelési rendszer kialakítása, amelynek hatására a felnövekvő nemzedék ellenállóbbá válik a kirekesztődés veszélyével szemben.

Az Európai Bizottság Fehér Könyve a kognitív társadalom megteremtéséről megállapítja, hogy a munkanélküliség elleni sokéves küzdelem ellenére a tartós munkanélküliség továbbra is fennmaradt, a fiatalok kirekesztettsége olyan mértékben nőtt, hogy napjaink társadalmának egyik legnagyobb problémájává vált. A nagyvárosi agglomerációkban levő egyes lakóterületeken a kirekesztett fiatalok száma a tízezres nagyságot is elérheti. A Fehér Könyv szerint a kirekesztődés ellen úgy lehet küzdeni, ha az iskolákban másodszor is esélyt kapnak a kirekesztett fiatalok. A Fehér Könyv pótlólagos finanszírozás biztosítását tartja szükségesnek

a Socrates, vagy a Leonardo programok keretében a „második esély” feltételrendszerének a megteremtéséhez. A tagországok eddig is jelentős erőfeszítéseket tettek a kirekesztődés, a marginalizálódás megakadályozása céljából. Megsokszorozták a képzési kínálatot, támogatták a helyi szervezetek olyan akcióit, amelyek változatos formában biztosítják a kirekesztődött fiatalok visszaillesztését a társadalomba. Jelentős kezdeményezés volt a vállalatok bekapcsolása a fiatalok visszaillesztési folyamatába. A tagországok költségvetésükből jelentős összegeket áldoztak erre a feladatra. Az Európai Bizottság szükségesnek tartja a Fehér Könyv szerint, hogy a Közösség jelentős pénzügyi támogatással segítse a tagországok ez irányú tevékenységét.

A Fehér Könyv szerint a kirekesztődés elleni küzdelemben jelentős szerepet játszhatnak az u.n. második esély iskolák, ahol jól képzett és jól fizetett tanárokkal kell biztosítani az oktatás megfelelő személyi feltételeit. Csökkentett létszámú osztályokban lehet eredményesen foglalkozni a hátrányos helyzetű fiatalokkal. A kommunikációs technológia, a multimédia biztosította lehetőségeket fel kell használni arra, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok pótolni tudják ismeretbeli hiányosságaikat és versenyképessé válhassanak a munkaerő piacon. E mellett ki kell fejleszteni bennük a tanuláshoz szükséges motivációt, meg kell őket tanítani tanulni, ki kell alakítani bennük a szociális alkalmazkodás készségét. A személyiségfejlesztéshez jól fel lehet használni a sportot és a szabadidős tevékenységeket, amelynek révén sikerekhez juthatnak, leküzdhetik kudarc-élményeiket. A második esély iskoláiban új típusú pedagógiára, nevelési módszerekre van szükség. Szükség van a családok együttműködésének megnyerésére is. (Európai Bizottság, 1996.)

A munka világából való kirekesztődés különösen veszélyezteti a hajléktalantokat, a romákat, a drogfogyasztókat, a gyerekeket egyedül nevelőket, a büntetésüket letöltött bűnözőket, valamint a fogyatékkal élőket is. (European Commission, 1998.)

A szociális kirekesztődés egyik formája, a hosszú távú munkanélküliség elleni küzdelemben az Európai Unióhoz tartozó országokban alkalmazhatnak piaci eszközöket, illetve bevethetik a jóléti állam eszköztárát, sőt kombinálhatják a piaci és a jóléti állami eszközöket. Ösztönözhetik a vállalkozókat (pl. adókedvezményekkel) olyan új munkahelyek létrehozására, ahol hosszabb ideje munka nélkül levőket alkalmaznak, támogathatják az otthon végezhető munkát adó vállalkozásokat, ösztönözhetik a lokális foglalkoztatási programokat, amelyekben jelentős szerepet játszhatnak a nonprofit szervezetek is. (Csoba J. 2001, Frey M. 1997.)

Az európai foglalkoztatási stratégiának négy pillére van: a munkaerő foglalkoztathatóságának növelése, az önfoglalkoztatás, a vállalkozóvá válás elősegítése, az alkalmazkodó képesség javítása, egyenlő esélyek biztosítása férfiak és nők számára.

A közösségi kezdeményezések az alábbi alapelveket érvényesítik:

- Preventív intézkedések szükségesek még az előtt, hogy az emberek elérnék a tartós munkanélküliség állapotát.
- Rendszeressé kell tenni a leginkább veszélyeztetett csoportok meghatározását és helyzetük alakulásának nyomon követését, hogy még a korai szakaszban preventív és gyógyító akciók induljanak a kirekesztődés megakadályozása céljából, pl. útmutatás és tanácsadás révén.
- A munka világába való visszavezetés stratégiájának a kidolgozásában azokból a képességekből és készségekből kell kiindulni, amiket a lokális gazdaság, a munkahelyek, a vállalkozások várnak el a munkavállalóktól (pl. az információs technológiák ismeretét.)
- Ösztönözni kell a lokális partnerség elvére épülő munkahely-teremtési módokat, hogy integrálni lehessen a leginkább hátrányos helyzetű csoportokat.
- A munkavégzéssel kombinált szakképzés haszna az, hogy a hosszabb idő óta munka nélkül levőket ismét bekapcsolja a munka világába, növeli a munkavégzésre való késztetésüket, e mellett leküzdi a munkaadók ellenállását a tartósan munka nélkül levők alkalmazásával szemben.
- A rövid időre szóló alkalmazások első lépései lehetnek a munka világába való visszatérésnek, a rövid időre szóló alkalmazás segíthet a tartósan munka nélkül levő embereknek abban, hogy visszaálljon foglalkoztathatóságuk, munkavégzésre való képességük.
- Tudatosítani kell, hogy differenciált megközelítésre van szükség, figyelembe kell venni az egyéni szükségleteket és körülményeket, az integrációnak személyre szabottnak kell lenni.

(European Commission, 1998.)

A szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni fellépés továbbra is alapvető feladatot jelent az Európai Unió és tagállamai számára. Az Európai Unióban nagy számban élnek a szegénység és a társadalmi kirekesztettség körülményei között. 2002-ben több mint 68 millió főt, az EU lakosságának 15 százalékát veszélyeztette a szegénység (EU átlagos szegénységi mutatója az 1995-ös 18 százalékról 2000-ben 15 százalékra csökkent és ezen a szinten stabilizálódott.)

A társadalmi kirekesztés elleni küzdelem újabb lendületet kapott a Közöségi akció programmal, amelynek elindításáról 2000-ben, az Európai Tanács liszaboni ülésén döntöttek. (European Communities 2002.) Ténylegesen az EU társadalmi kirekesztés elleni, 5 évre szóló Közöségi Akcióprogramja 2002. január 1-jén kezdődött. Fő célkitűzése a programnak a tagállamok kirekesztődés elleni akcióinak gazdagítása, az országok közti együttműködés és tapasztalatcsere elősegítése. A programban kiemelt célként jelent meg a civil szféra, a tudományos világ és a regionális, valamint helyi szintű igazgatás képviselőinek bevonása a kirekesztődés elleni együttműködésbe. Fontos célként fogalmazódott meg, hogy nemzeti

és regionális programok valósuljanak meg. Az EU akcióprogramja keretében a tagállamoknak helyi és regionális szinten és különösen a halmozottan hátrányos helyzetű városi és vidéki közösségekben integrált és összehangolt stratégiákat kell kidolgozniuk. Ezeknek a stratégiáknak a helyi körülményekhez kell igazítaniuk az intézkedéseket és valamennyi szereplőt számításba kell venniük – tartalmazza a 2006 elején megjelent, EU forrásokból származó állásfoglalás. Ebben hangsúlyosan szerepelnek a cigányság kirekesztődésének megakadályozásával kapcsolatos feladatok is. „Az egyes meghatározott csoportokat – különösen a romákat – nagy mértékben sújtó kirekesztés elleni küzdelemben beletartozik egyaránt az alapvető szolgáltatásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférés növelése, a diszkriminációellenes jogalkotás megerősítése és célirányos megközelítések kidolgozása az egyes konkrét szituációk kezeléséhez.” (EuroInfo 2006).

Magyarország 2002-ben csatlakozott a Közösségi Akcióprogramhoz. Az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Miniszter előterjesztésében 2004 nyarán került a Kormány asztalára az Elszegényedés, a szociális kirekesztés elleni intézkedésekről címet viselő rendelet-tervezet.

A Kormányprogram egyik hangsúlyos célja volt az ún. „jóléti fordulat” megvalósítása. Ehhez elengedhetetlennek tekintették a társadalom legszegényebb rétegeit érintő szociális ellátórendszer megújítását, a pénzbeli ellátások korszerűsítését, a személyes szolgáltatások hozzáigazítását a valós igényekhez és a mindezekkel összhangban lévő szociális igazgatás és finanszírozás kialakítását. Ez az előterjesztés a szegénység elleni, rövidtávon megvalósítható intézkedésekre tesz javaslatot. Ezek között említhető a szociális biztonság és a társadalmi beilleszkedés kettős követelményének érvényesítése a rendszeres szociális segélyezésnél oly módon, hogy „...erősítésre kerül a munkába állást segítő szolgáltatásokkal történő együttműködés.” (Eszcs 2004) A másik fontos eleme a tervezetnek a szociális alapellátás feladatainak megosztása a települések és a kistérségek között. A kis lélekszámú, kevés költségvetési forrással rendelkező települések a szociális törvényben a valamennyi településre egyformán előírt alapellátás megszervezését nem tudják megoldani. Ezért szükségessé vált a településeken kötelezően ellátandó alapszolgáltatások körének szűkítése, valamint bizonyos szolgáltatások kistérségi szintű megszervezése önkormányzati társulásokkal. (Eszcs 2004)

A cigányság része a magyar társadalomnak. Társadalmi integrációjuk alapvető társadalmi érdek. Helyzetük javítása csupán segélyezéssel nem érhető el, mivel nem oki, hanem tüneti kezelést jelent. Ugyanakkor a segélyezés sem szüntethető meg, mint ahogy sokan szorgalmazzák, mert annak igen súlyos következményei lehetnek, mindenekelőtt a gyermekek életminőségére. A szlovákiai cigányok éhséglázadása mutatja a segélyek csökkentésének várható következményét. A cigányság társadalmi helyzetének javítása komplex társadalmi feladatot jelent. Mint ilyen, az oktatás-, a foglalkoztatás-, a szociálpolitika, a lakás-, az egészségpolitika, a kulturális politika és még számos politikai terület hatékony együttműködése révén oldható meg. Kormányzati feladat egyrészt az, hogy minden egyes

szakpolitikai területen érvényesüljön a hátrányos helyzetűek, köztük a cigányok társadalmi beilleszkedésének elősegítése, az integráció előmozdítása. Másfelől el kell érni a kormánynak, hogy a különböző politikai területeken megvalósuló intézkedések ne keresztezzék, hanem ellenkezőleg, erősítsék egymás pozitív hatását az integráció előremozdításában. Csak az integráció biztosíthatja azt, hogy segélyen élő, adót fogyasztó, a társadalmi élet fő áramlataiból (munka, kultúra, közélet, stb.) kirekesztődött emberekből adót fizető, fizetőképes vásárló, a társadalmi-gazdasági és politikai életben aktívan résztvevő állampolgárok legyenek. Ez úgy érhető el, hogy a kormányzati politikában fokozottan érvényesül a *versenyképesség növelése* mellett a *társadalmi stabilitás megeremítésének* a szempontja is, azaz a döntéseknél figyelemmel vannak a hátrányos helyzetűek, többek között a cigányok sajátos problémáira, az esélyteremtés célkitűzéseire is.

A versenyképesség, a hatékonyság növelése hosszabb távon feltételezi a társadalmi stabilitás, a társadalmi integráltság magas szintjét is. Csak egy jól integrált és nem egy *szegregált* magyar társadalom képes az európai integráció követelményeinek megfelelni, a *globalizált társadalom*, a világpiac kihívásaira válaszolni. Hosszabb távon a hatékonyság, a versenyképesség és a társadalmi stabilitás feltételezi egymást. A szociális kirekesztődés mérséklése, majd megállítása, a társadalmi beilleszkedés elősegítése nem csak arról szól, hogy egy társadalomban él-e a szolidaritás, a társadalmi igazságosság, mint érték. Kemény gazdasági érdekről: a társadalmilag-gazdaságilag aktív, a közterhek viselésében résztvevő állampolgárok arányának növeléséről van szó. Nem tekinthető véletlennek, hogy az Európai Unió a jelenlegi évtizedet a szegénység és a szociális kirekesztődés elleni küzdelemnek szentelte.

Tanulmányunkból látható, hogy Hajdú-Bihar megyében is, mint a magyar társadalom egészében demográfiai erózió megy végbe. A csökkenő gyermekszám előrevetíti, hogy egyre kevesebben lesznek, aki felnőve adófizető állampolgárok lesznek. A már nem is olyan távoli jövőben a szociális ellátó rendszerek, mint pl. a nyugdíj- és egészségbiztosítás egyre kevésbé lesznek a jelenlegi formájukban fenntarthatók, de az állam egyéb rendszereinek a működése is veszélyeztetetté válhat. Minden magyar állampolgárra, minden megszületett gyermekre szükség van. Nem engedhető meg, hogy a szociális kirekesztődés tovább fokozódjon, hogy munkaképes korú, 15-18 éves fiatalok tömege ne tanuljon, és ne dolgozzon, kiskorúként szülővé válva az állam szociális terheit növelje a szegénység bővített újratermelése révén. Széleskörű társadalmi összefogás kell ahhoz, hogy érdemi előrehaladás történjen a cigányság társadalmi integrációjában.

Nem arról van szó, hogy mindent újra kell kezdeni. Az elmúlt években, valamennyi kormányzati ciklusban, ha lassan is, előrehaladt a cigányság integrációja. Ma már rendelkezésre állnak azok a politikai keretek és intézmények, amelyek révén a cigányság társadalmi integrációja meggyorsulhat.

A Kormány 2004. 1021 sz. (III.18.) határozata a romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedések-

ről a tennivalók széles körét jelöli meg. A kormányzati program a regionális és kistérségi fejlesztési tervek szerves részének tekinti a komplex roma integrációs programokat. Ez konkrétabban azt jelenti, hogy mind az országos, mind a regionális, valamint kistérségi területfejlesztési, foglalkoztatási, oktatási, gyermek- és ifjúságpolitikai, egészségfejlesztési, környezetvédelmi, település-rehabilitációs programokban, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés javításában figyelembe kell venni a cigányság társadalmi integrációja elősegítésének szempontjait is.

Bár kifejezetten ilyen jellegű törvényi előírás ismereteink szerint még nem született, szükségesnek tartjuk, hogy a kormányzati programra támaszkodva minden régió, kistérség és település készítse el saját fejlesztési programja keretében a cigányság társadalmi integrációját elősegítő intézkedési tervét. Ennek során hangsúlyosan kell figyelembe venni, hogy a tennivalók nem teljesen azonosak sem az egyes régiókban, kistérségekben, településeken, sem a cigányság egyes társadalmi csoportjait illetően. Ezért nagy jelentősége van annak, hogy pontos információkkal rendelkezünk a cigányság belső társadalmi tagozódásáról, valamint térbeli elhelyezkedésük szerint jelentkező eltérő életkörülményeikről.

A cigányság ugyanis nem csupán etnikai-kulturális értelemben, hanem szociológiailag sem egységes. Szűkebb hazánkban, Hajdú-Bihar megyében is rétegzett a cigányság. Kialakult egy szűk vállalkozói réteg a cigányságon belül, amely nem csupán munkát ad a kevésbé tehetős családoknak, hanem mintát is. Egyes becslések szerint a cigány lakosság alig tíz százalékát teszi ki ez a réteg. Nyilvánvalóan másképpen kell segíteni a cigányságnak ezt a rétegét, mint a kirekesztődéssel veszélyeztetett csoportokat. Természetesen Magyarországon valamennyi vállalkozóra azonosan vonatkoznak a törvények, ugyanakkor vitathatatlan, hogy a vállalkozás-fejlesztési politikában a hátrányos helyzetű térségekben, a hátrányos helyzetű csoportok körében a vállalkozóvá válását ösztönözni kell. Az Európai Unióban, de az USA-ban is indultak olyan projektek, amelyek pl. a nők vállalkozóvá válását segítik. A cigányság körében az önfoglalkoztató vállalkozók számának a növelése, a vállalkozóvá válás elősegítése sajátos feladatokat is tartalmaz, a vállalkozásfejlesztési politika előtt álló igazi kihívás.

Ugyanakkor a cigányságon belüli vagyonosodásnak vannak torz formái is. Sajnos, egyes családok a szegények vámszedőiként gazdagodtak meg. Szinte minden településen megemlítették interjú alanyaink az uzsorakamatokra adott hiteleket. A szegényeket sújtó uzsorával szemben a kisebbségi önkormányzatok is tehetetlenek.

A cigányság egy másik része – a megkérdezettek becslése alapján mintegy harminc százaléka – jelentősen előrehaladt az integráció útján. Lakásukat, környezetüket tisztán tartják, gyermekeiket iskoláztatják. Ha más munkához nem jutnak, alkalmi munkát vállalnak, napszámban dolgoznak. Amit nyáron keresnek, abból tartós élelmiszereket vásárolnak, így húzzák ki a telet. Ők azok, akik örömmel dolgoznak közhasznú, vagy közcélú foglalkoztatás keretében.

A cigányság mintegy hatvan százaléka az integráció nagyon alacsony fokán

van, mélyszegénységben él. Körükben állandó problémát jelent a környezet, a lakás tisztán tartásának elmulasztása, a gyermekek elhanyagolása. A gyermeki szegénység növekedésének megállítása minden bizonnyal kiemelt kormányzati program lesz Magyarországon, minthogy az Európai Unióban is kiemelt feladatként tekintenek ennek a problémának a megoldására. (Hoelscher, P., 2004.)

Nem kis számban vannak a mélyszegénységben élő cigányok között egészségileg súlyosan károsodott felnőttek, akik olyan mértékben leépültek fizikailag, hogy alkalmi munkát sem képesek vállalni. A szociálisan kirekesztődött fiatal felnőtt férfiak gyakran kerülnek összeütközésbe a törvénnyel. Gyakran látogatják az italboltokat, a játéktermeket.

Az általunk készített interjúkból kiderült, hogy azokban a családokban rendszeres az alkalmi munkavállalás, ahol a szülők a rendszerváltás előtt is dolgoztak. Ők gyermekeiket is munkára nevelték. Ugyanakkor 1990 után felnövekedett egy olyan nemzedék, amely még soha nem dolgozott. Alkalmi munkát sem vállalnak, segélyekből, a gyermekek után járó támogatásból élnek. E rétegét a cigányságnak csak komplex, a foglalkoztatás és képzés mellett a szociális munkát, a család gondozást is tartalmazó programokkal lehet elindítani az integráció útján. Akaratuk ellenére természetesen semmit sem lehet tenni. Elsőként az asszonyokat kellene megnyerni a gyermekekhez való kötődésükre alapozva. Olyan programokat kell indítani, ami a roma nők családon belüli szerepéből kiindulva segíti a tiszta és egészséges környezet megteremtését, jobb kapcsolatot alakít ki az iskolával, stb. Ebben jelentős szerepet vállalhatnak a kisebbségi önkormányzatok is. Fontos az is, hogy a cigánysággal foglalkozó intézményekben növekedjen a cigányszármazású szakemberek száma. Tőlük jobban elfogadják a társadalmi elvárásokat, követelményeket.

Hajdú-Bihar megye a cigány lakosság arányát tekintve heterogén. Vannak települések, ahol szinte egyáltalán nem élnek cigányok, és vannak, ahol a lakosság negyedét-harmadát, vagy még nagyobb hányadát képezik. Van, ahol a cigányság társadalmi integrációja jobban előrehaladt. Pl. Bagamér községben a cigány családok csaknem fele tormát termel a bérelt, vagy saját földjén. Vannak ugyanakkor olyan települések is, ahol a kirekesztődöttek élnek nagyobb többségben. Ebből következően a konkrét tennivalók is különböznek, akár településekként is, miközben az is igaz, hogy vannak általános, minden településen megteendő lépések. Ezek közé sorolhatjuk azt, hogy a pozitív kezdeményezéseket erősíteni kell, össze kell fogni települési önkormányzatoknak, kisebbségi önkormányzatoknak, önkormányzati intézményeknek, civil szerveződéseknek a cigányság társadalmi integrációjának meggyorsítása céljából. Ilyen közös feladat a cigányság társadalmi felemelkedésért dolgozók hálózatba szervezése, körükben az információk áramoltatásának megoldása. Közös feladat a települések társulása közös foglalkoztatási, képzési programok indítása céljából. Fontos lenne, hogy azok az iskolák, amelyek elkötelezték magukat az integrált oktatás mellett, hálózatot alkossanak,

sőt a pedagógiai szolgáltatások fejlesztése céljából térségi társulások létrehozása is kívánatos lenne.

Az integráció előrehaladásának mértéke Hajdú-Bihar megyében is attól függ, hogy a térség hátrányos helyzete hogyan fog mérséklődni, a térség tökevonzó képessége, gazdasági növekedése a jövőben hogyan alakul az infrastrukturális beruházások (autópálya pl.) hatására.

Mivel a cigányság nagy számban él falusi területen, helyzetük alakulása a mezőgazdaság jövőbeni fejlődésétől is függ. Bár a cigányság alapvetően nem földműves, hanem inkább kézműves kultúrával rendelkezik, mégis, több sikeres projekt is bizonyítja, hogy a cigányság egy részének társadalmi felemelkedésében a mezőgazdaságnak – és nem csupán az önellátásnak – hanem az árutermelésnek is lehet szerepe ott, ahol valamilyen mezőgazdasági kultúrának komoly hagyományai vannak, és a szükséges szakismereteket a romák a napszámos munka végzése közben el tudták sajátítani. (torma, málnatermelő romák). (Havas G., 2001., Herczeg B., 2001., Kóródi M., 2001., Szoboszlai Zs., 2001.)

Bár a cigányság társadalmi felemelkedése számos terület egyidejű fejlődését tételezi fel, beleértve az egészségi állapot, a lakáshelyzet javulását is, mégis, két tényezőnek, a foglalkoztatásnak és az iskoláztatásnak kitüntetett szerepe van. (Babusik F., 2002.)

A foglalkoztatási szint emelésében egyelőre az önkormányzati közhasznú, közcélú foglalkoztatásnak van kiemelt jelentősége, különösen azok a projektek hasznosak, amelyek összekötik a tanulást és az oktatást. Az ilyen projektekre különösen nagy szükség lenne a kötelező iskolai képzésből kikerült, munkanélküli, a kirekesztődés által veszélyeztetett fiatalok körében. Nagyon fontos volna, hogy a költségvetési egyensúlyra való törekvés ne tegye lehetetlenné az önkormányzati foglalkoztatás fenntartását, sőt arányának a növelése lenne kívánatos. Annál is inkább, mert az önkormányzati foglalkoztatás nem csupán a munkanélküliséget csökkenti ideig-óráig, hanem komoly értékeket is teremt, hozzájárul a település fejlődéséhez, a települési környezet minőségének a javulásához, tökevonzó képességének növeléséhez.

Bár az elsődleges munkaerő-piacra való visszatérés az önkormányzati foglalkoztatásból esetleges, mégis nagy jelentősége van a munkakultúra kialakításában és megőrzésében, a szaktudás fejlesztésében. Az önkormányzati foglalkoztatás révén olyan közcélú feladatok is elvégezhetők, amikre a jövőben fokozottabban kell erőforrásokat biztosítani: árvíz-, belvíz mentesítés, a nagyüzemi mezőgazdaság által felszámolt vízelvezető rendszer újra építése, erdőtelepítés és gondozás, a település-tisztaság emelése, általában a település-fenntartás, önkormányzati épületállomány korszerűsítése. A Hajdú-Bihar megyei Létavértesen pl. 2004-ben pályázati forrásból finanszírozott önkormányzati foglalkoztatás keretében dolgozó 55 fő több mint 20 millió Ft értékű munkát végzett el a határszéli kisvárosban. Nem csupán a település fenntartásához járultak hozzá, hanem munkájuk révén több új létesítménnyel is gazdagodott a város. (SZIMA S. 2006.)

Az oktatásban a szegregációs folyamatokat kell megelőzni, elsősorban az óvodai oktatás kiterjesztésével. A cél az, hogy minél korábban kapcsolódjanak be a cigány gyerekek az óvodai oktatásba. A roma gyerekek óvodai oktatásának kiterjesztését Hajdú-Bihar megyében is korlátozhatja az óvodák elégtelen befogadó képessége, az épületek állapota, az intézmények felszereltsége.

Az integrált oktatás mellett is erősödhet a kirekesztődés, ha nincs biztosítva a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatása. Ez csak a jelenleginél jóval kisebb létszámú osztályokban oldható meg. A 20 főnél nagyobb létszámú osztályokban már gondot okoz a tanulók adottságaihoz igazodó képességfejlesztés. Amit a társadalom költségekben megtakarít a nagyobb létszámú osztályokkal, a kevesebb pedagógussal, azt többszörösen megfizeti később a szociális kirekesztődés következményeinek az elhárításával. A felzárkóztatás nem megfelelő hatékonysága természetesen nem csupán az osztályok létszámán múlik, hanem azon is, hogy a jövő pedagógiai gyakorlatában valóban előtérbe kerül-e a képességek fejlesztése az eddig domináns ismeret-halmazsal szemben.

Gondot jelent Hajdú-Bihar megyében is, hogy az általános iskolát végzett cigány fiataloknak csak kisebb hányada szerez középfokú végzettséget. Ugyanakkor általános tapasztalat az, hogy a szakmát szerzett fiataloknak is csak kis hányada tud elhelyezkedni. A munkaadók nem szívesen alkalmaznak kezdő, gyakorlatlan szakmunkásokat. (Csillei B., 2000.) Ezért lenne fontos olyan projekteket indítása, amelyek a pályakezdők szakmunkások növekvő hányada számára biztosítanák a szakma önálló gyakorlásához szükséges készségek és jártasságok megszerzését.

A 2007-től kibővülő Uniós források növekvő lehetőséget teremtenek szűkebb hazánkban, Hajdú-Bihar megyében is a szociális kirekesztődés mérséklésére, a cigányság társadalmi integrációjának meggyorsítására is. Élni kell a lehetőségekkel.

Irodalom

- ATKINSON, T., *Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség*. Esély, 1998. 4. sz. 3 – 18 old.
- BABUSIK F., *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerő-piac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, h.n. 2002.
- CSILLEI B., A hátrányos helyzetű cigány fiatalok esélyei a szakképzésben. In: FORRAY R. K., (szerk.) *Romológia – Ciganológia*. Dialóg CAMPUS Kiadó, Budapest – Pécs, 2000.
- CSOBA JUDIT: *A helyi önkormányzatok szerepe az EU foglalkoztatás- és szociálpolitikájának érvényesítésében*. In: Csefkő Ferenc (szerk.): *EU-integráció. Önkormányzatok II*. Magyar Önkormányzati Szövetségek Társulása, Bp. 2001.
- EGEDY TAMÁS: *A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek*. Tér és Társadalom 2001. 1. sz. 91 – 110. old.
- ESZCS 2004., Egészségügyi, Szociális és Családügyi Miniszter, *Előterjesztés a Kormány részére az elszegényedés, a szociális kirekesztés elleni intézkedésekről*, Szám: 23.242-1/2004.
- EuroInfo 2006: *A szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni fellépés*. <http://www.euroinfo.hu/>
- EURÓPAI BIZOTTSÁG Fehér Könyve: *Tanítani és tanulni – A kognitív társadalom felé*. Munkaügyi Minisztérium kiadása, Bp. 1996.
- EUROPEAN COMMISSION, Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs: *Social action programme 1998-2000*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1998.
- FERGE ZSUZSA: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület kiadása, Bp. 2000.
- FORRAY R. K., (szerk.) *Romológia – Ciganológia*. Dialóg CAMPUS Kiadó, Budapest – Pécs, 2000.
- FREY MÁRIA: *Munkahely teremtés a munkaerőpiac fő áramlatán kívül*. Kiadja az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával a Nonprofit Vállalkozásokért a Népjóléti Szférában Alapítvány, Bp. 1997.
- FÜLEKI DÁNIEL: *A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai*. Szociológiai Szemle, 11. Évf. 2001.2. sz. 84-95. old.
- GIDDENS, ANTHONY: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Bp. 1995
- HAVAS G., *Gazdálkodó cigányok*. Autonómia Alapítvány, Bp. 2001.
- HEALEY, PATSY: *Institutionalist Theory, Social Exclusion and Governance*. In: Madanipour, A. – Cars, G. – and Allen, J. (eds.) *Social Exclusion in European Cities. Processes, Experiences and Responses*. Regional Studies Association, London, 2000. 53 – 73. old.
- HERCZEG B., *Málnatelepítés Ötvöskönyvben*. In: Havas G., *Gazdálkodó cigányok*. Autonómia Alapítvány, Bp. 2001. 57 – 78. old.
- HOELSCHER, P., *A thematic study using transnational comparisons to analyse and identify what combination of policy responses are most successful in preventing and reducing high levels of child poverty Final Report*. European Commission DG Employment and Social Affairs, March 2004.
- KÓRÓDI M., *Bagamér, a torma hazája*. In: HAVAS G., *Gazdálkodó cigányok*. Autonómia Alapítvány, Bp. 2001.
- KSH., Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye II. kötet.
- MACGREGOR, SUSANE: *Social exclusion: an overview*. In: Greenwood, G. – Robertson, K. (eds.), *Understanding and responding to drug use: the role of qualitative research*. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Office for Official Publications of European Communities, Luxembourg, 2000. 119-126. old.
- MARSHALL, GORDON (ed.), *A Dictionary of Sociology*. Oxford University Press, Oxford – New York 1998.
- MADANIPOUR, ALI: *Social exclusion and space*. In: Madanipour, A. – Cars, G. – and Allen, J. (eds.)

- Social Exclusion in European Cities. Processes, Experiences and Responses*. Regional Studies Association, London, 2000. 75 – 94. old.
- SZIMA S.: *Hátrányos helyzetűek önkormányzati foglalkoztatása Létavértesen*, szakdolgozat, kézirat, 2006.
- SZOBOSZLAI ZS., *Szociális földprogramok Magyarországon*. Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont kiadványa, Szolnok, 2001.
- WEBER, Max: *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970.
- VESTERGAARD, HEDVIG: *Troubled housing estates in Denmark*. In: MADANIPOUR, A. – CARS, G. – and ALLEN, J. (eds.) *Social Exclusion in European Cities. Processes, Experiences and Responses*. Regional Studies Association, London, 2000. 115 – 129. old.

III. Romák a munkaerőpiacon

Integráció és diszkrimináció a munka világában. A hatékony integrációt befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők

„Ötszáz évig üzték, kergették és gyilkolták a cigányokat, és mi lett az eredménye? Kineveltek egy rendkívül élelmes és agyafűrt emberfajtát, amit az életosztón, az üldözések közepette évszázadok óta csak arra tanít: hogyan tarthatom fenn a családom és önmagam életét egyik napról a másikra, sőt egyik percről a másikra ilyen körülmények között? És ebben van a cigányság tragédiája (...) a fehér embernek (a cigányok így nevezik a nem cigány származásút) igen nagy részük van abban, hogy a cigányok olyanok lettek, amilyenek.” (Erdős 1959)

1. A foglalkoztatással kapcsolatos előítéletek

„... A cigányok tehát mai állapotukban nálunk tetemes nemzetgazdasági deficitet jelentenek, mégpedig két tekintetben: mert többet fogyasztanak, mint amennyit termelnek, többet költenek, mint amennyit keresnek, s mert igen sok termelésre képes tehetséget hevertetnek parlagon s erejüket nem a köz s a maguk igaz javára használják, hanem mondhatni a társadalom elleni küzdelemre vesztegetik.” (Az 1983. évi összeírás)

A cigányok munkavállalásával kapcsolatos előítéletek 100 év alatt mit sem csökkentek, sőt, napjainkban talán még tovább növekedtek. A Magyar Háztartáspanel vizsgálatok a 90-es évek második felében rendre azt igazolják, hogy a cigányok kirekesztődése a munkaerőpiacról a negatív megítélés mellett sajátos kettős morált, megítélést erősített. Ennek a kettős morálnak az elemzését Csepeli azzal magyarázza, hogy a csoportközi viszonyok vizsgálatok a saját csoport pozitív viselkedésének megítélésekor hajlamosak vagyunk a személyes okokat feltételezni, míg az idegen csoportok esetében a pozitív eredményt külső környezeti feltételeknek tulajdonítjuk. A negatív viselkedés, illetve a kudarcok esetében az összefüggés fordított módon viselkedik: a saját csoport hibáiért a környezetet okoljuk, míg az idegen csoportok esetében a személyekre, a csoportra visszavezető tényeket keressük.

Így van ez a romák munkanélküliségének a megítélése esetén is. Minden egyes esetben, amikor a romák munkaerő-piaci helyzete romlik, a társadalmi problémák, külső környezeti feltételek elemzése, hangsúlyozása helyett a romák személyes tulajdonságainak, a csoport speciális kultúrájának, munkára vonatkozó

negatív értékeinek bemutatása kerül előtérbe. A romák és nem romák munkanélküliségre vonatkozó véleménye és oktalajdonítása jól megfigyelhető, ha a két célcsoportot külön vizsgáljuk (Fábián 1998.)

A Magyar Háztartáspanel vizsgálata során 1997-ben feltett következő két kérdésre vonatkozóan romák és nem romák a következő válaszokat adták:

„A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyből élnek”

	egyetért /%/	nem ért egyet /%/	nem tudja /%/
roma	45	43	13
nem roma 85	12	4	

„A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert sokan nem kapnak munkát”

	egyetért /%/	nem ért egyet /%/	nem tudja /%/
roma	82	12	6
nem roma 37	59	4	

A siker individualizálása, s a kudarc okainak kivetítése jól megmutatkozik, mint a többségi társadalom egyetemes sajátossága 100 évvel ezelőtt is és napjainkban is a romákkal kapcsolatban. A cigányokkal szembeni előítélet azonban nem volt mindig jelen a társadalomban. A XIX. század végéig ugyanis nem volt olyan alapvető különbség a cigány és nem cigány falusi népesség életszínvonala között, amely alapot adott volna egy mély előítéletes szemlélet meggyökeresedéséhez. ***A cigányok sajátos foglalkozásaikkal***, megélhetési formáikkal évszázadokon keresztül fontos társadalmi szükségleteket elégítettek ki elsősorban ***a falusi*** lakosság körében, s ha nem is integrálódtak teljes mértékig a társadalomba, de ***a gazdaság részesei voltak, s elismerten szükséges funkciókat töltöttek be, mellyel jövedelemre tettek szert***. Ha munkaerejüket olcsón is adták el a lakosoknak, keresetük akkor is lehetővé tette a megélhetést a többségi társadalom átlagos falusi színvonalán. Igaz, ehhez alapvetően az is hozzátartozott, hogy a „szolgáltatást végzők száma igazodott a helyi szükségletekhez. A konfliktusok abban az esetben jelentkeztek, ha ez az egyensúly valamilyen ok miatt megbomlott. Az egyensúly veszélybe kerülése mindig erősödő előítéletes, a többségi és kisebbségi társadalom szembenállását váltotta ki. (Szegő 1983. 112. old.)

A kiválasztott példák, melyek az előítélet jelenlétét illusztrálják tehát ezekre az egyensúly nélküli állapotokra jellemzőek, s a közte lévő időszakok helyreállított egyensúlyhelyzetében az együttélés is konfliktus mentesebb volt.

A most következő rövid összefoglaló tehát alapvetően ***két vizsgálati szempont***

körüljárására vállalkozik. Egyfelől azokat a társadalmi, gazdasági, politikai ciklusokat keresi, amikor az együttélés harmóniában valósulhatott meg, illetve amelyekben veszélybe került. A háttérfeltételek ismeretében világít rá a kisebbségi csoportok túlélési stratégiáira, mindenkor kifejezetten a foglalkoztatási, megélhetési stratégiákat szem előtt tartva. A hipotézis központi tézise, hogy a romákkal/cigányokkal szembeni előítélet – hasonlóan a más társadalmak kisebbségi csoportjaival szembeni előítéletekhez – akkor erősödik fel, amikor a többségi társadalom korábbi gazdasági helyzete, jóléte kerül veszélybe. Az elutasítás és **az előítélet** tehát nem egyenletesen van jelen, s **nem a romák dologtalanságával, munkakultúrájával, megélhetésre vonatkozó elképzeléseikkel van elsősorban összefüggésben.**

Másfelől vizsgálni kívánjuk azt a hipotézist, hogy a cigány munkavállalók mindig is a **legrugalmasabban alkalmazkodtak a megélhetési formák között azokhoz, amelyek leginkább biztosították a megélhetésüket.** Tudatosan keresték azokat a „réseket”, melyeket a többségi társadalom szándékosan és rendszerszerűen, illetve akaratlanul és véletlenszerűen „teremtett” mind a gazdasági konjunktúra, mind a gazdasági dekonjunktúra idején. A hipotézis központi kijelentése, hogy a cigányok **az atipikus megélhetési formák keresésében mindig jóval előrébb járnak, mint a többségi társadalom** tagjai, függetlenül attól, hogy ezek az atipikus megélhetési formák pozitív, vagy negatív előjelűek. A tipikus megélhetési formák szűkülésével gyorsabban és szélesebben használták ki a megélhetés kényszere miatta az atipikus „jövedelemszerző mezőt”.

2. A munkavállalással, foglalkoztatással kapcsolatos előítéletek háttere, avagy a romák foglalkoztatása a XIX. II. feléig

A cigányok többsége Zsigmond császár, magyar király (1387–1437) ajánlólevelével vándoriparosként érkezik a XV. században Magyarországra. A korabeli **uralkodók szívesen fogadják a hiánypótló mesterségeket**, s menlevelekkel, utazólevelekkel **támogatják a** vas-és fémmegmunkálásban jártas **iparos cigányok tevékenységét.** A szűrő és vágófegyverek gyártásában is jártas, nagy kezűgyességgel rendelkező cigányok szolgálataira elengedhetetlen szükség volt az állandó hadat viselő országban. A puszkagolyók és más harci eszközök készítésére, a fegyverkovácsokra a feudális hadviselés során mindvégig nagy kereslet mutatkozott. 1476-ban Mátyás király is engedélyezte az erdélyi Szeben polgárainak, hogy az építkezéseken és más iparos munkáknál cigányokat foglalkoztassanak. (Stewart 1993. 60.). A fémművesek, iparosok mellett a cigányok másik csoportját a zenészek alkották. Lantosok, citerások, hegedűsök, énekesek szórakoztatták az uralkodó családok tagjait a XV–XVI. század során. A muzsikus cigányok száma azonban csak a XVIII–XIX. században lesz igazán jelentős. Mivel a cigányoknak nem volt földjük, vándorolniuk kellett, hogy meg tudjanak élni, s a vándorlásokhoz a korabeli uralkodók szabadságleveleit használhatták fel.

A **XVIII. századig** a kisebb helyi konfliktusoktól eltekintve a Magyarországon élő **cigányok fokozatos beilleszkedésének** lehetünk tanúi. A viszonylag konfliktusmentes együttélés hátterében a késői iparosítás állt, amely a cigány iparosok szolgáltatásait nem tudta kiszorítani, feleslegessé tenni, s ezáltal a megélhetésüket korlátozni. A késői iparosításhoz még egy tényező járult, mely a cigány iparosok piacát állandósította. A XVI. századi nyugat-európai árforradalom következtében jelentősen emelkedtek a magyar városok iparosainak a költségei és árai is. A nemesség- hogy a magas árakat elkerülje- kevésbé képzett iparosokat, közöttük vándorló cigány iparosokat alkalmazott, s ezek egy részét még az adófizetés alól is felmentette. (Mezey 1986. 77.)

Az első magyarországi cigány összeírás 1782-ből is arra utal, hogy az iparos munka volt az ekkor nyilvántartásba vett cigányok főbb megélhetési forrása. A 43 738 összeírt cigány közül közel 6 000 kovács volt. Patkolókovács, szegkovács, kolomp és csengőkészítő, golyóöntő volt a legjellemzőbb szakma körükben, s alig egynegyedük foglalkozott csupán kereskedéssel, termelés nélkül. A keresők kétharmada tehát a fémművességből, egyharmada pedig a muzsikálásból élt. Az 1782-es egész országra vonatkozó összeírást megelőző Pest-Pilis-Solt vármegyében 1786-ban készített összeírás pl. egyetlen cigány családot tartott nyilván, amely paraszti munkát folytatott, s a famunkások aránya is alig 4% volt. (Kozák 1983. 108)

A cigányok és a többségi társadalom tagjai – mint a korábbi adatokból is kitűnik- a XVIII. századig viszonylagos békében éltek. A **konfliktusok felerősödésének**, s a cigányokkal szemben egységesen megnyilvánuló diszkriminációnak a korszaka a XIX. sz. vége, **XX. sz. eleje volt**, de már a XVIII. században mutatkoztak a változás jelei. A XVIII. században a nyugat-európai országokban már általánossá vált cigányüldözés hazánkban is éreztette hatását. A hadi események ritkulásával, s az ország belső egységének megszületésével a cigányok vándor életmódja ellen mind gyakrabban léptek fel a vármegyék és a szabad királyi városok, s a letelepítésüket szorgalmazták. Az 1760-as években az egész országban egységesen megtiltották a cigány családoknak a lótartást, s ezzel kívánták elősegíteni a letelepült életmód megszilárdulását. Ezzel azonban nem csupán szekerekűtől, lovuktól, hanem addigi megélhetési forrásuktól is megfosztották a cigányokat. Termékeik és szolgáltatásaik ugyanis állandó mozgást igényelt: a nyersanyag felkutatása éppúgy, mint a termékek és szolgáltatások értékesítése mobil életformát követelt. Az árú értékesítésébe ugyanis harmadik személyt /kereskedőt / nem vontak be, kis haszonnal maguk kínálták portékáikat. A lótartás eltiltásának következményeire a korabeli törvényhozók is felfigyeltek, s nem akarták a meghozott törvénnyel azokat a korábban mesterségük folytatásából megélő cigányokat tömeges mértékben koldulásra kényszeríteni, s enyhítettek a rendelkezésen: csupán a lókereskedelmet tiltották. **Mária Terézia és II. József rendeletei** mindemellett első sorban **a letelepedést szorgalmazták**. Felhívták a cigányokat, hogy keressenek maguknak földesurakat, akik befogadják

őket. (Kozákné, 1983; Mezey, 1986, Somogyi, 1995.) Mária Terézia törekvései többnyire eredménnyel jártak, mert a XIX. sz. végére az általa elindított folyamat eredményeként a cigányoknak már csak 3,2%-a volt vándorló. (Szegő 1983 111) Azokat a cigányokat, akik elfogadták az új szabályokat, s elfordultak régi szokásaiktól és letelepedtek, „újmagyaroknak”, vagy „új gazdáknak” nevezték.

A korai konfliktusok okai:

A cigányok munkavállalásával, s társadalomban betöltött helyével kapcsolatban kialakult nézeteknek, előítéleteknek, konfliktusoknak ebben a korai szakaszban alapvetően négy oka van.

- a cigánykérdés és konfliktusok oka első sorban a **vándor életmódra** vezethető vissza. A centralizálódó, Nyugat felé orientálódó hatalmak nem tudták elfogadni a „nomád” életformát.
- a **magántulajdon** megszilárdulásával a tulajdonosok nem vették jó néven a vándorló életformával együtt járó önkényes területhasználatot. A cigányoknak saját területük nem lévén, viszont ez szükséges volt.
- Szoros összefüggés van továbbá a cigányság üldözése és az adott ország **ipari fejlődése** között. A kialakuló és megszilárduló céhes ipar számára konkurenciát jelentett a vándorló cigány iparosok „kontárok” jelenléte, olcsó termékei és szolgáltatásai.
- A korszakon folyamatosan áthúzódó erős **centralizációs kísérletek** megszilárdítják a gazdálkodási, együttélési, de legfőképpen adózási rendet. A cigányok ezt a rendet zavarták meg azzal, hogy igazgatási szempontból mindvégig függetlenek, s adózás szempontjából láthatatlanok maradtak.

A korai konfliktusokat vizsgálva elmondhatjuk, hogy ezek alapvetően a más életforma és a jövedelemszerzés nem tipikus formái miatt alakulnak ki, de semmiképpen nem amiatt, mert a cigányok lusták, vagy nem vesznek részt az önmaguk eltartásához szükséges javak megtermelésében. Speciális szaktudásuk miatt kerülnek be az országba, s a szaktudás piacának a megszűnésével alakulnak ki a konfliktusok a korai szakaszban. A konfliktusok kezelésére irányuló törekvések azt célozzák: váltsanak szakmát, s telepedjenek le, s fogadják el az új életkörülményeket. Ez a váltás azonban sok tekintetben veszteséget jelent a cigányok számára, hiszen egy már kialakult társadalmi rend legalsó lépcsőfokait foglalhatnák el, s a jövedelemszerzésnek olyan alacsony szintjét, amelyet nem szívesen fogadnak el a korábbi életformáért cserébe. Korábbi társadalmi, gazdasági pozícióik védelme érdekében szükségszerűen ellenállnak. A váltást mégis kedvező módon kényszeríti ki, indítja el a dualizmus kora.

3. A romák foglalkoztatása a dualizmus korában

A romák dualizmuskori helyzetére alapvető **kettősség volt a jellemző**. A kiegyezés korának nagyarányú foglalkoztatottsága, s látszólagos társadalmi békéje mögött jelentős gazdasági, társadalmi átalakulási folyamatok mentek végbe, melyek kedvezőtlen hatása a XX. század elején érte utol a romákat. Ez a változási folyamat alapvetően két tényezőre vezethető vissza. Egyfelől a kiegyezést követő **iparosodás** és fejlődés a századfordulóra, XX. sz. elejére **megtorpan**, másfelől **új cigány csoportok jelennek meg** a dualizmus kori iparosítás „húzó hatásának” következtében a térségben. A XIX. sz. második felében Romániából nagymértékű cigány bevándorlási hullám kezdődött. A rabszolga sorból 1837 és 1856 között felszabaduló román cigányok, akik korábban egyházi birtokokon, vagy a bojárok földjein letelepítve éltek, tömegesen menekültek Magyarországra. Az első magyarországi cigány összeíráskor 1782-ben még csak 43 738 cigányt találtak, míg a 100 évvel későbbi összeíráskor (1893) már 274 935 főre emelkedett a számuk, melyben nem kis szerepe volt a Romániából történő bevándorlásnak.

A megnövekedett létszám ellenére a dualizmus kori Magyarország még képes volt a romákat munkához juttatni. Az összeírás tanulsága szerint a 15 éven felüli cigány lakosság (férfiak és nők) 92,4%-a végzett kenyérkereső tevékenységet. Ennek jelentőségére akkor is fel kell hívni a figyelmet, ha nyilvánvaló, hogy ezen tevékenységek egy része csak szezonális elfoglaltságot és jövedelmet biztosított.

A foglalkoztatásra vonatkozó legfőbb forrás a dualizmus korából az **1893. évi cigány összeírás**, mely közel 280 ezer cigány személyről – ebből felnőtt 174 ezer – ad számot. Ebből 143 ezer személy dolgozott, 18 ezer személy háztartásbeli volt, s 13 ezer személyt tart nyilván az összeírás foglalkozásnélkülüként, akik megélhetését a koldulás, jövendőmondás, kártyavetés, kuruzslás, csavargás biztosította. (ipar 50 506 fő, kereskedelem 4453 fő, zenészek 17 ezer fő, mg. 5847 fő napszámosok 64 190 fő, ebből 28 ezer férfi, 34 ezer nő).

A családok jövedelmének többsége már ekkor az iparból származott, bár az alkalmazottak több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott. A 85 ezer férfi kereséből csak 38% volt a mezőgazdaságban.

A kenyérkereső tevékenység azonban nem korlátozódott még a legnehezebb szakmában sem csupán a férfiakra. Az összeírás tanúsága szerint míg a többségi társadalomban 1000 iparos férfira 171 nő jutott, addig a cigányoknál 1000 férfi mellett 487 nő dolgozott. A kifejezetten női iparos tevékenységek a kötél- és kefekötés, meszelőkötés, csipkekötés, fonás, szövés tollfosztás volt. (Kemény 2000; Pomogyi 1995)

A férfiak iparos tevékenysége inkább a fémekhez kötődött. Bádgosok, csengőkészítők, késesek, köszörűsök, rézművesek, kolompárok, lakatosok, fűrókészítők kerültek ki a romák közül. Legtöbbször a kovács szakmát gyakorolták főleg a kis településeken, ahol egy állandó kovács eltartására nem volt lehetőség. Minél fejletlenebb volt egy vidék, minél szegényebb volt a lakossága, annál nagyobb

arányú volt a cigány kovácsok jelenléte. A cigány kovácsok a 15. századtól ismert szakemberek voltak, bár a szakma dominanciája a cigány iparosokon belül a XVIII. században csökkent. ***A XIX. századi iparosodás, a manufaktúrák, gyáarak kialakulása ugyanis fokozatosan háttérbe szorította a cigány kovácsok legnépesebb rétegét, a szegkovácsokat.***

A ***fémiparos szakmák*** másik jelentős ágát, az üstkészítést, üstfoltozást a XVIII. században az oláh cigányok, a keldrások hozzák magukkal. 1893-ban a nyilvántartott 2077 keldrás roma a Tisza-Maros szögben és Erdélyben élt, a fele letelepedett volt.

A XVIII. században csupán szórványosan jelenlévő beások, teknő és fakánálcsinálók a Dunántúlon éltek. Ide vonulnak be nagy számmal a XIX. század végén, XX. század. elején a hozzájuk tartozó népcsoport tagjai. 1893-ban, az összeírás idején 5147 fő tartozott közéjük. Két irányból jöttek Horvátországból: Baranyába, Somogyba, Tolnába, a román fejedelemségekből: Erdélybe, a Tisza-Maros szögébe és az Erdéllyel határos megyékbe. A főként letelepedett életmódot folytató, már Magyarországon élő romák mellett a beások vándor életmódot folytattak, addig maradtak egy helyen, míg nyersanyag és piac volt.

Főleg a Duna jobb partján vándoroltak, ahol megfelelő mennyiségű és minőségű faanyag volt.

A vándorlás ennek a népcsoportnak a lételeme volt, hiszen az ipari termékek és szolgáltatások értékesítésekor csak így juthattak jövedelemhez. A túlszakosodás is veszélyes volt, hiszen a túlélés titka a többlábon állás volt.

Az ***építkezéshez kapcsolódó munkák*** is jelentős létszámot foglalkoztattak: a tapasztó és sármunkák, téglá és cserépezés, vályogvetés, kőműves munka: 15 395 fő (9385 férfi 6010 nő) számára adott megélhetést a századfordulón. A XVIII. századtól válik fontossá ez a tevékenység, de jelentősége a XIX. század második felében nő meg igazán. A kiegyezés utáni gazdasági növekedés az építkezések fellendülését hozza magával, s javul a falun élők lakáskörülménye is. Ehhez pedig építőanyagra, s munkaerőre volt szükség. A XIX. század második fele a nagy építkezések ideje volt. A vidék házainak fő építőanyaga a vályog, fa és nád volt, mely számottevő munkát adott az e tevékenységben jártas romáknak.

Igaz, hogy az építőanyag készítés és az építkezés többnyire szezonális munka volt, több forrásból kellett a család megélhetéséhez szükséges jövedelmet összehozni. Nem véletlen, hogy az 1893-as összeírás még a következő jelentős megélhetési forrásokat is regisztrálta.

Gyékény és szatyorfonók: 74 fő

Kosárfonók: 963 fő

Seprűkészítők: 1036 fő

Rostások: 767 fő

Náddal, vesszővel foglalkozók: 2840 fő (1633 férfi, 1207 nő)

Kereskedő cigányok: 4453 fő (Az összes kereskedő 3%-a lókupec.)

A dualizmus korának világához szervesen hozzátartozott a foglalkoztatási kategóriákon belül a **muzsikuskigányok** képe. A muzsikuskpálya a XVIII. századig kevesek megélhetését szolgálta, a zenélés a többség számára nem megélhetési kérdés, hanem a kultúra része volt. A XVIII. századi magyar nemzeti mozgalom felerősödésével megélnkül a cigányzene iránti érdeklődés. A reformkorban a cigányzene az erősödő nemzeti mozgalom egyik kelléke, kifejeződési formája volt. Ennek köszönhető, na meg a kiegyezést követő viszonylagos gazdasági jólétnek, hogy az 1893-as összeírás 16 784 cigány zenészt (csak 146 nő) tart számon, s a valós szám a nagyvárosokkal együtt valószínű ennél jóval magasabb volt, hiszen az összeírásból kimaradtak 20 000 fölötti települések.

Összegzésként a XIX. század végéig tartó folyamatokról elmondhatjuk, hogy annak köszönhetően, hogy az **1867–1900 közötti időszakban** megkétszereződött az ország nemzeti jövedelme, **a cigányok is jobb megélhetéshez jutottak**. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a hagyományos mesterségeiket nem kellett fokozatosan az új kihívásokhoz igazítani, s új tevékenységeket felvállalni a jövedelemszerzés érdekében.

A magas arányú foglalkoztatás, s a viszonylagos integráció ellenére igaz az a megállapítás, hogy „... a cigányság a dualista kori magyar társadalom egyik legrosszabbul élő, legalacsonyabb életszínvonallal rendelkező rétegét alkotta.” (Pomogyi 1995. 19. old.)

A viszonylagos alávétettség ellenére a polgári korszak összegzéseként elmondhatjuk, hogy a cigányokkal szembeni előítélet és diszkrimináció csak korlátozott mértékben érvényesült a XX. sz. küszöbéig Magyarországon. A századfordulóig a cigányok és nem cigányok viszonylag konfliktusmentesen éltek, s a dualizmus kínálta munkalehetőség miatt a cigányok társadalmi integráltsága sokkal inkább megvalósulni látszott, mint a századfordulót követő, vagy az első világháborút követő nehezebb gazdasági ciklusokban.

4. A romák foglalkoztatása a XX. sz. első évtizedeiben

A dualizmus kori bevándorlási hullámnak köszönhetően a század első évtizedeiben folyamatosan romlik a cigányok élethelyzete. 1893 és 1930 között a nagyarányú bevándorlás nak köszönhetően az oláh cigányok száma 10 ezerről 30 ezerre nő, míg a beások 4500 főről 12 ezer főre szaporodnak. A további bevándorlás főkészésére, s a romló gazdasági helyzet enyhítésére a kereskedelem korlátozásával, a letelepítésükre irányuló eszközök szigorításával törekedtek. Nem adtak iparengedélyt, kitiltották a megyén kívülről érkezőket a vásárokból, s egy 1931-ből származó kereskedelemügyi minisztériumi rendelettel megtiltják, hogy a cigányok megyéjükön kívül üzzék az ipart, s hogy foglalkozásuk gyakorlása közben szekeret használjanak

„Az állandó munkaalkalom s a munkások után való kereslet nyugodt, békés

élethez szoktatta a pelsőci cigányokat. Ezzel egyidejűleg megindult az asszimilációs folyamat is.S ha ebből a tapasztalati tényből a gondolatokat tovább fűzzük, önmagától tolakodik föl az a fontos megismerés, hogy a cigányok letelepítésének sikertelensége s a kivándorlás egy közös okra vezethető vissza. ***A cigányok letelepítése ugyanis nem volna más, mint a falu munkaerejének a fokozása. Erre a fokozásra azonban ma nincs meg a gazdasági szükség...*** a magyar föld ma nem tud annyi embernek munkát adni, mint amennyit produkál..... .. ott, ahol a cigányok munkaerejére gazdasági szükség van, a közigazgatási kérdés önmagától megoldódik. A szerepek változnak. A közigazgatás fizikai brutalitását gazdasági kizsákmányolás váltja fel. „(Bergstein1910. 190. old.)

Az első világháborút követő korszakban a romák foglalkoztatási helyzete alapvetően átalakult. A XIX. században kialakult foglalkoztatási formák ugyanis a kisipari áruk piacának szűkülésével folyamatosan háttérbe szorultak, s a korábban generációkon át folytatott megélhetési formák lehetetlenné váltak. A változás háttérében az ország általános gazdasági helyzetének romlása, s a kialakuló nagy gazdasági világválság, s a század lején még mindig jelentős mértékű bevándorlás állt, mely a még meglévő jövedelemszerzési formákat is leszűkítette, s a cigányokat még nagyobb nyomorba taszította.

„A Monarchia szétesésével elsorvadó külpiacok, a vándoripar és az ipari szolgáltatások belső piacának összezsugorodása, a gazdasági világválság és az azt kísérő tömeges munkanélküliség mind-mind erősen kihatott e népcsoport életére is. Ennek megfelelően módosult a cigányság foglalkozási struktúrája: a második világegés felé közeledve a levéltári iratokban egyre kevesebbet olvashatunk iparos cigányokról, annál gyakrabban mezőgazdasági munkát végzőkről” (Pomogyi, 1995. 20. old.)

A gazdasági válság idejére egyre inkább jellemzővé válnak „az ellenséges hangú, előítélettől hemzseggő és gyűlölettől átfűtött ... >tanulmányok<, melyeknek alapgondolata az volt, hogy a cigány lakosság élősdi, kártékony, bűnöző hajlamú és minden szempontból a társadalom kárára van. Az egyes szerzők azt sem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a cigányság jelentős része munkát végzett és dolgozott. Ezért azt már meg sem értették, hogy az általuk üzőtt munkafajtákat a társadalom termelte ki, és ezeknek funkciójuk lévén, a társadalmi munkamegosztásban objektíve szükségesek.” (Pomogyi 1995. 23. old.)

A gazdasági nehézségekkel párhuzamosan egyre erősödtek azok a vélemények, amelyek a gazdasági problémák helyett az egyéni okokat hangsúlyozták a cigányok munkanélkülisége kapcsán, s megoldási javaslataikban a „keménykéz” politikát emlegették. „... kérlelhetetlen szigor, a cigányok rendőri kéz alá helyezése és kényszermunka”... – foglalta össze a problémakezelés lényegét Vassányi István szolgabíró, mikor 1936-ban egy „cigánykódex” megalkotását szorgalmazta. (Vassányi 1936)

Mindinkább hangot kapott az a vélemény, hogy a cigányokkal kapcsolatos problémák a népcsoport faji sajátosságaiból származnak, s nem egy populáció

halmozottan hátrányos helyzetéből születnek. A téves diagnózis csak téves terápiához vezethet ebben a korszakban. A probléma valódi okainak megkeresése és felszámolása helyett a közhatalmat gyakorlók és a közvélemény tagjainak jelentős része is adminisztratív megoldásokat javasolt és foganatosított: kényszermunka, munkatáborokba tömörítés, kényszer sterilizáció, s végső megoldásként a megsemmisítés is megjelent a javaslatok között (Porzolt 1907)

Lehetséges lett volna a századelőn valódi megoldás a cigányproblémára? Miért nem lépnek a döntéshozók a valódi megoldások felé, miért csupán adminisztratív intézkedésekkel, büntetésekkel igyekeznek megoldani a cigánykérdést? A válasz a gazdasági viszonyok alakulásában rejlik. A sikeres megoldás a cigányok által elvesztett vándor háziipar és iparos tevékenységek pótlása lett volna, mely a megélhetésük alapját jelentett, s a nagyipar fejlődésével ez az alap megszűnik. ***A cigányok büntetése, korlátozása nem jelent új megélhetési forrást, csupán tovább élezi az egyébként is növekvő ellentéteket.*** Ha egy társadalmi csoportnak nincs társadalmi, gazdasági funkciója a velük szemben megnyilvánuló ellentétek fokozatosan növekednek. ***A megoldás tehát nem a büntetés, hanem új funkciók, munkaformák teremtése, a társadalmi csoport létalapjának a biztosítása.*** Egy gazdasági válság közepén azonban, amikor még a többségi társadalom munkanélkülisége is soha nem látott mértéket öltött, a kisebbségi társadalom számára a munkalehetőség biztosítása nem volt megoldható. Egy gazdasági problémára tehát a korabeli hatalom nem gazdasági választ, hanem politikai, adminisztratív választ adott, jöllehet nyilvánvaló volt, hogy ezzel a problémát megszüntetni nem tudja, csupán az ellentéteket véglegesen kielezni, s a közvéleményt arra hangolni, hogy a probléma úgy szüntethető meg, ha maga a probléma által érintett célcsoport tűnik el ebből a gazdasági térből. Ezt voltak hivatottak szolgálni többek között a cigányüldözések és a megmaradt tevékenységük mindenáron való korlátozása.

5. A roma foglalkoztatás tendenciái a szocializmus ideje alatt

Nyereségek és veszteségek a munkaerő-piaci integráció során

A második világháborút követő időszak meglehetősen ***ellentmondásos helyzetet*** teremtett a romák számára. Egyfelől jelentős mértékben ***nehezedtek az életfeltételeik*** – sokan a romák proletarizálódásáról szólnak-, elveszítik szabadságukat, hagyományos tevékenységeiket, ki kell lépniük megszokott közösségeikből, el kell hagyniuk évszázados szokásaikat, másfelől ***a társadalmi integráció során nagy mértékű előrelépést***, a többségi társadalom részéről megmutatkozó tolerancia növekedését, a legális foglalkoztatás addig nem ismert mértékét tapasztalhatuk a szocializmus első évtizedeiben.

A negyvenes évek közepén a nagybirtok felszámolásával a cigányok elvesztették a megélhetés egyik legfontosabb bázisát. Sem a nagybirtokosoknak az ő

szolgáltatásaikra, termékeikre irányuló megrendeléseire nem számíthattak, sem mezőgazdasági napszámos munkából származó jövedelmük nem volt biztosítva. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a mezőgazdasági bér munkások $\frac{1}{4}$ -ét a cigányok alkották a háború előtt, s ezért joguk lett volna a földhöz, az 1944-45-ös földreform során nem kaptak, vagy nem kértek földet. További nehézséget jelentett a megélhetés során, hogy a negyvenes években még több-kevesebb sikerrel működő ipari, szolgáltatói tevékenységet az 50-es évekre kisipari szövetkezetbe tömörítették. Így alakult ki pl. a szegkovácsok ktsz-e, amely nem tudott hosszú távon a piacon maradni. A kisipari tevékenységnél felmerül ugyanis, hogy ki adja el a terméket és milyen árrésszel? Másfelől pedig a nagyüzemi termelés milyen gyorsan tudja kiváltani ezt a terméket. A szegkovácsoknál mind a piac, mind a munkaforma kedvezőtlen volt ahhoz, hogy valódi alternatívát jelentsen a családi vállalkozások számára.

A fenti nehézségek miatt az **'50-es években** a cigányok többsége **alkalmi munkákkal** szerezte kenyerét, s megpróbálta tovább folytatni hagyományos termelői és szolgáltatói tevékenységét, szerző-mozgó életmódját. A lehetőségek folyamatos szűkülése azonban mind rosszabb életkörülményeket biztosított számukra. A falusi települések átalakulása az ötvenes évek ingázási, majd a hatvanas-hetvenes évek elvándorlási folyamatának köszönhetően gyengítette a települések tradicionális kapcsolat – és szolgáltatásrendszerét, bizonytalanná tette a korábban kialakult és kiszámítható rendszerességgel működő patrónus-kliens viszonyt a cigány családok és a többségi társadalomhoz tartozó családok között. Ehhez a viszonyhoz a korábbiakban épp úgy hozzátartozott bizonyos feladatok rendszeres elvégztetése a településen élő és a családdal már hosszú ideje speciális függőségben lévő cigány családdal, mint a családról való gondoskodásnak, a család tagjainak való segítségnyújtásnak, adományozásnak (élelem, használt ruha, fölöslegessé váló holmik stb.) esetleges formái.

Az extenzív iparosításnak és az így keletkezett munkaalkalmaknak köszönhetően 1960-ban a munkaképes romák 30%-a már állandó munkavállaló volt. Annak ellenére sikerült ilyen mértékben integrálódniuk a munka világába, hogy kimaradtak a földosztásból, s ennek következtében nem volt mivel belépniük a termelő szövetkezetekbe sem, a vidék legnagyobb munkaadójának kötelékeibe. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az ipari fejlődés, mely az ötvenes években komoly lendületet vett, s az alacsony jövedelemszint, a nyomott bérek tovább csökkentették a cigány szolgáltatások és termékek iránti keresletet. Ebben az átmeneti helyzetben, amikor a foglalkoztatás egyensúlya a többségi társadalom egészét tekintve a hatvanas évek elejére beállt (1962 körül), újra felerősödtek a roma munkásokkal szembeni előítéletek. Egy szűkülő munkapiacra már újra azok a negatív tulajdonságok kaptak hangsúlyt, amelyek az egyéni felelősséget és nem a társadalmi, gazdasági, munkapiaci környezetet vették az oktatájdönítéskor elő.

Az előítéletek erősödése és a cigány családok jövedelmi-, megélhetési viszo-

nyainak romlása hívta fel az akkori politikai döntéshozók figyelmét arra, hogy a cigányok munkaerőpiaci integrációja érdekében mielőbb lépéseket kezdeményezzen. Az MSZP Politikai Bizottságának 1961. évi (Az MSZP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról 1961. Június 20 In.: Az MSZP határozatai és dokumentumai 1956-1962 2. Sz. bővített kiadás Kossuth Kiadó Budapest 1973. 519-521. oldal) határozata konkrét feladatokat írt elő a cigányok foglalkoztatásával kapcsolatban. Kötelezték a tanácsí és társadalmi szerveket, hogy tegyenek intézkedéseket annak érdekében, hogy a cigányok mielőbb munkát kapjanak.

A pártokumentumok ez időben **a cigány lakosok számát 200 ezer főre becsülték**, s életmódjuk alapján három nagy csoportba osztották. Az elsőbe a beilleszkedett cigányok tartoztak, mintegy 30%-ra becsülték arányukat a cigány népességen belül. A második csoportba a beilleszkedési folyamatban lévőket sorolták, akik alakalmi munkát végeztek és a települések szélén, telepeken, putrikban éltek. Arányukat ez esetben is 30%-ra becsülték és végül 40%-a a cigányoknak a be nem illeszkedett, munkaviszony és jövedelem nélküli, többségükben írástudatlan, lakóhelyét gyakran változó személy volt. A második és főként a harmadik csoport integrálása érdekében elsősorban a felvilágosító tevékenységet tartották fontosnak, s e tevékenység hatékony segítése érdekében létrehozták az Országos Cigányügyi Bizottságot is, amely a feladatokat koordinálta. A tömegkommunikációs eszközöket is igyekeztek felhasználni arra, hogy felhívják a lakosság figyelmét: össze kell fogni a cigány lakosság problémáinak megoldása érdekében, mert helyzetük tarthatatlan. (Bencsik 1988.10) A párt alapvető célkitűzése volt ekkor, hogy valamennyi munkaképest cigány férfi dolgozzon, s a cigány nők aránya is emelkedjen a legális munkapiacra.

Nem elsősorban a pártokumentumoknak köszönhető, hanem a gazdasági fejlődés sajátos ütemének és szerkezetének, hogy a romák foglalkoztatásában a 60-as években alapvető változás következett be. A „mindenkit az iparba” jelszó a romákat is érintette, elsősorban a roma férfiakat. Az olcsó és szakképzetlen munkaerő iránt mutatkozó tömeges igény lehetővé tette, hogy a cigány munkavállalók is „ipari munkássá” váljanak. A munkába való beilleszkedés azért is volt fontos, mert a cigányok a béren kívül a többi szociális ellátáshoz is a munka révén juthattak hozzá, így kívülmaradásuk teljes jövedelemvesztéssel járt volna együtt. A családi pótlék, a társadalombiztosítás, a lakáshoz jutás, az egészségügyi ellátásban való részesedés mind-mind a munkához kötődött. A legtöbb kutató (Kozák 1986, Marrese 1982, Stewart1993) az 1957-ben bevezetett bérszínvonal szabályozást tekinti a foglalkoztatás tömegessé válásának háttér okaként, melynek célja az inflációt okozó béremelések visszafogása, s a nyomott bérszerkezet kialakítása volt. Kellett az olcsó bér munkás a bérszínvonal alacsonyan tartása érdekében!

„A munkába helyezést kedvezően befolyásolja a több munkaalkalom, a cigányok növekvő munkakészsége. A korábbi évekhez viszonyítva minden megyében

többen jelentkeztek munkaközvetítésre, és nőtt az állandóan dolgozó cigányok száma.. „- olvashatjuk egy korabeli pártdokumentumban (MSZMP Határozatai 1974)

A Kemény István által 1971-ben végzett országos vizsgálat is meglehetősen pozitív képet mutat a hatvanas évek során kialakult roma foglalkoztatásról. Megvalósult a roma férfiak körében is a teljes foglalkoztatás, s a roma nők is nagy arányban tudtak beilleszkedni a munka világába. Az aktív kereső korúak 85-90%-a állandó munkaviszonyban állt. 10-15%-uk alkalmi és idegymunkából élt. Ipari munkásként 30-40%-uk, az építőiparban 20%-uk s az egyéb ágazatokban 15%-uk dolgozott. Többnyire segédmunkásként dolgoztak (51,2%), s leginkább olyan feladatokat kaptak, amit már mások nem szívesen végeztek el. Szakmunkásként a cigány munkavállalóknak alig 7,7%-a, betanított munkásként 10,2%-a végzett. (Kemény 1974, Bencsik 1988)

1. sz. táblázat

*Az aktív kereső korúak munkaerőpiaci státusz szerinti megoszlása
1971*

	Össznépesség (%)	Romák (%)	Roma nők (%)
aktív kereső	87,7	85,2	30
Inaktív	2,7	7,3	6
Tanuló	8,2	0,5	
Eltartott	1,4	7,0	64
Összesen	100	100	100

Forrás: Kemény István-Havas Gábor: Cigánynak lenni In.: Társadalmi Riport, Tárki, Budapest 1996
Szerk: Andorka-Kolosi-Vukovich 352-381. old.

A munkavállalás kiszélesedésével párhuzamosan azonban azt is megjegyzi a kutatók, hogy **az 50-60-as években a cigány családok proletarizálódnak!** Ez nem csupán a munkásosztályba való betagozódásukra utal, hanem arra is, hogy vagyoniilag elszegényednek, s teljes függő helyzetbe kerülnek. Az érvényes jogszabályok tiltják a kereskedést, korlátozzák a lótarást, ill. elkobozzák a jószágokat, s a hatalom minden erővel arra törekszik, hogy a hagyományos ún. cigány szakmákat, foglalkozási formákat felszámolja, s a cigány népeiséget maradéktalanul asszimilálja. Ezt a proletarizálódást igazolja, hogy miközben a többségi társadalomban a fölemelkedés nyilvánvaló, s a hetvenes éveket a „virágzó szocializmus” éveinek nevezik, mely a „fridzsider szocializmus” szocializmus fogalom szelídített változata, s arra utal, hogy a jóléti elemek, a fogyasztói társadalom első jelei mutatkoznak, a roma családok esetében a felemelkedés meglehetősen korlátozott. A Kemény István vizsgálatait során mutatkozó adatok is ezt támasztják alá: a cigányoknak 2/3 még mindig cigánytelepen él, a lakások 44%-ban még mindig

nincs villany, 8%-ban van csupán víz, WC 3%-ban van, igaz további 4%-ban van wc. a lakáson kívül, de a lakások 61%-ban csupán árnyékszék van és 32%-ban semmi ! Az anyagi mutatókon túl a képzettségre, s a munkapiacra való integráltságára vonatkozó mutatók minősége is beszédes: 14 éven felüli cigány lakosság 39%-a analfabéta. Ilyen képzettségi mutatók mellett nem csoda, ha a cigány munkavállalók többsége segédmunkás, s csupán 11% rendelkezik szakmunkás bizonyítvánnyal a munkavállalók közül.

Nem egységes a roma népesség belső megoszlása sem. A döntően ipari segédmunka mellett, melyet a cigány munkavállalók végeznek a magyar cigány családfők 8,8%-a, az oláh cigányok 10,5%-a, a beás cigányok 47,5% a mezőgazdasági fizikai dolgozó a hetvenes években. Az integrációs folyamat ellenére ekkor nyilvánvaló, hogy a lehetőségekhez mérten elválnak a magyar cigányok és az oláh cigányok életstratégiája. Az oláh cigányok a patriarchális gazdálkodás mellett igyekeznek kitartani. Őrzik szokásaikat, népviseletüket, a házassági gyakorlatukban az endogámiák, így etnikai különbözőség jegyei mindvégig megmaradnak. A szerző- mozgó életstratégia az ő csoportjuknak köszönhetően éli túl a szocializmus korát, hogy a kilencvenes évek rendszerváltását követően új formákban teljesebben ki: régiség, használt autó, valuta kereskedelem, kiterjedt kapcsolati tőke nemzetközi szinten- az egész EU-ban beszélt nyelv a cigány nyelv !—, a gazdag és szegény családok között nem a szolidaritás, hanem kizsákmányolás a fő szempont.

Az integráció sokkal inkább a magyar és a beás cigányok életében megy végbe, igaz csupán az ipari segédmunka és a termelőszövetkezeti alkalmazotti szinten (a többség soha nem jut el a tagságig!).

6. Romák a kilencvenes évek munkaerőpiacán

„A cigányság a rendszerváltás vesztesei közé tartozik: a romák lakáskörülményei – pár évtizedes javulás után – ismét romlanak, s mivel a gazdaságban alig van szükség képzetlen alkalmazottakra, a munkaerőpiacon is peremre szorulnak” (Riba 1997.62. old.)

A cigány lakosság többsége a rendszerváltást követően a foglalkoztatás szempontjából reménytelen helyzetbe került. Képzetlenségük, s a szűkülő munkaerőpiacon tapasztalható előítéletek miatt egyre kisebb esélyük van a legális munkavállalásra. Utoljára az ötvenes években voltak ilyen rosszak a cigányok foglalkoztatási mutatói. A munkanélküliség természetesen nemcsak a romákat sújtja, de a demográfiai folyamatok mentén, – hiszen a roma népesség számának előbecslése szerint 2000 elején 521 ezren, 2010-re 608 ezren, 2050-re pedig közel 900 ezren lennének (Hablicsek,2000), míg a társadalom nem cigány népessége előregedőben van, – főként az ő körükben jelentkezik a képzetlen munkaerő, amelynek elhelyezkedése reménytelen a XXI. század munkaerőpiacán.

A 80-as évek végén, a 90-es évek elején, a piacgazdaságra történő áttérés

folyamatában, amikor a munkahelyek átszervezése – a gazdasági racionalitás elvét követve – megtörtént, emberek tömegei kerültek egyik napról a másikra utcára. A szocialista rendszer a „teljes foglalkoztatottság” politikai elvét követve tömegesen biztosított megélhetést az alacsony iskolázottságú emberek számára is, akik közül nagy arányt képviseltek a cigány/roma származásúak. A szocialista nagyipar, a bányászat, a kohászat, az építőipar felszámolása következtében a cigányság munkavállalási háttere tűnt el. A rendszerváltozást követően leg hamarabb a cigányok veszítették el állásukat, mégpedig a családfenntartó aktív keresők 40%-a. A visszakерүlési esélyeik a munkaerő-piacra minimálisak. Ez pedig súlyos szociális problémákat idéz elő. A háztartások több mint felében már egyetlen aktív kereső sincs. Számukra gyakran évekig a szociális segélyek, alkalmi munkák és a feketegazdaság jelentett megélhetést.

2. sz. táblázat

A népességi aktivitás szerint 1990–1993-ban (százalék)

Gazdasági Aktivitás	1990. évi népszámlálás		Az ország népessége	1993. évi kutatás	
	Cigány			Cigány Népesség	Az ország Népessége
	Nemzetiségű	Anyanyelvű			
	Népesség				
Aktív kereső	25,7	27,7	43,7	18,3	35,2
Inaktív kereső	10,6	11,7	25,6	12,7	21,7
Munkanélküli*	6,7	7,1	1,2	10,2	4,8
Eltartott	57,0	53,5	29,5	58,5	38,1
Ebből tanuló	22,9	20,2	17,4	18,3	16,7
Egyéb eltartott	34,1	33,3	12,1	40,2	21,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Állást kereső munkanélküli és első ízben elhelyezkedni kívánó együtt.

Forrás: Mészáros Árpád-Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon.

I.n: Horváth Ágota-Landau Edit-Szalai Júlia szerk: Cigánynak születni (Tanulmányok, dokumentumok).
Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 297. o

A gazdaság kitágult, a piac nemzetközivé vált és ez új technológiákat és ehhez kapcsolódóan új ismereteket igényelt. A piaci ismeretek, az idegennyelv tudás és informatikai képzések, végzettségek szerepe felértékelődött. Ennek következtében az egyébként is alacsony iskolázottságú cigányság munkaerő-piaci

esélyei számottevően visszaestek és a szakadék csak növekedett köztük és a többségi társadalom tagjai

A cigányság körében kimutatott munkanélküliség 1993-ban két és félszerese volt az országos arálynak és az eltartottak aránya szintén másfél-/ kétszerese az országosnak. Tehát a cigányság esetében az aktív keresőre viszonyítva sokkal több eltartott jut, és ez életszínvonalukat döntően (kétségtelenül kedvezőtlen irányba) befolyásolja. Ez meghatározza hitelképességüket is, azt, hogy milyen mértékben képesek tudástökéket gyűjteni, s a fiatal generációt felkészíteni a felső munkaerő-piaci szegmensbe való belépésre.

A cigányság foglalkoztatottságával kapcsolatos problémáknak alapvetően 4 okát emelik ki a kutatók (Havas 1994, Kemény 1994, Kertesi 1995):

1. az iskolai lemaradás, illetve az iskolázatlanság

A tanulás idejének kiterjedésével, az alapképzettség megszerzéséhez szükséges idő növekedésével mindinkább növekszik azoknak a családoknak a száma is, amelyek képtelenek ezt a hosszú alapképzési szakaszt finanszírozni. A szakmaszerzés és a jövedelemszerzés olyan hosszú befektetési időt igényel, s a megtérülése a befektetésnek egyre bizonytalanabb, hogy a peremhelyzetű társadalmi csoportokhoz tartozó családok egyre kevésbé tudják/akarják felvállalni ezt a befektetést. A szakma megszerzésének az ígérete pedig korántsem jelent egyet a munkahelyszerzés ígéretével. A szakmunkásképzés devalválódásával, a cigány fiatalok körében maga a tanulás is devalválódott, nő az alapképzés során lemorzsolódott fiatalok száma és aránya körükben. (alapképzés során 9,6%, szakmunkásképzőben 30,8%) (Körműves, 2001.181) A cigány munkanélküliség generációs továbbélése főként az alacsony iskolai végzettségre vezethető vissza.

2. a munkaerőpiac szűkülése

A roma férfiak 15 évesen jelennek meg a munkapiacon, s ezen a piacon nincs kereslet az alacsony képzettségű, túl fiatal, tapasztalatlan fiatalokra. A technológiai modernizáció egyre jelentősebb mértékben váltja ki azokat a munkaformákat, ahol a munkavállaló nyers fizikai erejének megvásárlása jelenti a foglalkoztatás, a munkavégzés alapját. A munkaerőpiacnak ez a szegmense fokozatosan eltűnik még a betanított munkák világából is, hiszen mindkét terület (segéd-és betanított munka) azt feltételezi, hogy nagyon olcsón áll tömegesen rendelkezésre a foglalkoztatható munkaerő. A tömeges jelenléttel is gond lehet, hiszen a munkavállalók egészségi állapota hazánkban egyre kevésbé teszi lehetővé a cigány népesség nehéz fizikai munkákra való alkalmasságát, de legfőképpen az alacsony munkabér okoz gondot az utóbbi időben, hiszen az EU felé való orientáció miatt a minimálbérek fokozatosan emelkedtek Magyarországon, s ez túlságosan is drágává tette nemzetközi viszonylatban a szakképzettséggel nem rendelkező, könny-

nyen helyettesíthető munkaerő alkalmazását a munkaerőpiacon. Ez utóbbi tényező nem csupán a segéd és betanított munkások körében jelent gondot a munkába állaskor, hanem mindinkább utoléri a szakképzett réteget is. A munkanélküliek statisztikáját vizsgálva mind jelentősebb arányban jelennek meg szakmunkások is a tartósan munka nélkül lévők körében. A munka világa bár nemzetközileg kiszélesedik, ugyanakkor egyre szűkebb szegmensen – IT, szolgáltatások piac stb. – mozog. Ide a cigány munkavállalók mind nehezebben férnek be.

3. a területi hátrányok

A lakóhely, a cigány/romák települési megoszlásuk is nagymértékben befolyásolja a cigányok munkaerőpiacról való kikerülését és megnehezíti a visszatérést. A cigányok tipikus lakóhelye a községi települések, elmaradott falvak köre (2/3 részük falun él), ahol nincsenek munkalehetőségek, vagy csak igen korlátozott számban állnak rendelkezésre. Ennek köszönhető, hogy még a 90-es években is a 30-59 éves kor közötti roma férfiak körében jellemző a heti ingázás. 30%-uk kénytelen családjától, lakóhelyétől távol munkát vállalni, 60%-uk pedig napi ingázással oldja meg a munkavállalást. A területi hátrányok másik jellemzője a romák által legsűrűbben lakott három megye munkaerő-piaci státusa, mely közismert: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Baranya megye és Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

4. a velük szembeni érvényesülő kiterjedt diszkrimináció

A diszkrimináció erősödéséről már a bevezetőben utaltunk. A 90-es években ennek erősödését az sem enyhítette, hogy nyilvánvaló és közismert volt pl, hogy a 30 éven felüli roma férfiak 60%-a több mint 10 éves folyamatos munkaviszony után vált munkanélkülivé, s az 54 éven felüli férfiak 68%-a 20 éves munkaviszony után lett munkanélküli.

A formális gazdaság szűkülésével a többségi társadalom tagjai közül is sokan kiszorulnak az informális gazdaságba, korlátozva ezzel a korábban ebben a szegmensben jövedelemhez jutó cigányok megélhetési lehetőségeit.

„...a formális gazdaság legalacsonyabb presztízsű szegmensei után az informális gazdaságban is a leglabilisabb és a legrosszabbul fizetett munkaerőpiacra juthatott be a cigányság többsége.” (Gere 2001. 251. old.)

Egy 1998-ban a Szociális és családügyi Minisztérium megbízásából készült vizsgálat megállapítja, hogy a cigány családok 57%-nak nincs állandó jövedelme, a családok több mint a felében senkinek sincs állandó munkaviszonya. (Bánlaky 1999.) A vizsgálat eredményét azért is érdemes figyelembe venni, mert a cigány népesség körében a munkát nem szokás letagadni, így a vizsgálati adatok feltehetően kicsit inkább „rózsaszínűbbek”, mint a valóság. Hasonló vizsgálati ered-

ményeket kapunk a Kemény-Havas-Kertesi által 1993-1994-ben végzett vizsgálat során is, s ez alapján elmondhatjuk, a cigányok foglalkoztatási és jövedelmi helyzete az elmúlt fél évtized során mit sem változott. Az 1998-as vizsgálat érdekessége továbbá, hogy a jövedelemvizsgálatot a cigány családok körében nem a bevételek alapján végezte el- mert arra a családok a legtöbb esetben nem emlékeztek –, hanem a kiadások alapján. E vizsgálat során nyilvánvalóvá vált, hogy a jövedelemmel rendelkező cigány családok több mint 1/3-a 10-15 Ft. családi jövedelemmel bírt havonta. 1998-ban 15 000 Ft. volt a létminimum. Ebből élte-vegetált- a falusi cigány társadalom 90%-a. Nyugdíj a családok szűk 30%-ban van. Összege, s a nyugdíjban részesülők aránya nem jelentős, mert a cigányok többsége nem tudja megszerezni a nyugdíjszerű ellátásra való jogosultságot. A 30%-nyi nyugdíjból is csupán 13% az öregségi nyugdíj, a többi rokkant nyugdíj, amely a munkanélküliség elleni menekülés egyik útvonala a cigányság körében is, hasonlóan a többségi társadalom körében is nagy arányban megfigyelhető alternatív jövedelemhez.

A családok 56%-a a felnőttek után járó segélyekben részesül. 1992-ben ez az arány még csak 28% volt. 6 év alatt duplájára nőtt azoknak a köre, akik rászorulnak a társadalom gondoskodására. Az átmeneti krízis kezelése helyett a segély tartós alapjövedelmet kell, hogy biztosítson. Ez egy nagyon veszélyes csapdahelyzet, melyet a szociálpolitikusok „szegénységi csapdaként” emlegetnek. Gyermekekhez kötődő támogatást a családok 80%-a kap. 53%-a a családoknak 25 ezer Ft feletti juttatásban részesül. Ebben semmi meglepő nincsen, hiszen a fenti számok a családi pótlékot is magukban foglalják. Annál beszédesebbek viszont az adatok, ha tudjuk, hogy **a családok több mint felében az alapjövedelmet a gyermekekkel kapcsolatos juttatások jelentik.** Pedig ez alapvetően csak kiegészítő jellegű lehetne!

A falusi cigányok jövedelmének többsége – a tanulmány tanulsága szerint – tehát nem munkából származó jövedelem! Ez a tény szolgál alapul a cigánysággal szemben megfogalmazódó véleményeknek, s előítéleteknek, de befolyásolja ugyanakkor a cigány felnőttek mentális állapotát s nem utolsósorban munkavégző képességét is. Hogy a munkaerő felvételek mégsem jelzik ezeket a problémákat, annak az az oka, hogy a családok 2/3-a alkalmi munkával egészíti ki a passzív jövedelmet. (Bánlaky 1999. 23. old.) Vagyis **a munkaerőpiac szűk réseit, a rendelkezésre álló megélhetési formákat igyekszik kihasználni**, miközben a többség **alkalmazkodik** a passzív ellátásból származó jövedelemformákhoz.

Összefoglaló

A történeti áttekintés során azt vizsgáltuk, hogy a cigányokkal szembeni munkavállalással kapcsolatos előítéletek akkor erősödnek fel, ha a többségi társadalom foglalkoztatása, jövedelemszerző képessége, lehetősége is válságba kerül. Az öt évszázad vázlatos áttekintése során nyilvánvalóvá vált, hogy az elutasítás, **az előítélet** nem minden korszakban egyenletesen van jelen. A XVIII. század végéig a cigányok száma és az általuk folytatott tevékenységek jellege lehetővé tett egy viszonylag konfliktus mentesebb együttélést a többségi társadalom tagjaival. A nemzetiségi szempontból is sokszínű társadalomban helye volt a cigányoknak is, s a megélhetésük, jövedelemszintjük a társadalom többsége által közeli szinten biztosított volt. A modernizációval, az iparosítással, a nemzetállam kialakulásával, a struktúrák homogenizálódásával a cigányok mássága ellen is komoly támadások indultak, s a réteg asszimilációjára irányuló törekvések sem módszerben, sem térben nem ismertek határokat. Hol a kényszer (pl. Mária Terézia rendeleteit, vagy a második világháború alatti eseményeket), hol a lehetőség (lásd a dualizmus kori foglalkoztatási formákat, vagy a szocializmus korszakának határozatait) oldal került előtérbe, nyilvánvaló volt a teljes asszimilációra való törekvés. Az egyes korszakokban tehát **nem elsősorban a romák dologtalanságával**, hanem másságával, más megélhetési, jövedelemszerzési formájával **van összefüggésben az ellenük irányuló negatív megítélés és a szankciók sora**. Az egyes korszakok eltérő viszonyulása a cigány munkavállalókhoz azt igazolja, hogy minden alkalommal, amikor a gazdaság extenzív fázisába kerül, a cigányok integrációja a munkaerőpiacon különösebb gond nélkül bekövetkezik. Igaz, az integráció minősége nem azonos a többségi társadalom munkavállalóinak integrációjával, hiszen csupán a munkaerőpiac alsó szegmensébe történik a befogadás. Minél dinamikusabb a gazdaság növekedésének üteme, annál nyitottabb a munkaerőpiac alsó, de korlátozott mértékben még a felső szegmens is a cigány munkavállalók irányába. A gazdaság lefékeződése, az extenzív korszakból az intenzív korszakba lépése mindig a cigányok munkaerő-piaci esélyeinek korlátozásával, élesedő diszkriminációval, munkaerőpiacról való kirekesztésével, s az alternatív megélhetési formák előtérbe kerülésével jár együtt. Vizsgálataink azt is igazolták, hogy a cigányok munkaerő-piaci státusa nem az etnikai hovatartozással*, hanem alapvetően a kisebbségi helyzettel magyarázható.

* Nemcsak cigányok esetében jellemző a munkaerő-piaci helyzetnek a gazdaságtól ily mértékben függő változása, hanem a többi európai ország más kisebbsége esetében – Németország törökök, Franciaország – arabok stb.) is párhuzamos folyamatokat tapasztalunk.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS MIKLÓS: A magyarországi cigányság társadalmi és munkaerőpiaci integrációjának esélyei hazánk Európai Unió csatlakozása függvényében, Diplomadolgozat, Kézirat Budapest 2002
- BÁNLAKY PÁL: Falusi cigányok 1998- Élethelyzetek, előítéletek, a „többiekhez” való viszony, Budapest, 1999 Kézirat
- BARTAL ANNA MÁRIA: A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás –és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben Acta Civitalis, Budapest, 2001.
- A cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1968 június A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1967-1970 Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974. 165-172. ill. 244.)
- BENCsik ISTVÁN: A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig Tudományos Szocializmus Füzetek, ELTE Budapest 1988
- BERGSTEIN BÉLA: A cigánykérdés megoldása 1910 Huszadik Század 1910/9 186-190.
- BOKOR ÁGNES: Telepi cigányok Szociálpolitikai Értesítő 1985/4-5. 396-422.
- ROBERT CASTEL: A szociális kérdés alakváltozásai (A bér munka krónikája).h. n.: Kávé Kiadó, Budapest 1998.
- ERDŐS KAMILL: A Békés megyei cigányok 1959 In.: Tamás Ervin-Révész Tamás: Búcsú a cigányteleptől, Kossuth Kiadó, Budapest 1977.
- FÁBIÁN ZOLTÁN: Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon, Zárótanulmány, TÁRKI MHP tanulmánya Szerk Sik Endre és Tóth István Bp. 1998.
- FORRAY R. KATALIN [szerk.]: Ciganológia – Romológia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2000.
- FORRAY R. KATALIN [szerk.]: A pályakezdő cigány/roma fiatalok munkaerő-piaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium, 2000.
- FÖLDVÁRI ZSUZSA: Szociális támadás (Osztály népi kezdeményezés). HVG – XXIV. évf. 16. szám, 2002. április 19., 18-19.
- GLATZ FERENC: A cigányok Magyarországon. MTA, Budapest: 1999. Magyarország az ezredfordulón Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I.2. Rendszerváltás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása.
- HALMOS CSABA: Rendszerváltás a munkaügyben. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, 1999.
- HAVAS GÁBOR-KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi romákról Szociológiai Szemle 1996/3 3-20.
- HORVÁTH ÁGOTA-LANDAU EDIT-SZALAI JÚLIA: Cigánynak születni – Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2000.
- KARSAI LÁSZLÓ: A Cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány holokauszthoz. Budapest, Cserépfalvi, 1992
- KARSAI LÁSZLÓ-SOÓS ISTVÁN: Cigányok, történelem, valóság ÉS 1987 189. 671.
- KEMÉNY ISTVÁN-HAVAS GÁBOR-KERTESI GÁBOR: Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról (kézirat). MTA Szociológiai Intézete, Budapest 1994.
- KEMÉNY ISTVÁN [szerk.]: A magyarországi romák. Változó világ 31. kötet 1. kiadás. Győr: Press Publica Útmutató Kiadó. 2000.
- KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi cigánylakosság Valóság 1974/1
- KERTESI GÁBOR: Cigány gyerekek az általános iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. Közgazdasági Szemle 1995/1 30-65.
- KOVÁCS JÓZSEF: Etnikum a nemzeti történelemben Népszabadság, 1987 (45) 95 7.
- KOZÁK ISTVÁNNÉ DR.: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban I.n.: Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak? Kozmosz Könyvek, Budapest, 1983 Szerk.: Szegő László 102-123.

- LADÓ MÁRIA–ÓNODI IRÉN [szerk.]: Az Európai Szociális Alap. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest 1999.
- A Magyarországon 1893. Január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei szerk. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal Budapest 1895 98+ 81. ld. -- 156
- MEZEY BARNA: A cigánykérdés történeti gyökerei Szakszervezeti Szemle 1987 / 8-9 61-67.
- MEZEY BARNA: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985, Kossuth Kiadó, Budapest 1986
- OSCAR LEWIS: Sánchez gyermekei. Európa, Budapest 1968.
- POMOGYI LÁSZLÓ: A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon Jogtudományi Közöny 1985/8 471-475.
- POMOGYI LÁSZLÓ: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon Osiris-Századvég , Budapest 1995
- PORZSOLT KÁLMÁN: A mi cigány hírünk Pesti Hírlap, 1907. augusztus 6.
- RIBA ISTVÁN: Cigánysoron. (Romaügy és a választások). HVG – XXIV. évf. 2. szám, 2002. március 16., 7.
- MICHAEL SINCLAIR STEWART: Daltestvérek- Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára, T-Twins Kiadó Budapest 1993.
- SZEGŐ LÁSZLÓ: Cigányok honnét jöttek merre tartanak ? Kozmosz Könyvek, Budapest 1983
- SZOBOSZLAI ZSOLT: Szociális földprogramok Magyarországon, Esély Szociális Közalapítvány, Szolnok, 2001.
- SZUHAY PÉTER: Foglalkoztatási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányökök körében in.: A cigányok Magyarországon, MTA, Budapest, 1999. 139-163.
- SZUHAY PÉTER: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest 1999.
- A romakérdés az integráció csapdájában – A romák integrációs lehetőségei Magyarországon. (Nemzetközi konferencia, Budapest, 1999. Június 22-23.). Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, Budapest, 2000.
- A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által felkért szakértői csoport: A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégia irányelvei (vitaanyag). Kisebbségi Híradó. Cigány Társasági Bizottság. NEKH, [Budapest], 2001.
- A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által felkért szakértői csoport: A magyarországi cigányság helyzetéről (vitaanyag). A Kisebbségi Szakértői Tanács 1992. Október 8-i ülésére készült mintapéldány
- VÁSSÁNYI ISTVÁN: Cigánykódex (három közlemény) Magyar Közigazgatás 1936/44 46 és 47. szám
- GEORG VOBRUBA: Alternativen zur Vollbeschäftigung, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000

Az atipikus foglalkoztatási formák nyújtotta lehetőségek a peremhelyzetű földrajzi régiókban és a hátrányos helyzetű célcsoportok körében

Túlélési stratégiák vagy atipikus foglalkoztatási formák?

A romák munkaerőpiaci integrációjával kapcsolatban gyakran hangzik el az a vélemény, hogy a munkanélküliségükre ***megoldás a hagyományos munkaformák újjáélesztése lenne***. A kosárfonás, gyékényfonás, vályogvetés áll a legtöbb esetben a javasolt tevékenységek listájának élén. Jóllehet a zenész mesterség vagy a lókupeckedés ugyanúgy a hagyományos kenyérkereső tevékenységek körébe tartozik, mégsem halljuk, hogy célszerű lenne ezeket a megélhetési formákat is feleleveníteni. Mintha ezekről a közvélemény inkább elfogadná, hogy idejét múlt vagy ma már nem létező piacra tervezett tevékenységek lennének. Bár ugyanúgy piac nélküli tevékenység a kosárfonás is, annak aktualitását, piacképességét a legtöbben mégsem vitatják. ***Kettős tudat alakult ki tehát a romák munkavállalásával kapcsolatban***. A többségi társadalom egyfelől érzékeli, hogy az elsődleges munkapiac státuszainak szűkülésével még a többségi társadalom tagjainak is gondot okoz a folyamatos munkavégzés. Könnyen belátható tehát, hogy az etnikai hovatartozása miatt megbélyegzett munkavállaló még ennél is nagyobb gonddal küzd, mikor el szeretne helyezkedni. Másfelől ugyanakkor szinte általános közvélekedés, hogy a romák nem akarnak dolgozni, pedig mindenkinek lenne munka, aki csak komolyan el akar helyezkedni. A munkavállalói készség és képesség szinonimaként kerül a köznyelvbe éppúgy, mint a politikai retorikába. Egyszerűbb egy nehezen megoldható helyzet esetében – önmagukat felmentve – a szemlélődőknek úgy fogalmazni, hogy képesek lennének, de nem akarnak, mint a fordítottját indokolni, akarnak, de nem képesek elhelyezkedni. Ez utóbbi esetben ugyanis felmerül a többségi társadalom felelőssége is, s az eddig alkalmazott technikákkal szemben egy új alkalmazása válik nyilvánvalóvá: a képessé tevés, a gazdasági, politikai, kulturális, szemléletbeli akadályok elhárítása a munkavállalás elől. Történtek-e lépések ez irányba? Hogy a képesség és a készség ügyében sikerült-e világosabb képet rajzolni? Hogy a kérdésre választ adhassunk, vizsgáljuk meg a romák munkaerő-piaci integrációjára irányuló törekvéseket mindkét oldalról: mit tesznek a romák önmagukért, s milyen segítséget kaptak, kaphatnak a környezetüktől?

1. Kormányzati törekvések a cigányok foglalkoztatásának bővítése és társadalmi felemelkedése érdekében

A kilencvenes évek elején elsőként az 1993. évi LXXVII. törvény rendelkezett a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Lehetővé tette a cigányok önkormányzatának megszervezését és a politikai érdekképviselést. Hangsúlyozta, hogy a kisebbségek maguk tegyenek lépéseket a kialakult élethelyzet megszüntetése érdekében. 1993-tól évente készül cselekvési program, s a roma koordináció egy-egy tárca kényszerű feladata lesz. A „kényszerű” jelzőt az magyarázza, hogy a közvéleményben is, de a politikai döntéshozatal szintjén is megoszlanak a vélemények, legyen-e külön kormányzati válságkezelő program a cigányok számára, vagy csupán általános válságkezelő program legyen, s nincs szükség külön válságkezelő programra. A foglalkoztatás terén sem, s egyetlen területen sem indokolt a cigányok pozitív diszkriminációja, mert a társadalom többsége ezt nem fogadja szívesen. Az MSZP szerint a komplex válság komplex válságkezelési stratégiát igényel, s a már működő programok keretein belül igyekeznek kezelni a cigányok problémáit is. A 2008/1993 (I.7) Kormányhatározat pl. a Munkaügyi Minisztériumot jelölte ki felelősként, hogy a Népjóléti Minisztériummal, a Művelődési és Köznevelési Minisztériummal és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatallal közösen egy rétegprogramot dolgozzon ki, de a munkaügyi tárca a feladat végzése közben magára maradt. Nem dolgoztak ki tehát átfogó programokat, csupán a meglévő programok keretein belül igyekeztek a cigányok számára nagyobb mozgásteret teremteni. 1994. április 1-től pl. lehetőséget biztosítottak arra, hogy a közhasznú foglalkoztatásra vonatkozó feltételeket a megyei munkaügyi tanácsok határozzák meg. Több megyében ennek következtében a cigány foglalkoztatás esetében a támogatást 90%-ban határozták meg, míg az 1991-ben elfogadott Foglalkoztatási törvényben eredetileg a közhasznú foglalkoztatás támogatásának a mértéke 70% volt.

A cigányság helyzetével kapcsolatos legsürgetőbb feladatokat a 1125/1995. (XII. 12.) számú Kormányhatározatban kijelölik, melynek következtében 1996-ban több romákat érintő speciális foglalkoztatás program is elindul. (Gere 2001, Balázs 2001)

A határozat a következő fő feladatokat vázolja fel, melynek felelőssévé a munkaügyi minisztert jelöli ki:

- a munkaerőpiacon jól értékesíthető szakmák oktatása a cigányság számára
- a cigány munkanélküliek foglalkoztatását segítő programok kezdeményezése
- a közhasznú rendszer továbbfejlesztése a cigány foglalkoztatás bővítése érdekében

A **cigányság** élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomag a 1093/1997. (VII. 29.) Kormányhatározatban, a **cigány** kisebbség helyzeté-

nek javítását célzó intézkedések kezdeményezése a 1107/1997. (X. 11.) számú Kormányhatározatban jelentek meg. Ennek következménye lesz többek között 1997-ben a célzott közmunka programok meghirdetése.

A határozatok számának és a kormányzati szintű intézkedési tervek szaporodásának a hátterében az is fellelhető, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozási tárgyalásaink során számos alkalommal szóba kerül a magyarországi cigányok helyzete és a kormány stratégiája a cigányok társadalmi integrációja érdekében.

1998-ban a Szociális és Családügyi Minisztérium támogatásával roma közösségfejlesztő asszisztens képzést indítanak, igaz mérsékelt sikerrel (Gere 2001)

Az 1998-ban hivatalba lépő új kormány módosította a cigányok társadalmi integrációját célzó intézkedéscsomagot, s a **cigányság** életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagot fogadott el a 1047/1999. (V.5.) számú Kormányhatározatban.

Ez az intézkedéscsomag az 1093/1997. Kormányhatározat egyfajta továbbfejlesztése. Megjelenésével egy időben ez, továbbá a 1125/1995. Kormányhatározat, és az 1170/1997. kormányhatározat hatályát veszítette. A Kormányhatározatban elkülönülnek a feladatok, a feladatok ellátásért felelős tárcák, határidők. A kormányhatározat fontos részét képezi az *oktatás* kérdése. A hátrányos helyzetű gyerekek rendszeres óvodába járása és az iskolai mulasztások csökkentése a feladat. A középfokú oktatás esetén a kollégiumi férőhelyek biztosítása, a lemorzsolódó fiatalok szakképzettséghez juttatása elengedhetetlen. A hátrányos helyzetű cigány fiatalokat középfokú és felsőfokú tanulmányaik során a tanulmányi eredményekhez kötött ösztöndíjakkal kell támogatni, a felvételi előkészítőkön való részvételüket külön pályázatokkal kell támogatni. A cigány kultúra megőrzése és fejlesztése érdekében intézményhálózat létrehozására, illetve a meglévő intézmények fejlesztésére van szükség.

Értékelni kell a tartósan munka nélkül lévők számára indított foglalkoztatási és képzési programokat- írja a határozat. Az aktív foglalkoztatási eszközök alkalmazása során a cigány emberek javára előnyös megkülönböztetést kell alkalmazni. A pályakezdő fiatalok támogatási rendszerét úgy kell kialakítani, hogy a cigány pályakezdő fiatalok munkába lépését, vállalkozóvá válását az kiemelkedően segítse. A közhasznú és közmunka-programoknak, térségfejlesztési programoknak kiemelt jelentősége van a tartós munkanélküliség kezelése szempontjából. Az időközben bekövetkezett jogszabály-módosítások miatt ugyanez a megállapítás vonatkozik a közcélú, esetenként pedig a büntetés-végrehajtás hatáskörébe tartozó közérdekű munkavégzésekre is. A Regionális Munkaerőfejlesztő és -képző Központok képzéseit és programjait úgy kell kialakítani, bővíteni, hogy a tartós munkanélküliek – köztük a cigányok – helyzetére az megoldásként szolgálhasson. A vállalkozóvá válás támogatásában lehetőség van PHARE források igénybe vételére. Az agrárgazdasági programok elsősorban a hátrányos helyzetű (köztük a cigány) családok megélhetését segítik elő pl. a szociális földprogram.

A határozatban a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság feladatként határozta meg a kormány, hogy dolgozzon ki a cigányság integrációjának elősegítése, életkörülményeinek javítása érdekében egy hosszú távú társadalom- és kisebbségpolitikai stratégiát. A stratégia vitaanyagának irányelveit a Kormány 1078/2001. (VII. 13.) határozatában fogadta el. A vitaanyagban felhasználták a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal a cigánysággal kapcsolatos kutatásait, politikusok, országos, – helyi kisebbségi önkormányzati, helyi önkormányzati, civil szervezetek javaslatait, az Európa Tanács szakértője által készített tanulmányokat, és a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye által készített kutatásait.

A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal a hosszú távú stratégia irányelveiről készült vitaanyagát társadalmi vitára bocsátotta. A vitába igyekeztek bevonni minden olyan személyt és intézményt akik már korábban is szerepet vállaltak a stratégia alakításában. A stratégia alapelveit a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal a következőkben határozta meg:

- * A társadalmi szolidaritás, méltányosság;
- * Partnerség és felelősségvállalás;
- * Szubszidiaritás, decentralizáció, helyi szintű fejlesztés;
- * A roma kultúra értékeinek megőrzése, átadása;
- * Az Emberi jogok tiszteletben tartása, a hátrányos megkülönböztetés tilalma;
- * A nyilvánosság, átláthatóság;
- * Komplexitás, programharmonizáció;
- * Forráskompenzáció, a programok folyamatos fenntarthatóságának finanszírozási garanciája.

A stratégia két alapvető prioritás köré szerveződött:

1. A családok önfenntartó képességének erősítése – ágazati prioritások
2. A társadalmi kohézió erősítése – horizontális prioritások

Az ágazati prioritások között kiemelt szerepet kapott az oktatás és a foglalkoztatás, mely vizsgált témánk központi kérdése: „A magasabb iskolai végzettség megszerzése az a társadalmi mobilitási csatorna, amelyen keresztül az egyén/csoport/ közösség társadalmi státusza változhat.”

Meg kell akadályozni a szegregációs folyamatokat, elő kell segíteni a szociális hátrányok leküzdését, figyelemmel kell kísérni a cigány kisebbségi oktatási kiegészítő normatív támogatás hatékonyságát – olvashatjuk az anyagban. Mind ezen túl fontos a cigány nyelv oktatása mind az óvodai nevelés és iskolai oktatás során. Általánossá kell tenni a három éves óvodai nevelést, a speciális iskolák által képviselt rejtett diszkriminációt le kell küzdeni, növelni kell a roma diákok középfokú továbbtanulásainak esélyeit. El kell érni, hogy a fiatalok piacképes szakképzési feltételek mellett tanulhassanak, növekedjen a felsőfokú képzések-

ben való részvételi arányuk. Csökkenteni kell a romákat sújtó hátrányos megkülönböztetéseket az oktatási intézményeken belül, ennek érdekében létre kell hozni egy ilyen irányú képzést, továbbképzést a pedagógusok számára. El kell érni, hogy a roma gyerekek azonos minőségű oktatásban részesüljenek, mint a nem romák.

Az ágazati prioritások másik hangsúlyos területe a foglalkoztatás, a munkaerőpiaci helyzet javítása. Ez elérhető az iskolai lemaradások csökkentésével, képzésekkel- olvashatjuk az anyagban – illetve a tartósan munkanélküliek visszaállítással a munkaerőpiacra, mely külön programokat igényel: vállalkozásfejlesztést, a romákat foglalkoztató munkáltatók támogatását, különböző pénzügyi kedvezményeket szorgalmaz a javaslat, mely komoly eredményekhez vezethet a munkaerő-piaci esélyeiket illetően. Igényként fogalmazza meg továbbá, hogy a „hi-telesség érdekében” növelni kell a állami és önkormányzati roma alkalmazottak számát.

A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégiának kiemelkedő jelentősége van az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is.

Az Agenda 2000 c. dokumentum –, amely többek között tartalmazza az Európai Bizottságnak a tíz társult közép- és kelet-európai állam csatlakozási kérelméről kialakított véleményét – felhívja a figyelmet arra, hogy a csatlakozási kérelemmel rendelkező országokban (Bulgária, Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia) szembe kell nézni a roma kisebbség szociális problémáival, és hátrányos megkülönböztetésével.

A program igen erőteljes pozitív diszkriminációra hívta fel a munkaügyi szervezetek és társszervezetek figyelmét. Az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer alkalmazása során a cigányok esetében pozitív diszkriminációt kellett alkalmazni, s a cigány munkavállalókat többek között célzott közmunka programokba kívánta bevonni.

A megyei munkaügyi központok 1999-2005. évben folyamatosan alakítottak ki olyan partnerkapcsolatokat, amelyek a romák munkaerő-piaci reintegrációját segítik elő. Általánossá vált tehát az együttműködés a cigány kisebbségi önkormányzatok, helyi civil szervezetek, megyei szintű társulásaik, szervezeteik és a kormányzat között. A Megyei Munkaügyi Központok a legsúlyosabb munkaerő-piaci problémák megoldása érdekében több foglalkoztatási eszköz és szolgáltatás összehangolásával 2-3 éves programokat indított – ilyen például a *roma közösségfejlesztő asszisztens* képzés is.

A Szociális és Családügyi Minisztérium 1999-2000. évben is kiemelt feladatának tekintette a hátrányos helyzetű rétegek és ezen belül a cigány/roma lakosság szociális és foglalkoztatási problémáinak kezelését. A tárca tájékoztató füzetet készített a cigány/roma kisebbséghez tartozóknak és a települési, valamint a kisebbségi önkormányzatoknak, szervezeteknek, arról, hogy milyen módszerekkel lehet elősegíteni a roma/cigány lakosság foglalkoztatását.

A tartósan munkanélküliek foglalkoztatási esélyeinek javítása érdekében

közhasznú és közmunka-programok szervezésére került sor, térségfejlesztési programokkal összehangolt formában. 1999-2000-ben a szaktárca kétmilliárd forintot biztosított közmunka-programokra. A becslést adatok alapján a közmunka-programokban résztvevő cigány származású foglalkoztatottak aránya 40% körül volt.

A Nemzeti Fejlesztési Terv Humán erőforrás Programjai között 2000. évben 4 millió Euro Phare támogatással, valamint 4 millió Euro (több mint négy milliárd forint) Munkaerő-piaci Alapból biztosított hazai forrással három kiemelt régióban (Észak- Alföld, Észak-Magyarország, Dél-Alföld) került sor a halmozottan hátrányos helyzetűek részére szociális mintaprojekt elindítására.

3. sz. táblázat

A kormányzati romaprogram központi forrásai (millió forint)

	2001	2002
Összes központi költségvetési forrás	9 364	12 095
Ebből: Gazdasági Minisztérium	2 300	2 500
Szociális és Családügyi Minisztérium	1 660	2 713
Igazságügyi Minisztérium	400	650*
Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium	353	588
Oktatási Minisztérium	142	290
Egészségügyi Minisztérium	136	236
Magyarországi Cigányokért Közalapítvány	350	550
Ghandi Gimnázium	236	404
Cigány kisebbségi önkormányzatok támogatása	455	470
Országos Cigány Önkormányzat támogatása	171	188
Kisebbségi oktatás támogatása	2 395	2 800

*Ebből 400 millió forint cigány fiatalok ösztöndíjára a 2002/2003-as tanévben.

Forrás: Cigányügyi Tárcaközi Bizottság. In: RIBA ISTVÁN: Cigánysoron. (Romaügy és a választások). HVG – XXIV. évf. 2. szám, 2002. március 16., 7. old.

A pályakezdő munkanélküliek elhelyezkedését elősegítő országos program keretében a legtöbb megyében cigány/roma származású, pályakezdő fiatal is részt vett az állásbörzéken, a pályakezdők részére szervezett és *(ki)*ajánlott képzésekben, tranzit foglalkoztatási programokban. A szaktárca a megyei munkaügyi központokkal együttműködve a képzéseken résztvevők bevonásával *mentori hálózatot* hozott létre a tartósan munkanélküli cigányok/romák munkaerő-piacra való visszakerülése érdekében.

A hátrányos helyzetű munkanélküli réteg problémáinak kezelésében az OFA (Országos Foglalkoztatási Alapítvány) is kiemelt szerepet tölt be. 2000-ben az

1047/1999. (V.5.) Kormányhatározatban foglaltaknak megfelelően *roma foglalkoztatási programot* dolgozott ki, amely a Nemzeti Foglalkoztatási Stratégiában foglalt célokkal is összhangban van. Fő cél továbbra is a célcsoport igényeinek megfelelő, a roma szervezetek által végrehajtott komplex foglalkoztatási projektek megtervezést és megvalósítását.

A különböző programok megvalósítása érdekében az OFA „*Roma Foglalkoztatási Műhely*” működtetését tervezi, melynek célja a romaprogramban támogatott projektek menedzsmentjének szakmai segítése, a program fenntartásához szükséges feltételek kidolgozása, a problémák feltárása, javaslattétel a *roma foglalkoztatási stratégia* megalkotására.

Tipikus, vagy atipikus foglalkoztatási formák?

A kormányhatározatok alapvetően arra törekednek, hogy a cigány aktív korúakat mind nagyobb arányban vonják be a munka világába. A szervezett programok biztosítása a cigányok mozgásterét hivatott növelni a munkaerőpiacon. A pozitív diszkrimináció érvényesülésére irányuló törekvésekkel azonban nem első alkalommal találkozunk. Ha a legnagyobb programokat vesszük alapul, valamenynyinek megtaláljuk a korábbi „történeti előképeit”. Két-három programba való betekintéssel lehetőséget kívánunk biztosítani annak a kérdésnek a felvetésére: mennyire tipikusak, vagy atipikusak a XXI. század küszöbén a cigányok számára felkínált, szervezett foglalkoztatási, munkaerő-piaci programok.

A) A szociális földprogram

„.... Mivel az élethossziglani kényszerszermunka csak súlyosabb bűncselekmények büntetésére szokásos, nem lehet helyt adni azon javaslatnak, hogy a meglelt korú cigányokat és a 22 éven felüli fiaikat fogják örökös munkára, hanem mivel az évenként végezni szokott úrbéres vizsgálatok alkalmával sok elhagyott jobbágytelket találnak, betelepítésükre helyezzenek oda cigányokat olyanformán, hogy részesüljenek adókedvezményben három évig, mivel pedig a hozzáértésük hiányzik, azonkívül sok minden szükséges a telkek megműveléséhez és a gazdálkodáshoz, hogy az ilyenfajta elhagyott telkek alkalmassá váljanak a gazdálkodásra, a beszerzendő szerszámokra és jószágokra szükséges összeget a házipénztárból kell előlegezni apránként teljesítendő visszafizetésre..” II. József rendelkezése 1783 (Mezey, 1986 94. old.)

A szociális földprogram a köztudatban gyakran roma foglalkoztatási programként jelenik meg. Ha a fenti történeti előzményeket tekintjük, akkor ez talán nem is véletlen, hiszen napjaink szociális földprogramjai csaknem hűen tükrözik a több mint 200 évvel ezelőtti formákat. Az önkormányzat által erre a célra elkülönített területeken a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok munkaerő-piaci integrációját szorgalmazzák, s az aktív korúak visszatérését segítik az új értéktermelésébe.

A 90-es évek végére kiteljesedő szociális földprogramok közvetlen előzményeként már az Autonómia Alapítvány, az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány és a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány is kezdeményezett földprogramokat a roma foglalkoztatási problémák enyhítése érdekében.

„A szociális földprogram a roma népesség életkörülményeinek javítására irányuló intézkedéscsomagról szóló 1047/1999. Kormányhatározatban vált törvényesen is intézményesült eszközzé”. (Bartal 2001.124. old.)

A szociális földprogramról végzett kutatások szerint a romák részvétele a programban igen jelentős, bár a pontos arányban van némi eltérés a kutatások között. A 2001-ben megjelent kötetek közül az egyik szerint a foglalkoztatottak közel egyharmada tartozik a kisebbséghez a szociális földprogramokban (Szoboszlai 2001.86), míg a másik vizsgálat a földprogramokban résztvevők 41%-át becsüli úgy, hogy a roma kisebbséghez tartoznak. (Bartal 2001. 124. old.). Ez körülbelül 2100- 2500 családot és megközelítőleg 12 600 főt érintett. A foglalkoztatásra főleg Békés, Hajdú, Jász-Nagykun és Nógrád megyékben került sor. A kutatások szerint a borsodi és baranyai térségben a földprogramok várakozáson alul foglalkoztatnak romákat. A résztvevők többségének a szülei is a mezőgazdaságban dolgoztak. A programba belépők közel felének már volt a termeléshez szükséges eszköze, 16,7% pénzbefektetéssel is támogatta a gazdálkodás indulását, s 16,7% esetében még szállítójármű is rendelkezésre állt a gazdálkodáshoz. A földprogramokkal kapcsolatban többségében pozitív véleményekkel találkozunk, melyek hangsúlyozzák, hogy a roma népesség mezőgazdasági és háztájiban szerzett tapasztalatai jól kamatoztathatók a földprogramok során, s a tevékenység jól illeszkedik a roma kulturális hagyományokhoz.

A földprogrammal kapcsolatosan egy háromszintű célrendszer fogalmazható meg. Az első és közvetlen cél az **önellátás**, illetve a saját fogyasztásra való termelés szokásának elterjesztése. Ezzel a viszonylag szerény céllal is komoly eredményt lehet elérni a földprogramon belül, hiszen az önellátást biztosító termék is passzív támogatási igényt vált ki, s az ellátást biztosító állami, önkormányzati rendszernek a tehermentesítését szolgálja. Az anyagi előnyökön túl természetesen egy munkakultúra, s a munkához kötődő értékrendszer elterjedését is segíti, s hatékonyan vezet a paternalista szemlélet felől az önfenntartó, öngondoskodó szemlélet felé. A földprogramok második szinten egyszerű **jövedelemszerző tevékenységet** céloznak meg, melynek során a megtermelt javak értékesítése már nem csupán a termékre vonatkozó szükségleteket elégíti ki, hanem a termék által szerezhető jövedelem más típusú szükséglet fedezésére is szolgálhat. Ez esetben a termék már megjelenik a piacon, jöllehet a termelő teljes szükségletének fedezetére nem biztos, hogy alkalmas. Ezen a szinten a termelés jól szolgálja a vegyes jövedelmű gazdaságok kialakulását, melynek napjainkban nagy divatja van a nyugat-európai foglalkoztatási szakirodalomban. (Vobruba 2000) A vegyes jövedelmű gazdaságok esetében szintén nem tipikus, hanem atipikus foglalkoztatási formát tételezünk, mert a jövedelemszerző tevékenység mellett szükségszerű a

szociális támogató rendszer jövedelempótló szerepe is, ugyanis a jövedelemszerző tevékenység önmagában nem eredményezi a szükségletek kielégítéséhez szükséges javak maradéktalan biztosítását. A vegyes jövedelmű gazdaságok harmadik területe a tőkejövdelem, mely a különböző megtakarítási formákból (magánnyugdíj, biztosítások stb.) származó jövedelmet is betervezi a háztartás gazdálkodásába és szükségleteinek fedezésébe. A nyugat-európai „szociális földprogram” típusú foglalkoztatási programok alapvetően ezt a szintet célozzák meg. Létezik azonban a földprogramoknak egy harmadik szintje, amikor a támogatott vállalkozás olyan termelői/értékesítői közösségeket (új típusú szövetkezeteket) hoz létre, melynek során nem csupán az egyedi termelők nyersanyag szintű termékekkel való piaci megjelenése a jellemző, hanem **egész termelési vertikum alakul ki** (pl. kecsketenyésztés, kecskesajt feldolgozó üzem, környékbeli beszállítókkal, exportképes termékkel, nemzetközi piaccal). Itt **fő cél a nyereségképzés**. Ez viszont ma még egy meglehetősen szűk szegmense a szociális földprogramoknak.

B) A közmunkák

A közmunkák szervezése sem újkeletű találmány a foglalkoztatás világában. Ha a korábban hivatkozott 1873-ban kelt II. József-féle rendelet 58. pontjára gondolunk, már ott is találkozunk a közmunka megjelenítésével.

„... azt is ajánlották, hogy a cigányokat gyárakban, vasbányákban vagy más közmunkáknál foglalkoztassák, de nem jelölték meg külön a gyárat és a bányát, ahol foglalkoztatni akarnák őket, sem az emberek számát nem mutatták ki, ő szent felsége megparancsolta ezen hiányok sürgős pótlását, hozzátéve azt is, hogy nem lehet a cigányokat ilyesféle közmunkákra másként alkalmazni, mint a parasztoknak szokásos bérért.” (Mezey, 1986 94. old.)

A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedés feladatkörét a Kormány 1047/1994. (V. 5.) határozatában fogalmazta meg. Ezen határozat 3.1.6 és 3.1.7 pontja szerint a tartós munkanélküliek foglalkoztatási esélyeinek javítása érdekében közmunkaprogramokat kell szervezni, s a működtetés során a cigány emberek javára előnyös megkülönböztetést kell alkalmazni. Ennek érdekében a telepek vagy telepszerű lakókörnyezetek kiváltásához és/vagy infrastrukturális fejlesztéséhez kapcsolódóan célzott közmunkaprogramokat kell meghirdetni, prioritást biztosítva azoknak a települési önkormányzatoknak, amelyek saját anyagi eszközeikkel kiegészítve, a helyi cigány közösségekkel együttműködve vállalják a programok megvalósítását.

Napjaink közmunkái 1996-tól tehát hasonló szándékkal szerveződtek, mint II. József korában: jövedelemhez kívánták juttatni a leghátrányosabb munkavállalói csoportokat, s a fenti idézethez hasonlóan – több mint 200 év távlatában ismételtén- olyan munkaterületeket kínálnak, ahol a munkavállalók a fizikai erejük áruba bocsátásával juthatnak jövedelemhez. A cigányok jelenléte a közmunkákban – mint ahogyan arról már korábban is szóltunk – 1997 óta jelentős. 1999-ben

pl. a 45 nyertes közmunka programból csupán 6 programban nem vállalták a szervezők a roma kisebbség tagjainak foglalkoztatását. A közmunka programon belül a roma foglalkoztatottak aránya az előzetes tervek szerint, **átlagosan 36%** volt. /A roma foglalkoztatást nem vállaló önkormányzatokat nem számítva ez az arány elérte a 41%-ot

Annak ellenére, hogy a roma foglalkoztatással kapcsolatban a legtöbb településen rendkívül erősek az előítéletek, a program során a cigányok foglalkoztatásával kapcsolatos tapasztalatok kedvezőek voltak mind a program szervezői, mind a benne résztvevő kisebbségi foglalkoztatottak megítélése szerint. Az előítéletek elsősorban a kisebbségi társadalom munkakultúrájára vonatkoztak: nem szeretnek dolgozni, csak a segélyből akarnak élni, elszoktak a munkától, nem képesek a teljesítményre, nincs megfelelő fizikumuk hozzá, nem tudnak kitartóan egy feladatra koncentrálni, nem megbízhatóak, egy munkáshoz két ellenőrt is kell állítani – hangzottak a foglalkoztatásukkal szembeni leggyakoribb ellenvetések.

Mindezek ellenére miért került be már a tervezés szakaszába ilyen magas arányban a cigány munkavállalók köre? Alapvetően két magyarázat hangzott el. Egyfelől a program meghirdetésekor a pályázók számára nyilvánvalónak tűnt: a pályázat kedvező elbírálásakor előnyt jelent, ha a közmunkaprogramok során a kisebbség foglalkoztatására is sor kerül. A cigányok foglalkoztatása ugyanis kormányprogram. Másfelől a nyílt munkaerőpiac rendszeres munkavégzésre a kisebbséghez tartozó munkavállalókat nem szívesen fogadja be, így a pályázó önkormányzatoknak a foglalkoztatásukra, a társadalmi juttatások feltételeinek, a jogszerző időnek a megszerzésére nem kínálkozott más munkalehetőség, mint a cigány közösségek munkaképes tagjainak támogatott foglalkoztatásba való bevonása.

„Az 1997-es évben sikeresen megvalósított programban a foglalkoztatottak nagy része cigány volt... nekik gyakorlatilag nincs esélyük a szerkezetváltással várhatóan korszerűsödő gazdaság munkaerőpiacán munkához jutni. Marginalizálódásból fakadó hátrányaik, a súlyos társadalmi feszültségek csak a foglalkoztatásba való visszairányításukkal lennének mérsékelhetők”- állítják az 1. sz. pályázat készítői. A visszailleszkedésnek legjobb módját pedig a közmunkák szervezésében látják. S hogy miért éppen a támogatott munkakörök, a közhasznú és közmunkás foglalkoztatás kap kulcsszerepet a romák foglalkoztatásában? Erre a kérdésre az egyik pályázó így válaszolt:

„... Az évekkel ezelőtt működő cigány vállalkozások (búcsúsok, mutattványosok) teljesen elszegényedtek, többen nagy összegű járulékkal tartoznak, vállalkozóként semmiféle ellátásra nem szereztek jogosultságot.... a jövedelempótló támogatás nem is biztosítja a 4-5 gyermekes családok megélhetését ..“

A legmagasabb arányban vállalták a romák közmunkába való bevonását Tolna megyében /75%/, Nógrád megyében /59%/ és Bács-Kiskun megyében /55%/. A legalacsonyabb volt a romák részvétele a közmunka programokban Győr / 0%/, Pest /0%/, Vas /0%/, és Csongrád /5%/, megyékben. A romák közmunkákba való

bevonásának mértéke a legtöbb esetben összefüggést mutatott a megyék népességén belüli kisebbségi arányokkal. A lineáris összefüggés trendjéből Szabolcs-Szatmár megye első pillanatra nehezen érthető okok miatt „kilóg”, de ha figyelembe vesszük, hogy itt a nem romák foglalkoztatási rátája is rendkívül kedvezőtlen képet mutat, s hogy a közmunkákért is komoly verseny folyik romák és nem romák között, talán érthető a romák „pozícióvesztése”.

Az ország északi, észak-nyugati területein a foglalkoztatás problémáját a közhasznú munkakörök kialakításával meg tudták oldani. A legtöbb településen azonban – különösen az ország keleti, észak-keleti részén – még a két program együttesen sem volt elég nagy ahhoz, hogy mindenkinek lehetőséget biztosítson a munkaerőpiacra való visszalépésre.

A munkacsapatok szervezése során a programok középvezetői igyekeztek alkalmazkodni a helyi adottságokhoz.

A legtöbb helyen vegyes brigádok dolgoztak, de volt olyan is, hogy egy-egy lakókörnyezetben, vagy rokonsági rendszerben élők a későbbi konfliktusokat elkerülendő önálló munkacsapatot alakítottak ki saját vezetővel, s így különösebb konfliktus nélkül folyt a munka. Csak néhány program esetében számoltak be a monitor interjúk során a programok szervezői látványos konfliktusokról, ütközésekről, veszekedésekről.

A munka hatékonyságát illetően a már stabillá vált munkacsapatok esetében az első hónap fluktuációja után a legtöbb program koordinátora úgy fogalmazott: az alapvető különbség nem a roma és nem roma munkavállalók között húzódott.

A motiváltság, motiválhatóság nem attól függött, hogy melyik csoportba tartozott, hanem attól, hogy mit vártak el a programtól. Ha csupán csak a segélyhez szükséges idő megszerzése volt a tét, akkor egyaránt alacsony volt a hatékonysága roma és nem roma munkavállalónak. Különösen igaz volt ez akkor, ha a munkateljesítménytől, az elvégzett munka minőségétől függetlenül csak azért, hogy minél többen bekerülhessenek a programba és a járadékhoz szükséges időt megszerezzék, fluktuáltatták a munkaerőt. Ebben az esetben egyaránt alacsony hatékonyságú munkát végzett roma és nem roma. Azokban a programokban, ahol attól függően, hogy milyen volt a korábbi teljesítménye, vették be 1999. évben már második, vagy harmadik alkalommal a brigádba a munkavállalót, nem volt különösen nagyobb gond a fegyelmezéssel, mert igyekeztek a romák is úgy dolgozni, hogy jövőre is alkalmazzák őket. A szervezők becslése szerint minimálisan 60%-a a foglalkoztatottaknak „törzsvendégnek” számít, s itt nem tesznek különbséget romák és nem romák között.

A Szociális és Családügyi Minisztérium 2001. évi, a cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítását szolgáló rendkívüli közmunkaprogramja a fenti programok folytatását vállalta. A feladatok végrehajtása érdekében a szociális és családügyi miniszter a 1047/1999. (V. 5.) Kormányhatározatban foglaltaknak megfelelően telepek vagy telepszerű lakókörnyezetek kiváltásához és/

vagy infrastrukturális fejlesztéséhez kapcsolódó programok támogatására rendkívüli **meghívásos célpályázatot hirdetett meg**.

A pályázat célja a tartós munkanélküliek, elsődlegesen cigány emberek számára átmeneti munkalehetőség megteremtése közmunkaprogram segítségével. A program olyan feladatot kell, hogy megvalósítson, amely összhangban van a hivatkozott Kormányhatározattal, tehát lehetővé teszi többek között:

- a szociális lakásépítéshez kapcsolódó infrastrukturális fejlesztési előkészítő munkákat,
- a telepek, telepszerű lakókörnyezetek csapadékvíz csatornahálózatának kialakítását, helyreállítását, karbantartását,
- a belterületi utak kialakítását, fenntartását,
- meglévő szociális lakások felújítását, közös helyiségek kialakítását, karbantartását,
- a telepek, telepszerű lakókörnyezetekben élő családok szükségleteinek felmérését, azok kielégítésére szervezett családsegítő szolgáltatások biztosítását,
- háztartási és egyéb hulladék mentesítését, deponálását, elszállítását,
- közterületek parkosítását, szabad zöldterületek kialakítását,
- szociálisan hátrányos helyzetűek számára kiemelten fontos, közintézmény felújítása, építése.

A pályázók a programok végrehajtására regisztrált munkanélküliekkel és aktív korú nem foglalkoztatott rendszeres szociális segélyben részesülőkkel munkaviszonyt létesítenek, törekedve arra, hogy a foglalkoztatottak nagy számban a telepeken, telepszerű lakókörnyezeteken élő cigányok közül kerüljenek ki.

A támogatás forrása a szociális és családügyi miniszter a 2001. és 2002. évi költségvetésről rendelkező 2000. évi CXXXIII. törvény, a Szociális és Családügyi Minisztérium fejezete, melyben 500 millió forintot különítettek el egyéb közmunkaprogramok támogatására.

A támogatott pályázók pályázataikban 2679 fő cigány munkanélküli foglalkoztatását vállalták, melyből 1397 fő regisztrált munkanélküli, 1282 fő aktív korú rendszeres szociális segélyben részesülő. A pályázók összesen 1945 fő roma foglalkoztatását tervezték, ami a teljes létszám 72%-a. A közmunkaprogramok végrehajtására az ország nyolc megyéjében, annak 100 települését érintően került sor. **Ezen programok jellemzője a nehéz fizikai munka, ebből eredően a programokban túlnyomórészt férfiak dolgoznak (76%).**

A közmunka programokban a visszatérő alkalmazottak magas arány (közel 60%) arra utal, hogy az állami vállalatok mellett létrejött a romák szezonális foglalkoztatásának egy új köre, mely az atipikus, ugyanakkor tradicionális foglalkoztatási formák számos jegyét magán viseli. A legtöbb munkaadó mellett kialakul a munkaszervező „bandagazdák” köre, akik felelősséget vállalnak brigádjaikért és a szezonális munkára rendszeresen „leszerződnek”. A legtöbb esetben rugalmas munkaidőkeretben, a saját maguk alakította szervezeti keretek között,

a szabadban végzik feladataikat. A modernkori summásság alapjai ezek, melyek nevezhetők egyfelől korszerű atipikus szezonális foglalkoztatásnak, de másfelől tekinthetjük ezt egy nagyon is archaikus munkaforma visszatérésének. A legfontosabb kérdés ezzel a munkaformával kapcsolatban, hogy ez milyen mértékig szolgálja a romák integrációját a XXI. század munkaerőpiacára? Integrált jelenlétet jelent ez napjaink munkaerőpiacán, hiszen a megváltozott feltételek között a foglalkoztatásnak ez a szezonális, időleges jellege egy a szokásos alkalmazási formák közül. Egyszerűen rugalmas munkaerőpiacnak nevezhető, mely rendkívül korszerű, de ugyanakkor mint a századelő summásainak, nekik is ez biztosítja, hogy munkajövedelemmel fedezzék mindennapi szükségleteiket? Vagy csupán „látszattevékenységről” van szó, mely a segély feltételeit teremti meg, s a redisztributív jövedelmet legitimálja? Valószínű, mindkét jellemző vonás tetten érhető e foglalkoztatási formában. Az egyes jellemzők dominanciáját azonban csak a végzett munka hatékonyságának, a munkavállalók motivációjának, a munkaadók szándékának ismeretében adhatnánk meg. Ez pedig további kutatást igényel!

C) Az önfoglalkoztatás:

A vállalkozói típusú tevékenység és életforma közel áll a romák hagyományos munkakultúrájához, szokásaikhoz. A tradicionális cigány mesterségek többsége is ilyen önfoglalkoztató körben volt folytatható. Az önfoglalkoztatásra vonatkozó mai elvárások sokban jelen voltak a korábbi szolgáltatói, termelő szakmák gyakorlásakor a cigányok körében. Melyek a legjellemzőbb elvárások a tradicionális vállalkozások esetében?

- a rendkívüli mértékű rugalmasság és alkalmazkodóképesség
- a piacon a legalacsonyabb haszonkulccsal való feladatvállalás, melyek konkurensként léptek fel a saját munka és a többségi társadalom vállalkozóival szemben
- térbeli mobilitás
- alacsony tőkeigény

„A cigány elég alkalmas ipari foglalkozásra. Ügyes kezű, leleményes, forétyos. Bármilyen primitív szerszámmal tud bánni, bármilyen anyagot értékesíteni. Változtatja a munkahelyét, de nem mint a tulajdonképpeni vándoriparos, folyton vándorolva, hanem egy-egy alkalmas helyen több-kevesebb ideig megállapodva. Megelégszik kevés haszonnal. Házalva maga árusítja a termékeit. Így elteng olyan helyzetben és körülmények között is, hol a rendes iparos nem volna képes megélni s e tekintetben munkálkodása ritkán mehet versenyszámba, mely le- és kiszorítaná a rendes iparost, mint ahogy e czéhesek régebben elég gyakran panaszkodtak.” (1893. évi összeírás... 157. old.)

A sokat emlegetett „szerző-mozgó” életforma, s a cigányok által hagyományosan gyakorolt tevékenységek is azt támasztják alá: a cigányság képes és tud

vállalkozni, megvannak a tradíciói, hálózatai a vállalkozásokhoz. Ennek ellenére manapság nagyon kevés a hivatalosan bejelentet roma vállalkozás. A vállalkozásoknak alig 3,5%-a tartozik a romákhoz. Mi az oka ennek?

- a romák kedvezőtlen területi elhelyezkedése
- az alacsony iskolai végzettség
- a szegénység, hitelképtelenség
- a rossz egészségi állapot
- a kevés információ, inadekvát kapcsolati háló
- gyenge munkavállalói státus

Mi szól mégis a cigány vállalkozások mellett napjainkban? Hol mutatkozik esély a foglalkoztatás bővítésére a vállalkozás, vagy annak egyszerűsítettebb formája, az önfoglalkoztatás világában?

A roma vállalkozások és az önfoglalkoztatás tradicionális formában nem legális, bejelentett vállalkozás. Adót nem fizetnek, de önfenntartásra, önellátásra alkalmasak:

- nincs komoly tőkeigénye
- nem kell formalizálni
- tapasztaltság az ismert területeken (antikvitás, lókereskedelem, házalás stb.)
- kis hozamok
- rugalmas piacok
- szabadságelv érvényesülése
- minimális hozadéka a legalitásnak: csak költségei vannak
- jelenorientáció-nem a jövőre gondol: üzleti partnerek nem a legális és a formalizált szervezeti világból kerülnek ki- csak hátrány a formalizáltság: bürokratizmus, költségek
- szolgáltatáscserék rendszere

Az cigány vállalkozók által tulajdonolt legális cégek zöme egy telephellyel rendelkező mikrovállalkozás, azaz maximum 9 főt foglalkoztat. Nagyvállalat gyakorlatilag nincsen. Ezek a mikrovállalkozások jórészt a kereskedelemben és építőipari – továbbá a feldolgozó-ipari és mezőgazdasági – területen működnek.

A vállalkozó cigányok képzettségét illetően a felsőfokú végzettségűek aránya alatta maradt a nemzetgazdasági átlagnak. Az érettségivel rendelkezők között a nők magasabb aránya jellemző. Körükben nem érvényesül a magasabb iskolai végzettség *jövedelemnövelő* hatása – ez alól a felsőfokú végzettségűek kivételt képeznek.

A cigányok vállalkozásainak negyedét nem cigányok irányítják. Ennek több

oka lehet. Az egyik, hogy egy részük képes volt ugyan előteremteni a vállalkozáshoz szükséges tőkét, de hiányzott-hiányzik belőlük a vezetéshez szükséges szakértelem, vagy csupán jövedelemhez akar jutni, de részt nem kíván venni a vezetésben. Természetesen azt sem lehet kizárni, hogy vannak közülük olyanok is, akik csak a nevüket adták a vállalkozáshoz. Másrészt a nem cigány ügyvezető könnyebben boldogul a közéletben, hisz nem hordja magán a *rasszjegyeket*, amelyek sokak számára ellenszenvet, bizalmatlanságot keltenek.

Ha a cigányok által napjainkban a megélhetésért végzett legfőbb tevékenységeket vizsgáljuk, annak döntő többsége is „önfoglalkoztató”, a kényszervállalkozás jegyeit mutató tevékenység. E tevékenységformákat Szuhay Péter foglalta össze tanulmányában. (Szuhay 1999.)

- gyűjtögetés, zsákmányolás, vadon nőtt termények, gyógynövények gyűjtése, hörcsögölés, szemétből
- böngészés, mezerelés – betakarítás után a földön való termények összegyűjtése
- szedd magad akció: leszedés, értékesítés
- alkalmi és bér munka: napszám, vagy bejelentés nélkül végzett munka
- szolgáltatás: meszelés, tapasztás, építőipari segéd munka, fuvarozás stb.
- ipari termelés: teknő és faáru, kosárfonás, téglavetés nem hivatalos kisipar
- mezőgazdasági termelés – főként önellátásra
- kereskedelem
- banki tevékenység: magánkölsön uzsorakamatra
- szociális ellátás: idősek befogadása a nyugdíjért cserébe
- közvetítői tevékenység

A konfliktusok korai szakaszának elemzésekor már említettük, hogy a cigányok vállalkozásainak többsége láthatatlan volt a hatalom számára, s az adózás számára is utolérhetetlen volt. Ez egyik oldalon erősítette a letelepítési szándékot, s az ellenőrizhető munkaformákba való asszimiláció igényét, a másik oldalon viszont növelte az ellenállást. A cigány munkavállalóknak a hagyományos 8 órás kötött bér munka viszonyba való integrálási szándéka hasonló kérdéseket és problémákat vet fel. A letelepítés és a hagyományos paraszti munkaformába való integrációra való törekvés akkor, amikor az a termelési forma, melybe integrálni kívánjuk az érintetteket átalakulóban van, s – ahogyan a korábbi szemelvények mutatják – a már korábban e munkaformából élők számára sem kínál megélhetési lehetőséget. Nem vonzó tehát a célcsoport számára sem, s nem valós lehetőség a döntéshozók oldaláról sem, csupán egy megszokott, s korábban működőképesnek bizonyuló modell általánossá tételére való törekvés a megváltozott körülmények között. Nincs ez másként a teljes foglalkoztatás idején megszokott, s működőképesnek tűnő 8 órás bér munkás alkalmazotti munkaviszonnyal napjainkban sem. Az atipikus foglalkoztatási formák felé elmozduló

többségi társadalom nem integrálhatja sikerrel tipikus munkafeltételek közé a cigány munkavállalókat, hiszen magának a többségi társadalom tagjainak sem kínál elegendő mozgásteret. A kisebbség esetében, a cigányság esetében is el kell fogadni az atipikus munkaformákat, az önfoglalkoztatásnak, a vállalkozásnak számos olyan formáját, melyet ők tradicionálisan alkalmaznak, s a többségi társadalom tagjai atipikusként most fedeznek fel. A cigányok ebben a tekintetben lépéselőnyben vannak, hiszen ők évszázadok óta azokat a réseket igyekeznek megtalálni, s kitölteni a foglalkoztatás és jövedelemszerzés világában, amelyet a nagy rendszerek mellet, vagy helyett az atipikus foglalkoztatási formák elterjesztésével a többségi társadalom tagjai csupán most kell, hogy felfedezzenek. Az Európai Unió szociális foglalkoztatási programjai alapvetően azt a modellt állítják napjaink foglalkoztatási válsághelyzetének megoldásaként a figyelem középpontjába, melyben sok kicsi egyéni, vagy csoportos vállalkozás alacsony haszonkulccsal, legalább az önellátás szintjén működni képes, s az önfenntartást biztosítani képes. A cigányok ezt a formát alkalmazzák több száz éve! Csak van, amikor szabadságleveleket kaptak a tevékenységük támogatásához, mert a gazdasági feltételek ezt kívánják, s van amikor a létük is veszélybe kerül, mert a merevvé váló szabályozó keretek közé nehezen illeszthetők a rugalmas jövedelemszerzési, munkavállalási formák.

Gyakran halljuk napjainkban, hogy a cigány foglalkoztatási problémákra a megoldás a tradicionális cigány szakmák újjáélesztése. Egy fontos dologról azonban nem szabad megfeledkezni! Nem a kosárfonás és a vályogvetés a lényeg a tradíciók felelevenítésekor. Nem a száz éve folytatott tevékenységet kell mindenáron modellként állítani, hiszen az eredeti termékek – lásd a XV. századi fegyverkovácsokat és a puszkagolyógyártást, vagy a múlt század vasútépítési munkáit segítő szegkovácsokat, hiszen ma már nem úgy gyártunk fegyvert és nem így építünk vasutat –nem piacképesek. A munkaformát, a munkaszervezetet, a jövedelemszerzési módot kell modellként állítani, hiszen ebben van a titka a mindig megújulni képes, a mindig piacon maradni képes, a feltételekhez gyorsan alkalmazkodni képes önfoglalkoztató létnek. Természetesen egyszerűbb lenne pl. a kosárvesszőt a cigányok kezébe adni, mint egy ötven – vagy talán 100 éve- elfelejtett aktív életformát a passzív helyébe állítani, a tradíciókat ebben az értelemben is újjáteremteni.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS MIKLÓS: A magyarországi cigányság társadalmi és munkaerőpiaci integrációjának esélyei hazánk Európai Unió csatlakozása függvényében, Diplomadolgozat, Kézirat Budapest 2002
- BÁNLAKY PÁL: Falusi cigányok 1998- Élethelyzetek, előítéletek, a „többiekhez” való viszony, Budapest, 1999 Kézirat
- BARTAL ANNA MÁRIA: A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás – és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben Acta Civitalis, Budapest 2001.
- A cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1968 június A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1967-1970 Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974 165-172. ill. 244.)
- BENCsik ISTVÁN: A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évek-től napjainkig Tudományos Szocializmus Füzetek, ELTE Budapest 1988
- BERGSTEIN BÉLA: A cigánykérdés megoldása 1910 Huszadik Század 1910/9 186-190.
- BOKOR ÁGNES: Telepi cigányok Szociálpolitikai Értesítő 1985/4-5. 396-422.
- ROBERT CASTEL: A szociális kérdés alakváltozásai (A bér munka krónikája).h. n.: KávÉ Kiadó, Budapest 1998.
- ERDŐS KAMILL: A Békés megyei cigányok 1959 In.: Tamás Ervin-Révész Tamás: Búcsú a cigányteleptől, Kossuth Kiadó, Budapest 1977
- FÁBIÁN ZOLTÁN: Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon, Zárótanulmány, TÁRKI MHP tanulmánya Szerk Sik Endre és Tóth István Bp. 1998.
- FORRAY R. KATALIN [szerk.]: Ciganológia – Romológia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2000.
- FORRAY R. KATALIN [szerk.]: A pályakezdő cigány/roma fiatalok munkaerő-piaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében a Dél-Dunántúlon. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium, 2000.
- FÖLDVÁRI ZSUZSA: Szociális támadás (Oszták népi kezdeményezés). HVG – XXIV. évf. 16. szám, 2002. április 19., 18-19.
- GLATZ FERENC: A cigányok Magyarországon. MTA, Budapest 1999. Magyarország az ezredfordulón Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I.2. Rendszerváltás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása.
- HALMOS CSABA: Rendszerváltás a munkaügyben. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, 1999.
- HAVAS GÁBOR-KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi romákról Szociológiai Szemle 1996/3 3-20.
- HORVÁTH ÁGOTA-LANDAU EDIT-SZALAI JÚLIA: Cigánynak születni – Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2000.
- KARSAI LÁSZLÓ: A Cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány holokauszthoz. Budapest, Cserépfalvi, 1992
- KARSAI LÁSZLÓ-SOÓS ISTVÁN: Cigányok, történelem, valóság ÉS 1987 189. 671.
- KEMÉNY ISTVÁN-HAVAS GÁBOR-KERTESI GÁBOR: Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról (kézirat). MTA Szociológiai Intézete, Budapest 1994.
- KEMÉNY ISTVÁN [szerk.]: A magyarországi romák. Változó világ 31. kötet 1. kiadás. Győr: Press Publica Útmutató Kiadó. 2000.
- KEMÉNY ISTVÁN: A magyarországi cigánylakosság Valóság 1974/1
- KERTESI GÁBOR: Cigány gyerekek az általános iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon Közgazdasági Szemle 1995/1 30-65.
- KOVÁCS JÓZSEF: Etnikum a nemzeti történelemben Népszabadság, 1987 (45) 95 7.
- KOZÁK ISTVÁNNÉ DR: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban I.n.: Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak? Kozmosz Könyvek, Budapest, 1983 Szerk.:Szegő László 102-123.

- LADÓ MÁRIA–ÓNODI IRÉN [szerk.]: Az Európai Szociális Alap. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest 1999.
- A Magyarországon 1893. Január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei szerk. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal Budapest 1895 98+ 81. ld. -- 156
- MEZEY BARNA: A cigánykérdés történeti gyökerei Szakszervezeti Szemle 1987 / 8-9 61-67.
- MEZEY BARNA: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985, Kossuth Kiadó, Budapest 1986
- OSCAR LEWIS: Sánchez gyermekei. Európa, Budapest 1968.
- POMOGYI LÁSZLÓ: A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon Jogtudományi Közöny 1985/8 471-475.
- POMOGYI LÁSZLÓ: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon Osiris-Száadvég , Budapest 1995
- PORZSOLT KÁLMÁN: A mi cigány hírünk Pesti Hírlap, 1907 augusztus 6.
- RIBA ISTVÁN: Cigánysoron. (Romaügy és a választások). HVG – XXIV. évf. 2. szám, 2002. március 16., 7.
- MICHAEL SINCLAIR STEWART: Daltestvérek – Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára, T-Twins Kiadó Budapest 1993.
- SEGEŐ LÁSZLÓ: Cigányok honnét jöttek merre tartanak ? Kozmosz Könyvek, Budapest 1983
- SZOBOSZLAI ZSOLT: Szociális földprogramok Magyarországon, Esély Szociális Közalapítvány, Szolnok, 2001.
- SZUHAY PÉTER: Foglalkoztatási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében in.: A cigányok Magyarországon, MTA, Budapest 1999. 139-163.
- SZUHAY PÉTER: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest 1999.
- A romakérdés az integráció csapdájában – A romák integrációs lehetőségei Magyarországon. (Nemzetközi konferencia, Budapest, 1999. Június 22-23.). Európai Összehasonlító Kisebbség-kutatások Programiroda, Budapest, 2000.
- A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által felkért szakértői csoport: A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégia irányelvei (vitaanyag). Kisebbségi Híradó. Cigány Társasági Bizottság. NEKH, [Budapest], 2001.
- A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által felkért szakértői csoport: A magyarországi cigányság helyzetéről (vitaanyag). A Kisebbségi Szakértői Tanács 1992. Október 8-i ülésére készült mintapéldány
- VASSÁNYI ISTVÁN: Cigánykódex (három közlemény) Magyar Közigazgatás 1936/44 46 és 47. szám
- GEORG VOBRUBA: Alternativen zur Vollbeschäftigung, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000

A roma munkaerőpiaci programok és a roma szervezetek

Jelen tanulmány a hazai munkaerőpiaci programok egy kis szeletével foglalkozik, jelesen a romákat célzó támogatási formákkal, módszerekkel. A '90-es évek közepéig jobbra néhány non-profit szervezet bonyolított ilyen jellegű programokat, elsősorban a nyugati támogatási technikákat adaptálva a hazai környezetbe. Az 1993-ban elfogadott Kisebbségi törvény, az ennek nyomán létrejövő Magyarországi Cigányokért Közhasznú Alapítvány, majd a mindenkori kormányok által elfogadott közép- és hosszú távú felzárkóztató programok hivatalosan kormányzati szintre is emelték a romák munkaerőpiachoz kötődő programszerű támogatását.

Egy bő évtized alatt létrejött egy támogatási struktúra, ami – szükségszerűen – generálta a felhasználói oldalt is: roma civil szervezetek és kisebbségi önkormányzatok száza alakultak, többek között a támogatási programok szükséges előfeltételeként. Az említett roma szervezeti struktúra megítélése változó, de mindenképpen egy olyan intézményi háttér, ami a politikai, gazdasági érdekérvényesítés tanulási terepét kínálta a cigány közösségeknek.

Az Európai Unióhoz való csatlakozással a támogatási rendszer – többé-kevésbé – idejét múlta, alapvetően az Európai Unió támogatási formákhoz, elvekhez és szabályokhoz kell, kellett alakulnia. A roma szervezetek túlnyomó része nem igazán készült fel erre a változásra, tegyük hozzá, sem a támogatások folyósításáért felelős szervezetek, a nem roma civil szervezetek nagy része sem.

A tanulmányban azt kívánom elemezni, hogy milyen mértékben és hogyan fértek és férnek hozzá a roma szervezetek a szociális gazdaság forrásaihoz, részvételük a pályázati forrásokért folytatott versenyben mennyire tényleges, illetve mennyire tekinthető inkább szimbolikusnak. Jelen körülmények között – ez alatt értve a közeljövő várható pályázati-strukturális változásait is – hozzá tudnak-e jutni fejlesztési, felzárkózási forrásokhoz.

Civil kezdeményezések a kilencvenes évek elején

A kilencvenes évek első fele a civil társadalom újjáéledésének időszaka volt, sorra alakultak az egyesületek és szervezetek. Ez természetesen érintette a roma közösségeket is, egyes becslések szerint a kilencvenes évek első felében több száz roma civilszervezet alakult, majd létrejöttek ezek országos szövetségei is – kialakult egy roma civilszervezeti keret, ami korábban soha nem létezett.

Az 1993. évi kisebbségi törvény többek között lehetővé tette a cigány kisebbségi önkormányzati rendszer kialakulását: 1994-ben 420, 1998-ban 750, 2002-ben majdnem 1000, 2006-ban 1118 cigány kisebbségi önkormányzat alakult az ország különböző településein. Bár a kisebbségi önkormányzatok elsősorban kulturális,

hagyományörző feladatokkal és lehetőségekkel szerepeltek a törvényben, rövid idő alatt kiderült, hogy a cigány önkormányzatok másként fognak működni. Az új szervezetek és kisebbségi önkormányzatok jelentős része ugyanis azzal a problémával szembesült, hogy tagsága, a helyi roma közösség azt várja tőlük, hogy legégetőbb problémáikra, a munkanélküliségre és az elszegényedésre találjanak megoldást.

A kilencvenes évek elején sajátos helyzet alakult ki: az újonnan alakult szervezetek működésükhöz és gazdasági programjaik finanszírozásához szinte kizárólag civil adományosztókat találtak. E szintén új adományosztó szervezetek kezdeményezői, fő támogatói főként nagy amerikai magánadományozók voltak. Céljuk a civil társadalom fejlesztése volt, de – akárcsak a roma civilszervezetek és kisebbségi önkormányzatok – az adományosztó oldal is hamar szembetalálta magát a szegénység kérdésével, ezen belül is a roma szegénységgel.

A hazai civil roma munkaerő-piaci programok célja elsősorban vidéki cigány szervezetek úgynevezett jövedelemteremtő programjainak támogatása volt, az itt alkalmazott támogatási elv és technika is tulajdonképpen a „nyugati” programok hazai adaptálásának tekinthető. Az egyesült államokbeli és a nyugat-európai adományosztó és fejlesztő alapítványok az ún. harmadik világ szegénység elleni programjait támogatva fejlesztettek ki különböző támogatási technikákat. Ezek lényege, hogy nem pusztán pénzzel segítenek, hanem a helyi igényekhez alkalmazkodó, a lehetőségeket és korlátokat számba vevő programokat indítanak, a helyi közösségek minél aktívabb bevonásával. A cél a szegénység csökkentésével párhuzamosan az ún. „empowerment”, vagyis a közösségek szociális és gazdasági érdekérvényesítő képességének kialakítása. Azaz a konkrét gazdasági tevékenység mellett célként jelent meg a közösségek fejlesztése és képessé tétele arra, hogy a továbbiakban saját maguk dolgozzanak ki és működtessenek hasonló programokat. Nem kizárólag gazdasági támogatásokról volt szó, a programok egyszersmind a helyi demokrácia iskolái is voltak.¹ A közösségeknek, ahhoz hogy gazdasági tevékenységüket folytathassák, formálissá kellett válniuk, hivatalos szereplőivé, partnereivé váltak az adott településeknek, önkormányzatoknak, a helyi szervezeti életnek. Ezek az elvek mára közhelyszerűvé, sok esetben elcsépeletté váltak, ma már nincs olyan pályázati felhívás, kiírás, amely ne hasonló elveket és ideológiát fogalmazna meg, de 1990-ben, a rendszerváltás elején még meglehetősen újdonságként hatottak. Az ilyen elven működő Soros Alapítvány, az Autónia Alapítvány, valamint a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány azért bírt különös jelentőséggel a kilencvenes években, mert a cigány szervezetek által indított programok túlnyomó többségét ők támogatták.

Az amerikai és nyugat-európai támogatási technikákat vizsgálva egyetlen szempontból számít kivételnek Magyarország, ez pedig a mikrohitelezéssel kap-

¹ Bíró András: Autónia és jövedelem. In Glatz Ferenc (szerk.): A Cigányok Magyarországon, Budapest, MTA, 1999.

csolatos programok szinte teljes hiánya.² Az amerikai és nyugat-európai támogatási gyakorlat ugyanis a szegénység elleni programok egyik alapvető technikaként tekint a mikrohitelzés gyakorlatára, ilyen jellegű programok a térség szinte minden országában indultak. Kisebb alapítványok próbálkoztak és próbálkoznak a „nyugati típusú” mikrohitelzéssel³, a törvényi szabályozások azonban jelenleg ezt nem teszik lehetővé (bár egyértelműen nem is tiltják). Emiatt ezek a programok csak nagyon szűk kört érnek el, inkább kísérleti, bevezető szakaszban vannak.⁴

Kormányzati roma programok

A roma kisebbség helyzetével minden kormány foglalkozott – igaz, az intézkedések súlya és jelentése kormányonként más és más volt. Törvényi szinten az 1993-ban elfogadott, *A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény* határozta meg a hazai cigányság lehetőségeit.

A roma munkaerő-piaci programok kormányzati támogatása elsősorban két állami közalapítványon keresztül történt: az egyik az 1995-ben kimondottan erre a célra létrehozott Magyarországi Cigányokért Közalapítvány (MCKA), a másik pedig az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (OFA).

Az MCKA a civil adományozó szervezetekhez nagyon hasonló elvek mentén alakult meg.⁵ Alapítója a kormány, amely a mindenkori éves költségvetésből biztosítja a közalapítvány pénzeszközeit. Az MCKA által támogatott programok 1996-tól megélhetést biztosító tevékenységek indítását és cigány vállalkozások támogatását célozzák meg;⁶ a támogatásokat nemcsak civilszervezetek vehetik igénybe, hanem cigány kisebbségi önkormányzatok és magánszemélyek is.

Tervszerű, kidolgozott kormányzati intézkedésekről 1997 óta beszélhetünk: a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagról szóló 1093/1997 (VII. 29.) kormányhatározattal ekkor teremtették meg az intézkedések törvényi keretét. A kormányhatározat rendelkezik a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság felállításáról – ez volt a Miniszterelnöki Hivatal Roma Ügyekért Felelős Államtitkárságának 2002. évi létrejöttéig a legmagasabb szintű ilyen állami szervezet.

2 Magyarországon a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány működtet ugyan mikrohitelprogramot, ennek azonban mind ideológiája, mind technikája és célcsoportja különbözik a fentebb említett példától.

3 Lásd Kállay László: Mikrohitelzés piaci alapon. In: Közgazdasági Szemle, 2000. január 41-63. old..

4 Magyarországon jelenleg az Életpálya Alapítvány, a SEED Kisvállalkozás-fejlesztő Alapítvány, valamint a Mikrohitel Rt foglalkozik klasszikus mikrohitelzési tevékenységgel.

5 Mind az Autonómia Alapítvány, mind az MCKA alapítását Bíró András kezdeményezte.

6 Az MCKA tevékenységi köre ennél természetesen tágabb (ösztöndíjprogram, jogvédő irodák és közösségi házak támogatása stb.), itt csak a munkaerő-piaci támogatásokat említettük meg.

A középtávú intézkedéscsomag a foglalkoztatás tekintetében a következő prioritásokat jelölte ki:

- a munkanélküliségtől különösen sújtott térségekben elsősorban közhasznú és közmunkaprogramok pályázati meghirdetésével és támogatásával elősegíteni a cigányság minél nagyobb arányú közhasznú foglalkoztatását;
- minél több olyan képzési formát indítani a munkaerő-fejlesztő és -képző központok bevonásával, amelyek valóban növelik a cigányság munkaerő-piaci esélyeit;
- földművelési és állattenyésztési programok indítása – elsősorban a szociális földprogramhoz kapcsolódva és a Magyarországi Cigányokért Közalapítvánnyal együttműködve;
- a kormányhatározat értelmében a fenti programtervek bonyolító szervezeteivé a megyei területfejlesztési tanácsok, a megyei munkaügyi tanácsok, a munkaügyi központok és képző központok váltak.

A kormányhatározat későbbi módosításai szintén a közhasznú és közmunkaprogramok kiterjesztését szorgalmazták, ez képezi a mindenkori roma munkaerő-piaci támogatási politika alapját.⁷ A módosítások tartalmazzak kimondottan a programfejlesztést célzó irányelveket is. Ilyen az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány bevonása a cselekvési terv megvalósításába – kimondottan roma programok segítségével –, valamint a szociális földprogramok olyan irányú fejlesztésének a terve, amely lehetővé tenné a résztvevők számára az önálló gazdálkodóvá, östermelővé, vállalkozóvá válást vagy akár különböző típusú szervezetekhez, integrátorokhoz való csatlakozást.

Az 1047/1999 (V. 5.) kormányhatározat az eredeti intézkedéscsomag továbbfejlesztéséről határoz. Több újítás is szerepel benne: az egyik legfontosabb a finansziális oldalt érinti, és azt szorgalmazza, hogy az érintett minisztériumok minél több PHARE forrást vonjanak be a programok finanszírozásába. A programfej-

⁷ „Közmunka: közfeladat ellátásának elősegítése, illetve az Országgyűlés vagy a kormány által meghatározott cél elérését segítő program érdekében végzett foglalkoztatás, amelyhez a közmunkaprogramok támogatásáról szóló 49/1999. kormányrendelet szerint pályázati úton támogatás nyerhető el.

Közhasznú munka: a lakosságot vagy a települést érintő közfeladat vagy az önkormányzat által önként vállalt, a lakosságot, illetve a települést érintő feladat ellátása, vagy közhasznú tevékenység érdekében történő foglalkoztatás, amelyhez a munkaügyi központ kirendeltsége a Ft. 16/A§-a szerinti támogatást nyújthat.

Közcélú munkavégzés: a legalább 30 napos foglalkoztatás megvalósulhat a települést érintő közfeladat céljából szervezett egyéb munka formájában is. Ezen állami vagy helyi önkormányzati feladat ellátását kell érteni, amelyről jogszabály alapján a települési önkormányzat gondoskodik.” Frey Mária: A munkaerőpiaci politika jogszabályi és intézményi környezetének piaczgazdasági fejlődéstörténete. In Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2002*, Bp., MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 2002, 199. old. .

lesztés irányába mutat, hogy a kormányhatározat az iskolarendszerből lemorzsolódó fiatalok és fiatal felnőttek szakképzettséghez jutását és foglalkoztatását komplex programokkal kívánja elősegíteni. További változtatás, hogy a megyei munkaügyi központok és azok kirendeltségei számára javasolja a határozat, hogy szakmai együttműködési megállapodásokat kössenek a cigány kisebbségi önkormányzatokkal és szervezetekkel, s ha van rá lehetőség, roma szakembert is alkalmazzanak a munkaügyi központokban.

A különböző intézkedés-csomagok 2004-től kezdve a Nemzeti Fejlesztési Tervnek (NFT) lettek alárendelve, romákat célzó támogatások is ezen keresztül valósultak meg. Mindez jelentősen érinti a korábbi közreműködő szervezeteket is, az eddigiekben is említett közalapítványok sem rendelkeznek „saját” pályázatható forrással, korábbi programjaik az NFT operatív programjai közé kerültek.

A roma munkanélküliség és a munkaerőpiac változásai

A magyarországi roma népesség számára vonatkozóan egyrészt konkrét számokkal, másrészt ezektől jelentősen eltérő becslésekkel rendelkezünk. A konkrét adatok a népszámlálások adatai. Ezek alapján 1990-ben 142 ezren, 2001-ben 190 ezren vallották magukat romának, míg a becsült adatok 400 ezer, illetve 550–600 ezer főre teszik a roma lakosság számát.⁸ Kutatásunk szempontjából indokoltnak láttuk, hogy ne csak a hivatalos számokat vegyük alapul, hanem a becsült létszámot is. A becsült létszám a Kemény István által vezetett kutatások, valamint a Kertesi Gábor és Kézdi Gábor által összeállított statisztikai gyűjtemény eredményein alapul. Ezek közös jellemzője, hogy nemcsak az önazonosításon alapuló adatokat veszik számba, hanem – a cigánysághoz tartozást nem biológiai, hanem társadalmi produktumnak tekintve – azokat a személyeket is a cigánysághoz tartozónak tekintik, akiket a környezetük oda sorol. Ez utóbbi meghatározás használatát jelen esetben az indokolja, hogy a munkaerő-piaci hátrányok, a diszkrimináció szempontjából relevánsnak tekinthető mind a környezet „ítélete”, mind a szociokulturális hátrányok együttese.

Az 1993. évi cigánykutatás adatai alapján a kutatók mintegy 450–500 ezer főre becsülték a hazai roma népesség lélekszámát, a 2003. évi felmérés adatai szerint pedig 520 és 650 ezer közöttire tehető a roma lakosság száma.⁹ A cigány népesség alapvető demográfiai jellemzői jelentősen eltérnek a nem roma társadalométól. 1993-ban a cigány népesség 35 százaléka 15 évesnél fiatalabb, 5 százaléka 59

8 A különböző adatfelvételekről, definíciókról és becslésekről, valamint az ezek közötti eltérések okairól részletesen lásd Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok, i. m., II. fejezet, 177–281. old.

9 Kemény István – Janky Béla: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. In A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején, Kutatási gyorsjelentés, Budapest, MTA – Etnikai és nemzeti kisebbségek Kutatási Intézete, 2003.

évesnél idősebb volt (a teljes népességen belül mindkét korcsoport 19 százaléknyi volt). Kutatásunk idején – feltételezve, hogy a fenti demográfiai összetétel egy évtized alatt valamelyest változott – 35 százalék 15 éven aluli és 7 százalék 59 éven felüli népességgel számoltunk, ilyenformán a 15 és 59 év közötti roma lakosság számát 320 és 350 ezer fő közé tettük. (Ezt az arányt többé-kevésbé igazolták a 2003. évi adatok, ahol is 59% a 15 és 59 év közötti romák aránya, ami kb. 320–380 ezer főt jelent.) A fenti számból még le kell vonnunk az eltartott tanulók és a nyugdíjasok számát. Az egy adott évben született roma gyerekek száma 13 ezer fő körül van.¹⁰ Az Oktatáskutató Intézet 2000-ben végzett kutatása¹¹ szerint a 8 általánost végzett roma fiatalok mintegy 85 százaléka tanul tovább, vagyis feltételezzük, hogy a 15 és 18 év közötti roma fiatalok közül kb. 33–38 ezren tanulók. Számoljunk azzal, hogy a munkaképes korú roma lakosság mintegy 10 százaléka korengedményes nyugdíjas vagy leszázalékolt, ami közelítőleg 32–35 ezer főt jelent. Ezeket a népességszámokat levonva a fenti becslésből azt kapjuk, hogy a munkaképes korú és munkavállalásra képes roma lakosság száma 250 és 290 ezer fő között volt 2001-ben. Ugyanez a szám a 2003. évi vizsgálat szerint 238 és 292 ezer fő között van.

1993-ban 3 698 ezer fő volt az aktív keresők száma, ebből a Kemény-kutatás adatai szerint 58 ezer fő volt roma. 2001-ben az aktív keresők száma 3 848 ezer fő volt, ami közel 200 ezer fős növekedést jelent 8 év alatt.¹² Kemény István becslése szerint 10 és 20 ezer fő között lehet az aktív keresők növekményében a romák száma, s az 1999–2001 közötti időszakra további foglalkoztatásbővülést prognosztizált.¹³ A KSH adatai szerint ez a bővülés nem történt meg, illetve a korábbi foglalkoztatás-bővítés a fenti számon megtorpant. Amennyiben a roma foglalkoztatottakat illetően optimista módon 20 ezer fős növekedéssel számolunk, akkor ennek alapján 2001-ben kb. 80 ezer fő lehetett a foglalkoztatott romák száma.

A következőkben áttekintjük, hogyan változott a regisztrált munkanélküliek száma és aránya. Az 1993. évi kutatás idején a regisztrált munkanélküliek száma 640 ezer fő volt, közülük 57 ezer fő volt roma. 2001-ben 340 ezer fő munkanélkülit regisztráltak, közülük 57 ezer főre becsüljük a romák számát.¹⁴ Vagyis becslésünk szerint nyolc év alatt lényegében nem változott a regisztrált munkanélküli

10 A demográfiai elemzésekről részletesen lásd Hablicsek László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig; Neményi Mária: Kis roma demográfia. In Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány / Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

11 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: Cigány gyerekek az általános iskolában, Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.

12 Foglalkoztatási Hivatal, KSH lakossági munkaerő felmérés. <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/word7/foglmun2.doc>

13 Kemény (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság, 29. old.

14 A 2001. évre becsült adatok számítási módjáról lásd Csongor Anna – Lukács György (szerk.): Roma munkaerőpiaci programok, Budapest, Autónia Alapítvány, 2003.

romák száma, változott viszont a munkanélkülieken belüli arányuk. 1993-ban a regisztrált munkanélküliek 9 százaléka volt roma, 2001-ben ezzel szemben 16 százaléka. Vagyis megállapíthatjuk, hogy miközben az elmúlt közel egy évtized alatt majdnem a felére csökkent a regisztrált munkanélküliek száma, aközben a regisztrált roma munkanélküliek aránya közel a kétszeresére nőtt. A munkaképes korú és munkavállalásra alkalmas roma népesség száma becsléseink szerint 40–50 ezer fővel, az aktív keresők száma 20 ezer fővel nőtt, miközben a regisztrált munkanélküli romák száma lényegében nem változott. Ez két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy a fiatal, 15–18 év közötti roma népességen belül a korábbinál nagyságrendekkel többen tanulnak tovább – így ugyan inaktív eltartottak, de nem munkanélküliként jelennek meg a statisztikában. Másrészt azt jelzi a fenti adat, hogy a regisztrációban nem szereplő, hivatalosan inaktív romák száma jelentősen nőtt az elmúlt években.

A 2003. évi cigánykutatás adatai szerint a foglalkoztatott romák száma 80 ezer fő volt, a regisztrált munkanélkülieké pedig kerekén 90 ezer fő. Ez utóbbi szám mintegy 40 százalékkal magasabb arányt jelez az általunk mértnél és becsülnél. Az eltérésnek több oka is lehet. Lehetséges, hogy a munkaügyi központok nem pontos roma esetszámokat adtak meg – lévén, hogy ilyen regiszter nem létezik –, hanem kategorizált becsléseket nyújtottak, amelyeket mi rosszul súlyoztunk.¹⁵ Az is lehetséges, hogy a munkaügyi központok munkatársai „tévesen” becsülik meg a roma kliensek arányát, jelesül kevesebb munkanélkülit tartanak romának a ténylegesnél. De inkább az ezzel ellentétes becslés tűnik valószínűnek: az ugyanis, hogy klienseik esetenként nem intézmény-kompatibilis magatartása miatt több embert tartanak romának, mint ahányan ténylegesen azok. A harmadik lehetőség az, hogy maguk a roma válaszadók nincsenek teljesen tisztában pontos munkaerő-piaci státuszukkal: akár a nem regisztrált státuszt, akár a valaha volt regisztrált státuszt meglévőnek tekintik. (Ez utóbbi lehetőséget az támasztja alá, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy 90 ezer fő volt a regisztrált roma munkanélküliek száma, ez azt jelentené, hogy a hazai összes regisztrált munkanélküli közel harmada roma. Ugyanakkor a munkaügyi kirendeltségek közül 33 – a 170 kirendeltség 19 százaléka – vélte úgy, hogy a roma kliensek aránya 25 és 50 százalék között van. Amennyiben minden esetben a munkaügyi központok becslésének felső értékeivel számolunk, abban az esetben is csak 68 ezer főt kapnánk.)

A képet azzal lehetne finomítani, hogy az 550–600 ezer főnyi roma lakosság körülbelül 80–140 ezer családot jelent. Vagyis elvileg az is előfordulhatna, hogy majdnem minden roma családban van legalább egy munkajövedelemmel rendelkező családtag. Tudjuk, hogy ez nincs így. Sokkal inkább tűnik reálisnak az a

¹⁵ Minden esetben az egyes kategóriák középértékét vettük, és ezzel szoroztuk fel az adott kirendeltségek aktuális kliensszámát. Finomabb súlyozásra akkor lett volna lehetőségünk, ha az adott, a munkaügyi központok által lefedett kistérségek lakosságának roma-arányát is be tudjuk vonni a képletbe, de ehhez 2001-es, település szintű roma adatok kellett volna, ilyen adatsor viszont nem létezik.

hipotézis, hogy a munkajövedelmek is koncentrálnak: vagyis az a valószínű, hogy azokban a családokban, ahol van kereső, ott több kereső is van, míg a gazdaságilag depressziós övezetek lakói között az a családtípus a jellemző, amelyben egyetlen legális munkajövedelemmel rendelkező családtag sincs. A 2003-ban végzett országos kutatás eredményei is ezt támasztják alá, e szerint a roma háztartások 56 százalékában nem volt egyetlen kereső személy sem.¹⁶

Ahhoz, hogy pontosan értsük a roma munkaerő-piaci programok szükségességét, érdemes röviden áttekinteni, miként is változott a romák munkaerő-piaci helyzete az utóbbi évtizedekben.¹⁷

Az 1971-es cigánykutatás adatai azt mutatták, hogy a munkaképes korú roma felnőtt férfiak közel ugyanolyan arányban voltak foglalkoztatottak, mint a nem roma férfiak: a teljes népességen belül az aktív keresők aránya 87,7 százalék, ugyanez az arány a romák között 85,2 százalék volt. A nagyon kicsinek látszó különbség a számok által jelzettnél valójában jelentősebb volt. A cigány férfiak között az ipari területeken teljes volt a foglalkoztatottság, az agrárrégiókban azonban nem: az Alföldön 8 százalék, a keleti régióban 10 százalék volt a munkaképtelenek, inaktívak aránya. A nők esetében jóval nagyobb különbségek voltak megfigyelhetők: míg a teljes népességen belül a munkaképes korú nők 64 százaléka volt aktív kereső, addig a cigány nők 30 százaléka volt kereső és 70 százaléka eltartott. A foglalkoztatottság mértékének különbségein kívül igen nagyok voltak a jövedelemkülönbségek is. Az aktív kereső cigányok közel fele segédmunkásként, mintegy 10-10 százaléka betanított, illetve szakmunkásként dolgozott. Vagyis a romák döntő többsége dolgozott ugyan, bekerült a szocialista modell munkaerőpiacának struktúrájába, de jobbára csak a hierarchia alsó részén tudott megkapaszkodni. A nyolcvanas évek második felében a foglalkoztatottsági arányok romlani kezdtek, ami egyrészt a munkanélküliek, másrészt az inaktívak arányának növekedését jelentette. A foglalkoztatási mutatók a romák esetében változtak a leghamarabb és a leggyorsabban, ami azt eredményezte, hogy az 1993-as kutatás idején a munkaképes korú romák közel 50 százaléka volt munkanélküli.¹⁸

A munkaerőpiac átalakulása a cigányságot drámaian rossz helyzetbe taszította. E folyamatok okait keresve három tényezőt kell kiemelni:

- az iskolázottságban mutatkozó hátrányokat;
- a területi egyenlőtlenségeket (a magyarországi cigányság 60 százaléka községekben él, szemben a nem cigány népesség 35 százalékával; ezen

16 Kemény – Janky: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól, i. m.

17 A folyamat részletes leírását és elemzését lásd Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás idején. In Csongor Anna – Lukács György (szerk.): Roma munkaerőpiaci programok, Budapest, Autonómia Alapítvány, 2003.

18 Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság, Budapest Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000, 22–26. old.

belül is a roma lakosság közel 40 százaléka aprófalvas települések, gazdaságilag depressziós övezetek lakosa);

- a korábbi szakmastruktúrából adódó hátrányokat (a romák jelentős része olyan iparágakban dolgozott, amelyek a rendszerváltáskor elsőként mentek tönkre, az ott megszerzett tudás és tapasztalat pedig nem vagy csak nagyon nehezen hasznosítható más területeken).

A romák nem romákhoz képest lényegesen rosszabb helyzetének további okaként a munkaerő-piaci diszkriminációt kell megemlíteni. Kertesi Gábor szerint a roma és nem roma népesség közötti munkanélküliségi esélyegyenlőtlenség legnagyobb mértékben annak tudható be, hogy a roma népesség a teljes populációhoz képest jelentős mértékben aluliskolázott. A munkaerő-piaci esélyek közötti eltérések azonban nemcsak demográfiai, iskolázottsági és lakóhelyi különbségekkel magyarázhatók, hanem a munkaerőpiacon működő etnikai diszkriminációval is.¹⁹

A szervezetek és a programok

A legtöbb roma szervezetnek szóló pályázati kiírás egy ki nem mondott alapfelvetésen nyugszik, miszerint léteznek organikus roma közösségek. Ezen idealizált közösségek alapja az etnikai összetartozás, családi, rokonsági, szoros baráti kötelékek. A közösségek képesek artikulált szociális és gazdasági célok megfogalmazására, saját helyzetük pontos, mély és árnyalt elemzésére. A roma szervezetek a fenti közösségeket és a megfogalmazott érdekeket képviselik, szakmai és pénzügyi segítséggel képesek a közösségek helyzetén pozitívan változtatni. Elsősorban szakmai-pénzügyi segítségre van szükségük, amit a pályázatok nyújtani tudnak számukra.

A fenti feltevésekkel szemben a roma szervezetek alakulását a '90-es évektől kezdve elsősorban a pályázati források, másrészt a roma politika orientálta. Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk a pályáztatási rendszerek alapvető módszertanára. Pályázatokon keresztül támogatni vagy egyéneket, vagy közösségeket lehet. Költséghatékonyság szempontjából a közösségi alapú támogatás az „egyszerűbb”, hiszen ez esetben nem minden egyes támogatás-végfelhasználót kell „kezelni” – előzetesen monitorozni, értékelni, szerződni, adminisztrálni, stb., – hanem egy közvetítő szervezeten keresztül oldódik meg ez a feladat. Ez mind munkában, mind pénzben lényegesen olcsóbb, gyorsabb és kivitelezhetőbb. Ahhoz, hogy egy közösség létrehozza a saját közvetítő szervezetét, valamelyest intézményesülnie kell, hiszen egy formálisan is amorf, gyakran változó közvetítő szervezet nem oldja meg a pályáztató fent felsorolt gondjait – vagyis létre kell hozni egy hivatalos, jogilag is bejegyzett szervezetet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ettől

19 Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás a rendszerváltás előtt és után. In Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány / Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 442 – 445. old.

az adott közösségen belüli csoportdinamika ne működne, és ebből a szempontból ne tűnhetne maga a közösség amorfnek és folyton változásban lévőnek, de legalább a közvetítő intézménye többé-kevésbé stabil. A pályázató szervezet idővel szembesülhet azzal a problémával, hogy ugyan a szervezeti támogatással költséghatékonyabbá tette saját feladatát, ám a szervezetiségből, csoportdinamikából adódóan maga a közvetítő intézmény is rizikófaktort jelenthet. Sok esetben éppen maga a szervezet, mint műfaj válik a sikeres program kerékkötőjévé. Ez esetben a pályázató szervezetek szervezetfejlesztési tréningekkel és közösségfejlesztési technikákkal igyekeznek a közvetítő szervezetet eredmény-centrikusabbá alakítani. Az alapelv azonban visszakanyarodik a fent megfogalmazott elvekhez, az idealizált közösség és közvetítő szervezete gondolatmenethez.

Egy 2001-ben készült kutatás foglalkozott a roma szervezetek foglalkoztatási programjaival is.²⁰ A roma szervezetek programjai meglehetősen szétaprózódtak, legnagyobb számban kulturális és gyermektáboroztatási projektjeikre tudtak támogatásokat nyerni. Az összes pénzbeni támogatás közel fele segítette munkaerő-piaci programok indulását.

Azok a települések szerepeltek a legsikeresebben a pályázati támogatásokért folyó versenyben, amelyeken a helyi kisebbségi önkormányzat és a roma civil-szervezet (vagy szervezetek) összefogott egymással a pályázás során. Noha formailag többnyire külön szervezetekről beszélhetünk, valójában azonban ugyanazok az emberek szerepelnek az önkormányzati és a civil oldalon. A hazai pályázati rendszer egyik sajátosságaként ugyanis vannak olyan pályázatok, amelyekre csak civilszervezetek pályázhatnak, vannak olyanok, ahol a kisebbségi önkormányzatok szerepelnek nagyobb sikerrel, néhány pályázati kiírás pedig már ki-mondottan a különböző szervezetek által létrehozott konzorciumok meglétéhez köti a támogatást. Ennek a helyzetnek a legpraktikusabb feloldása természetesen az, ha a kisebbségi önkormányzatok egyszersmind civilszervezetet, egyesületet is alakítanak – így elvileg minden pályázaton indulhatnak. Ha a civil szektort lehetséges pénzszerzési csatornának tekintjük, akkor teljesen logikus és racionális, hogy minden olyan szervezeti forma létrejön, amelyen keresztül nagyobb eséllyel lehet erőforrásokhoz jutni.

A roma szervezetek által megvalósított programok vizsgálatának másik nagy tanulsága az volt, hogy ugyan viszonylag sok szervezet tud projektjeire támogatásokat szerezni, de a nagyobb összegű, komoly projektfinanszírozások 15–20 szervezet köré koncentrálnak. Azok a szervezetek, amelyek sikerrel – vagy a támogatónak tetsző módon – valósítottak meg hosszabb, kvázi üzemszerű működést

²⁰ A Nemzeti és Etnikai Hivatal Phare Irodája, valamint a Soros Alapítvány megbízásából 2001-ben készült egy felmérés a magyarországi roma közösségi házakról. A kutatás egyik célja az volt, hogy a lehetőségekhez képest megismerjük a roma szervezetek történetét, karrierjét is, ezért igyekeztünk feltérképezni az addigi összes programjaikat. A kutatás és az így kapott adatbázis nem tekinthető statisztikai értelemben reprezentatívnak, azok a szervezetek kerültek a mintába, amelyek vagy működtetnek roma közösségi házat, vagy pályáztak ilyen jellegű támogatásért.

igénylő programokat, ún. „slágerszervezetekké” válnak, hiszen szinte minden adományozó szervezet sokkal jobban szeret biztos vagy biztosnak tűnő helyre pénzt adni, mint igen nagy kockázatot vállalva „új” szereplőket keresni, felépíteni. Különösen igaz ez a nagyobb volumenű támogatások esetén.

Időben vizsgálva a programokat azt tapasztaltuk, hogy 1998 után ugrásszerűen megnőtt mind az állami támogatású programok száma, mind az állam által biztosított támogatások értéke. A számban és mértékben megnőtt támogatások azonban nem jelentik egyben a kedvezményezettek, támogatottak számának ugyanilyen ugrásszerű növekedését is, a tendencia alapján inkább azt mondhatjuk, hogy az üzemszerűen működő nonprofit roma szervezetek tudják megszerezni az újonnan megjelenő támogatások jelentős részét is.

Egy újabb, 2003-ban készült vizsgálat kimondottan a roma munkaerőpiaci programok feltérképezésével foglalkozott.²¹ Adatgyűjtésünk eredményeként 543 2001-ben megvalósult roma munkaerő-piaci programról rendelkezünk információkkal. Az adatbázisban kizárólag olyan támogatások szerepelnek, amelyeket vagy a támogató, vagy a megvalósító szervezet roma programként és projekt-támogatásként definiált. Az 543 projekt 338 településen valósult meg, összesen 5,8 milliárd Ft támogatást felhasználva.

A legtöbb programot a roma civilszervezetek valósították meg, ugyanakkor a legnagyobb összegű támogatást a települési és a kisebbségi önkormányzatok által közösen pályázott tevékenységek kapták.

A projektek tartalmát vizsgálva mind a számot, mind a támogatási összeget tekintve a közmunkaprogramok emelkednek ki, a támogatások közel felét, a támogatási összeg háromnegyedét (77%) adva. Ha összesítjük a közmunka jellegű tevékenységeket (közmunka, közhasznú munka és közcélú munka), akkor a teljes 2001. évi támogatási összeg 85 százalékánál tartunk – vagyis abszolút túlsúlyban vannak az állami szervezésű és támogatású programok. A projektek számát tekintve a mezőgazdasági programokat kell még megemlítenünk (az összes program 25%-a), a támogatások viszonylatában pedig az OFA roma programja képvisel még komolyabb arányt.

Összegezve a célzottan roma programok résztvevőinek számát, akkor durva becslés alapján 5–6000 emberről van szó. Ez a szám nem tartalmazza azt a közel 10 ezer főt (2000 családot), akik (amelyek) a szociális földprogramban vettek részt. (Az 5-6 ezer fő közötti becslés nem tartalmazza a közmunkaprogramokban részt vevők számát, erről is csak becslésekkel rendelkezünk. Mivel előírás, hogy legalább 100 fő foglalkoztatásának kell megvalósulnia a közmunkaprogramon belül, ezért az általunk feltérképezett 229 ilyen támogatás legalább 23 ezer résztvevőt jelent. A munkaügyi központok és a Gazdasági Minisztérium beszámolója

21 Lásd Csongor Anna – Lukács György (szerk.): Roma munkaerőpiaci programok, Budapest, Autonómia Alapítvány, 2003.

alapján a közmunkaprogramok résztvevőinek mintegy 40 százaléka roma, ami kerekén 9000 embert jelent.)

Két megközelítést alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a célzottan roma munkaerő-piaci programok 2001-ben 5-6 ezer embert értek el, és azokkal a programokkal együtt, amelyekben a romák részvételi aránya (akár spontán, akár államilag pozitívan diszkriminatív módon segítve) különösen magas, a roma résztvevők száma 15 és 20 ezer fő között van.²² Ha elfogadjuk, hogy 2001-ben 58 ezer romát regisztráltak munkanélküliként, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkaerő-piaci programok közel harmaduk számára nyújtottak valamiféle segítséget, ami a legtöbb esetben közmunka típusú támogatás volt. Az aktív munkaerő-piaci eszközök pedig minden tizedik regisztrált roma munkanélkülit segítették munkaerő-piaci reintegrációjában.

Az eddigi értékelések az EU-csatlakozás – és az ezzel együtt járó NFT – előtti idők támogatási és felhasználási eredményeit tartalmazták. Az FMM által készített vizsgálat²³ (továbbiakban: TÁRKI kutatás) célja az volt, hogy a roma foglalkoztatási programok eredményeinek bemutatásán túl javaslatokat fogalmazzon meg az NFT II keretében majdan támogatandó programokkal kapcsolatban. (A TÁRKI kutatást azért is érdemes külön vizsgálni, mivel itt nem volt kutatási-elemzési szempont a projekteket megvalósító szervezet, a vizsgálat elsődleges célja a támogatási programok hatékonyságának feltérképezése volt.)

A jelentés szerint a munkaerő-piaci programok sok esetben nemcsak hatékonyak, hanem kifejezetten kontraproduktívak voltak, azaz a kitűzött céllal ellentétes hatást értek el. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a programok tovább erősítették a tartós munkanélküliek segélyfüggőségét, egyéb függőségi viszonyaikat. A munkanélküliek időleges foglalkoztatása a másodlagos munkaerő-piacon nem tekinthető foglalkoztatási programnak, legfeljebb egyfajta szociális támogatásnak.

A programok elsődleges célja, a munkanélküliek elsődleges munkaerőpiacra történő integrálása, csak nagyon ritkán sikerül. Ez esetek többségében is inkább újabb támogatási program, vagy kötelező továbbfoglalkoztatás áll a háttérben és nem az eredeti program sikeressége.

A TÁRKI kutatás is külön foglalkozik a közmunka programok alacsony munkaerő-piaci hatásával. Mint a jelentésben írják a szerzők, a romákat érintő programok szinte mindegyike alacsony presztízsű munkákat foglal magában, ez pedig a romák társadalmi befogadottságát nem javítja. A közmunka-programok

22 A résztvevők száma sok esetben azért sem egyértelmű (főleg, ha a programokat összevontan szemléljük), mert sok esetben ugyanazon emberek jelennek meg a különböző támogatók statisztikáiban – vagyis egy CKÖ vagy civil kezdeményezésre elindult program a későbbiekben tud újabb támogatásokat is szerezni (pl. a munkaügyi központtól). Az adott egyén azonban az összes statisztikában külön-külön jelenik meg.

23 Roma foglalkoztatási programok értékelése – Jelentés, TÁRKI, Kutatásvezető Fleck Gábor, 2005. Készült a FMM megbízásából

gyakorlatilag konzerválják a halmozottan hátrányos munkaerő helyzetét, alkalmatlanok arra, hogy e réteget kimozdítsák kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetükből. Ugyanakkor azokon a településeken, jellemzően aprófalvakban, ahol nincsenek elsődleges munkaerőpiaci szereplők, ott a közmunka az egyetlen foglalkoztatási lehetőség.

A roma szervezetekre, mint projektmegvalósítókra vonatkozóan, a TÁRKI kutatás legfontosabb megállapítása a pályázati rendszer kritikájaként jelenik meg. Eszerint a pályázatok esetében általában elmondható, hogy ahol nagyobb pénzek pályázhatók, ott a pénzügyi és adminisztrációs feltételek is szigorodnak. Ezeket a kritériumokat a roma civil szervezetek többsége nem tudja teljesíteni, különösen a halmozottan hátrányos helyzetű, igen erős humán erőforrás-deficittel szembesülő kistérségekben. Vagyis az esélyegyenlőség több szinten is nagyon jelentősen sérül.

Új támogatási struktúra – új lehetőségek?

Az eddigiekben azt elemeztük, hogy milyen és miként működő támogatási struktúra jött létre, s milyen szándékolt és indirekt hatásokat ért el a romákat, roma szervezeteket illetően. A felvázolt támogatási rendszer keretei jelentősen megváltoznak az EU-csatlakozást követően, tagállamként immár Magyarország is részesülhet az Unió strukturális alapjaiból, ami a pályázati rendszer átalakulását is jelenti. A pályázati rendszer átalakulása azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy megváltozna a pályázati környezet is, megváltoznának ennek főbb résztvevői, és módosulna a köztük kialakult viszonyrendszer is. A következőkben áttekintjük a rendszer változásának legfőbb jellemzőit.

Az új támogatási struktúra legfontosabb változása, hogy minden pályázat valamilyen strukturális alap alá tartozik. A kormányzatnak a különböző alapok felhasználásához operatív programokat kell megalkotnia, amelyek a fejlesztési lehetőségeket és az ezekhez kapcsolódó programokat tartalmazzák. A megjelenő pályázati felhívások ezek alá az operatív programok alá tartoznak. (Az öt „nagy” programcsoport a gazdaság- és vállalkozásfejlesztési (GVOP), a vidék- és agrárfejlesztési (AVOP), a humán erőforrás-fejlesztési (HEFOP), a regionális (ROP) és a környezetvédelmi operatív program.) Vagyis átlátható pályázati struktúra jött létre, amely pályázat- és program-orientált, mindezek mellett felhasználóbarát, vagyis az a célja, hogy minél több sikeres pályázat készüljön el és program induljon meg. Az új támogatási rendszer kialakulása természetesen nem a régi elmúlását jelenti, sokkal inkább beszélhetünk metamorfózisról. A korábbi rendszer szereplői kiépítik, megtalálják önnön helyüket az új struktúrában is, a kérdés sokkal inkább az, hogy mennyiben próbálják meg ezt az új struktúrát a saját igényeiknek megfelelően alakítani – magyarul: mennyire telepszene rá. Ilyen irányú törekvéseik természetesen tekinthetők, hiszen ezt kívánja tőlük saját szervezeti érdekeik és pozícióik megtartása. Ugyanakkor ez a „piac” is folyamatosan egyre

több szereplőssé válik, és az új versenyzők is a sajátjukénak érzik a pillanatot: most válhatnak a csatlakozás nyerteseivé. Kérdés, hogy a roma szervezetek be tudnak-e kapcsolódni ebbe a versenybe, illetve mennyire válnak aktív alakítóivá vagy passzív célcsoporttá.

Az NFT I tapasztalatai a TÁRKI kutatásban említett kontraszelekciós mechanizmust támasztják alá. Az említett 5 programcsoport közül a HEFOP volt az, ahol roma szervezetek nagyobb számban találhatók a kedvezményezettek között, az összes többi operatív programcsoportban 2-3 roma szervezetet találhatunk a nyertes pályázók között. A HEFOP-on belül megtalálhatóak a nevezetten, vagy utalt módon roma programok. Ezen programok nyerteseit vizsgálva azt találjuk, a programok 9,7%-át bonyolította roma szervezet, ami az adott programok támogatási összegének 4,8%-át tette ki. Ezen programok tervezésekor nem volt kritérium, hogy roma szervezetek pályázhatnak és bonyolíthatják a projekteket, ráadásul a fenti számok nem tartalmazzák azokat a pályázatokat, ahol nem főpályázóként szerepeltek roma szervezetek (ilyen statisztikai kimutatáshoz ugyanis nem értünk hozzá). Ezek az adatok leginkább azt jelzik, hogy viszonylag kevés olyan roma szervezet van ma, amelyik sikerrel tud kezdeményező és projektgazda szerepkörben versenyre kelni a pályázati piacon. (Az említett 9,7% 46 szervezetet takar a 679 nyertes projektből.)²⁴

Az átalakulás másik fontos momentuma a szociális gazdaság támogatása és tervezett gazdasági megerősítése. Az Európai Unió a másodlagos támogatások mellett a szociális gazdaság kialakulását és megerősítését is a munkaerőpiac egyik fejlődési útjának tartja. Míg a másodlagos munkaerőpiac az elsődleges foglalkoztatási igényeit igyekszik összekapcsolni a munkaerő-kínálattal, addig a szociális gazdaság a helyi szolgáltatásokat kívánja helyi, önmagát eltartó, kvázipiaciáá szervezni. Míg az első esetben – a munkaerő-piaci támogatásoknál – a piac dominál, addig a szociális gazdaság egyfajta védett környezetben kíván nem kimondottan profitorientált munkahelyeket teremteni. Mint Frey Mária írja, ezek a tevékenységek tömeges igényt támasztanak az alacsonyan vagy közepesen képzett munkaerőre. Következésképpen fejlesztésük egyben olyan munkahelystruktúrát hoz létre, ami összhangban van a munkanélküliek összetételével.²⁵

Az utóbbi egyfajta antikapitalista, mondhatnánk, harmadikutas ideológia, amelynek tulajdonképpen nehéz kétségbe vonni a jogosultságát. Azokon a gazdaságilag depressziós, krónikusan pénz- és humántőke-hiányos településeken, régiókban, ahova a tőke nem innovációt hozott, hanem ahol a tőke hiánya egy

24 Az adatok a www.nfh.hu oldalon található NFT I nyertesek adatbázisok feldolgozásából készültek. A HEFOP pályázatok közül azokat eleve nem vettük számításba, ahol nem lehetett pályázó roma szervezet, az említett statisztika kizárólag azon intézkedések adatait tartalmazza, amelyek nevesített roma programként futottak.

25 Lásd Frey Mária: *Nonprofit szervezetek a munkaerőpiacon*, Budapest, OFA, 2001; uő: *EU-konform foglalkoztatáspolitikai*, Budapest, OFA, 2001. Valamint: http://partners.dravanet.hu/ddrfk/ddrfk0/cikkek/documents/frey_ea.doc

merev és idejét múlt társadalmi hierarchiát állított vissza (már amennyiben az valaha is megszűnt), tehát ezekben a régiókban kézenfekvő a nem kapitalista utak és lehetőségek keresése. Márpedig – amint azt a programok elemzése kapcsán láthattuk – a roma munkaerő-piaci programok túlnyomó része folyamatos külső támogatások nélkül nem tud megélni a piaci körülmények között.

A bemutatott munkaerő-piacitámogatási rendszer alapvetően a másodlagos munkaerőpiachoz, annak foglalkoztatáspolitikájához kötődik. Voltak ezen belül a szociális gazdaság alá sorolható programok is, de az eszköztárat, a támogatást a másodlagos munkaerőpiac biztosította. A roma munkaerő-piaci programok értékelésekor az egyik legfontosabb szempont az, hogy romák 60 százaléka kistelepüléseken lakik, ahol a foglalkoztatók száma meglehetősen korlátozott. Ugyancsak korlátozott a helyi piac, sok helyütt szinte nem is beszélhetünk érdemben helyi piacról. A roma munkaerő-piaci programok jelentős része mezőgazdasági, napjainkban egyre inkább közhasznú munka, amelyből önfenntartó vagy profitábilis programot nem lehet kihozni – a legtöbb esetben nem is ez a cél. Hasonló nehézségekkel küszködnek a vállalkozói programok is, vagyis ezeken a területeken a szociális gazdaság szerepe a meghatározó.

Egyre gyakoribb a szociális ellátórendszer valamilyen tevékenységének felvállalása, ellátása egy-egy program keretén belül. A leggyakoribb a házi gondozás (idősek, elesettek ellátása, a bevásárlás megkönnyítése, ételmiszer-szállítás). A nonprofit szféra éppen ebben a szociális ellátást kiegészítő szerepben tudna nagyobb feladatokat is elvállalni, ezzel lehetne a szociális foglalkoztatást a jelenleginél hatékonyabban és nagyobb arányban megoldani. Ebben a folyamatban a roma szervezetek is egyre nagyobb szerephez juthatnak.

A támogatási rendszer megváltozásának további következménye, hogy a pályázatokat szinte kizárólag konzorciumok pályázhatják meg. Ez egyszerre érintheti előnyösen és hátrányosan a roma szervezeteket. Hátrány, hogy emberi és pénzügyi erőforrásbeli hiányaik nagyon élesen meg fognak mutatkozni: a legtöbb pályázat olyan projektmenedzsment- tapasztalatokat követel meg mind a pénzügyi, mind a humán tőke területén, amelyeknek a legtöbb roma szervezet nem tud megfelelni. Mindez a partnerkapcsolatok létrehozása felé nyomja a szervezeteket, amelyeknek azonban viszonylag gyenge az alkupozíciójuk, legfeljebb csak helyismeretüket, roma mivoltukat tudják áruba bocsátani. Az esetek egy részében a szervezet, a helyi roma közösség tagjai a programvégrehajtás szakaszába nemcsak célcsoportként lesznek bevonva, hanem remélhetőleg az irányításban is részt vehetnek. Mindez azért lenne rendkívül fontos, mert így szerezhetnék meg azokat a tapasztalatokat és készségeket, amelyek megalapozhatják a későbbi programok tervezését, a közösségfejlesztést, a szociális gazdaságban való aktív, szervező részvételt. Kérdés, hogy a tisztán projektmenedzsment-szervezetek mennyire akarják kinevelni saját későbbi konkurensüket, vagy marad-e a célcsoport szerep. A helyzet megoldása részben az lehet, ha minél több felsőfokú végzettséget szerzett roma tud és akar szerepet vállalni ezekben a programokban,

részben pedig az – és talán ez lesz a közeljövőt inkább meghatározó megoldás –, ha minél több olyan támogató program indul roma szervezetek számára, amelyben a pályázatírási alapokon túl a pályázati alkufolyamat elemeit is el tudják sajátítani.

Az Európai Unióban a szociális gazdaságban foglalkoztatott emberek száma és aránya folyamatosan nő, és valószínű, hogy ez Magyarországon is így lesz. A foglalkoztatás-bővülés mértéke a támogatási források nagyságának és a helyi nonprofit és civilszervezetek fejlettségének a függvénye. A roma szervezetek előtt új lehetőségek nyílnak meg saját szerepük újrafogalmazására és a kínálgó lehetőségek eredményes kihasználására.

NÁNÁSI ZSUZSANNA:

Tartós munkanélküliek beilleszkedését elősegítő komplex program Hajdúhadházon

(Lokális foglalkoztatási mintaprojekt bemutatása)

1. A program kidolgozásának közvetlen jogszabályi előzményei

A tartós munkanélküliség kezelésére kidolgozott intézményi programnak közvetlen előzménye a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény módosítása volt. Az 1997. évi LXXXIV. törvény a szociális törvény korábbi rendelkezéseit azzal egészítette ki, hogy az önkormányzatok a rendszeres szociális segély folyósításának feltételeként az aktív korú nem foglalkoztatott személy esetében előírhatják a családsegítő szolgálattal vagy a kijelölt szociális intézménnyel való együttműködési kötelezettséget.

A törvény módosítása szerint az együttműködési programnak a rendszeres szociális segélyben részesülő személy és családja önfenntartó képességének szinten tartására és fejlesztésére kellett irányulnia. Együttműködési programnak tekintette különösen az egyéni képességeket fejlesztő vagy az életmódot formáló csoportos foglalkozásokat, tanácsadásokon való részvételt, a munkavégzésre történő felkészítő programokon való részvételt, a közcélú vagy az egyén környezetére irányuló munkajellegű tevékenységet, közhasznú foglalkoztatást.

A törvényi felhatalmazás alapján Hajdúhadház Városi Önkormányzata a 11/1997. (IV. 25.) HÖ sz. rendeletével úgy döntött, hogy 1997. május 1-étől a munkanélküliek rendszeres szociális segélyében részesülő munkanélküliek kötelesek együttműködni Hajdúhadház Város Családsegítő Szolgálatával.

A rendelet értelmében együttműködőnek minősül az a személy, aki a támogatás megállapítását követő 30 napon belül megjelenik a Szolgálatnál problémafeltáró interjú készítés céljából, a Szolgálat által javasolt programokban részt vesz, valamint legalább kéthavonta az állásbörzén megjelenik.

A rendelet előírta, hogy az együttműködési kötelezettség be nem tartásáról a Szolgálat minden hónap 10-éig adjon tájékoztatást a Polgármesteri Hivatal felé. Az együttműködési kötelezettség megszegésére pedig szankciók alkalmazását írta elő.

2. Az intézmény válasza – Együttműködési modell

Az önkormányzat döntése egyaránt nehéz helyzetbe hozta a családsegítő szolgálatot és a segélyezetteket. A rendelkezés szerint ugyanis minden segélyezettnek együtt kellett működnie az intézménnyel a segély folyósítása érdekében, ennek elmulasztása szankciók kiszabásával járt. Az együttműködési szerződés körül

folyó szakmai vitákat az önkormányzat nem vette tudomásul, döntésén nem változtatott.

A szolgáltatnál rövid időn belül mintegy 140 fő jelentkezett együttműködésre. Az aktívkorú rendszeres szociális segélyezettek ekkora tömegére a szolgáltat nem számított, sem szakmailag, sem létszám vonatkozásában nem volt felkészülve a problémák kezelésére.

A tartós munkanélküliség magas aránya és tömeges jellegű élethelyzetté válása azonban nem csak Hajdúhadház problémája. A munkanélküliség átlagos időtartamának és ezzel párhuzamosan a tartósan munkanélkülivé válók arányának növekedése az egyik legfontosabb munkaerőpiaci jelensége lett az elmúlt években mind a hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Különösen nehéz helyzetben van ebből a szempontból a keleti és északkeleti régió. Számos kutatás, tanulmány vizsgálja a jelenséget, választ keresve arra a kérdésre, hogy egy állástvesztő egyén hogyan válik tartósan munkanélkülivé, milyen tényezők befolyásolják azt, hogy valaki az ún. tartós munkanélküliség „csapdájába” kerüljön, s milyen hatásai vannak a hosszúra nyúlt munkanélküliségnek, milyen programok szervezhetők a tartósan munka nélkül lévő emberek részére.

Ezekre a kérdésekre, valamint a munkanélküliekkel kapcsolatos együttműködési problémákra a családsegítő szolgálat is kereste a választ.

A helyzet viszonylagos optimális kezelésére az alábbi megoldások körvonalazódtak:

- adatbázis létrehozása,
- együttműködési modell kidolgozása, a munkanélküli kliens útjának megtervezése az együttműködési folyamatban,
- a szakmai munka megerősítése külső támogató szervezetek és szakemberek bevonásával, kapcsolatépítés,
- a munkanélküliekhez igazodó programok biztosítása,
- helyi és külsőforrások felkutatása a programok megvalósításához.

Az adatbázis létrehozása után legfontosabb feladat a kliens útjának megtervezése volt annak érdekében, hogy az együttműködés egyrészt a munkanélküli ember egyéni segítségét szolgálja, másrészt tudni kellett, hogy milyen programtípusokat, milyen szakemberekkel kell részükre megszervezni.

Az egyéni program kidolgozása az együttműködésre kötelezett jelentkezésével kezdődött. Az első találkozás többnyire az ismerkedésre adott alkalmat. A szakember feladata a kliens esetleges szorongásainak oldása, tájékoztatás a munka további menetéről, az együttműködés iránti pozitív viselkedési módjának kialakítása lehetett. További találkozások alkalmával került sor a kliens szociális és mentális helyzetének vizsgálatára.

Szociális szempontból az alábbi tényezőket kellett számba venni:

- családi körülmények (kivel él együtt, családban, vagy egyedül él, van-e eltartott családtagja, általa gondozott személy stb.),
- lakáskörülmények,
- alapvető fizikai szükségletek (ruházat, ételmezés minősége stb.),
- az egyén vagy család anyagi helyzete,
- iskolai végzettség, szakképzettség,
- egészségi állapot.

A mentális állapot vizsgálatakor:

- a munkavégzés motiváltságát,
- a tényleges munkavégzési képességet,
- a munkanélküli státuszhoz való viszonyát,
- az együttműködést akadályozó tényezőket (személyiségzavar megléte, szenvedélybetegsége vagy fogyatékosagra, más tartós betegsége utaló tüneteket) kellett feltérképezni.

A munkanélküli kliens szociális és mentális helyzetének megismerése után lehetett az egyéni gondozási tervet elkészíteni. Az egyéni gondozási tervben kerültek megfogalmazásra a közös célok, vállalások. Fontos alapelveként fogalmazódott meg, hogy az együttműködés ne legyen formális, az együttműködő kliens számára teljesíthető elvárások, feladatok fogalmazódjanak meg, valamint az egyéni gondozási terv módosítható legyen.

Az egyéni gondozási tervek elkészítése után az azonos, vagy közel azonos kimenetek egy – egy csoportba kerültek.

Az első csoportba soroltuk azokat az együttműködő klienseket, akik munkavállalásra alkalmasak és motiváltak voltak. Ők a családsegítő szolgálat révén az önkormányzat által szervezett közmunkába, közhasznú munkába lettek foglalkoztatva, illetve az elsődleges munkaerőpiacon helyezkedtek el. A csoport számára nyújtott szolgáltatás a tanácsadás, közvetítés és az állásbörze volt.

A második csoportba azok kerültek, akiknek a munkavégzéshez felkészítésre volt szükségük, s az együttműködésben képzést vállaltak. Részükre személyiségfejlesztő és álláskereső tréningeket szervezett a szolgálat. Ebben a csoportban nagyon sok munkanélküli nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel, szakképzettséggel.

A harmadik csoportot azok az együttműködő kliensek alkották, akik egészségi állapotukra, állandó, vagy gyakori orvosi kezelésükre hivatkozva nem vállaltak sem munkát, sem képzést. Ezeknek a munkanélküli klienseknek a szolgálat abban nyújtott segítséget, hogy állapotuknak megfelelően rokkantsági nyugdíjhoz, rendszeres szociális járadékhoz, esetleg előnyugdíjhoz jussanak.

Végül kialakult az együttműködő munkanélkülieknek egy olyan magja, akik szemmel láthatóan alkalmatlanok voltak arra, hogy bármilyen programban részt vehessenek (mentálisan, fizikálisan leépültek, közösségbe nem szervezhetők).

A velük való együttműködés csupán a rendszeres találkozásra, életviteli tanácsadásra, krízishelyzetek áthidalására terjedt ki.

A csoportok kialakítására azért volt szükség, hogy a magas létszámot kezelni lehessen.

Az intézmény által vizsgált munkanélküliek kétharmada tartozott olyan csoportba, ahol segítségre volt szüksége (második, harmadik, negyedik csoportba tartozott), s csupán egyharmad volt az, aki motivált volt a munkavégzésre, és alkalmas is volt a munkába való közvetítésre. A legvékonyabb réteget azok képezték, akik a hosszú távú programot, képzést is vállaltak. Szintén nem egyedi eset, hogy a képzésben leginkább érdekelt munkanélküli nem mindig teszi meg a tőle elvárható legkevesebbet, nevezetesen azt, hogy elfogadja a feléje nyújtott segítő kezét.

A közreműködő szakemberek körében is felmerültek dilemmák, nevezetesen, az hogy eredményes lesz-e a képzés, képesek lesznek-e a tanulástól, munkától elszokott emberek eredményesen végig vinni egy viszonylag hosszú távú komplex programot, és valóban segítséget nyújt-e majd a megszerzett tudás a rászorulóknak.

3. Tartós munkanélküliek más programok tükrében

A dilemmák feloldásához segítséget nyújtott hasonló programok (Tatabánya, Jász -Nagykun-Szolnok megyei Munkaügyi Központ, Budapest) tanulmányozása, melyek során világossá vált, hogy a tartós munkanélküliek mindenütt hasonló problémákkal küzdenek, a munkavállalásukat azonos tényezők akadályozzák.

Az említett programok vizsgálatának eredményei is hasonló képet mutattak a Hajdúhadházihoz, vagyis:

- növekszik a nők aránya a tartós munkanélküliek között,
- döntően a szakmunkások vannak túlsúlyban,
- ezt követi a 8 osztályt végzettek, vagy az ennél is alacsonyabb végzettséggel rendelkező csoportja,
- majd az idősebbek csoportja,
- azok a személyek, akik háztartása három, illetve többtagú.

A munkavállalás akadályának sorrendje az alábbiak szerint alakul:

- életkorral kapcsolatos hátrányok
- alacsony bér
- egészségi problémák
- gyermekek elhelyezése
- szakképzettség hiánya, illetve magas szakmai követelmények
- bejárási nehézségek, közlekedési problémák
- beteg családtag gondozása, kevés munkahely, túltelített szakma stb.

A hasonló programokban is nagy problémának bizonyult a munkanélküli ember egészségi állapota. A legnagyobb arányban mozgásszervi betegségek jelentkeztek, ezt követte a szív és keringési megbetegedések, anyagcsere betegségek, májbetegségek, ideggyógyászati problémák. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tartós munkanélkülieknek ebben a kemény magjában igen nagy számban vannak egészségkárosodottak, akik nem vagy csak a nagyon speciális feltételek mellett állíthatók újra munkába. A vizsgált csoportok mintegy felénél komoly mentális problémák voltak tapasztalhatók, az érintettek maguk is beszámoltak rendszeres alkoholfogyasztásról.

A megkérdezettek a munkanélküliség legnyomasztóbb problémájának egyértelműen az anyagi gondokat említették, és teljesen elfogadhatónak tartják, hogy kihasználják az adódó lehetőségeket, pl. a segély melletti fekete munkavégzés. Amíg van idő mellékmunkára, illetve munka nélkül is megkapják a pénzüket, addig nem vállalnak munkát.

Az évek óta segélyből élők jól elkülöníthető csoportjai alakultak ki, akik gyakorlatilag nincsenek „munkakész” állapotban:

- munkaképességüket veszített alkoholisták
- tartósan betegek
- fekete munkát végző személyek
- kisgyermekes anyák
- szociális ellátásra szocializáltak.

Sokan közülük olyan jellemzőkkel bírnak, hogy a munkavégzéssel sem jutnának a segély összegénél magasabb jövedelemhez. A gyermekek után járó támogatásokkal együtt jövedelmük épp elég a visszaforgatott fogyasztásukhoz.

Munkába állásukkal a jelenlegi támogatásokat elveszítenék, azt az új munkanélküli periódusukban csak hosszú procedúra folytán tudnák csak visszaszerezni, addig azonban a megélhetésük nem lenne biztosított, létfenntartásuk veszélybe kerülne.

4. Egyedül nem megy

Ahhoz, hogy a családsegítő szolgálat a munkanélküliség kezelésének megfelelő módszereit és hatékony eszközeit megtalálja, a tapasztalatszerzésen túl szüksége volt másokkal való közös gondolkodásra és szakmai háttér megszervezésére is. Ezért az egyéni gondozási tervek kidolgozásával egy időben a családsegítő szolgálat szakmai kapcsolatokat épített ki azokkal az intézményekkel, civilszervezetekkel, akik a probléma megoldásában hasonlóan gondolkodtak és ebben a munkában hajlandóságot mutattak az együttműködésre. Kialakult egy szakmai team, melynek feladata volt a szakmai programok megszervezése, források biztosítása, a programok bonyolítása a csoportok számára.

Az adatbázis készítése során igen jelentős volt azoknak a munkanélkülieknek

a száma (109 fő), akiknek a munkavállalását elsősorban az általános iskolai végzettség hiánya, illetve a szakképzetlenség akadályozta. A munkaügyi központ az ő képzésüket ebben az időben nem tudta megoldani, hiszen az általános iskolai tanulmányokat nem támogatták, viszont szakmát e nélkül szinte lehetetlen tanítani. Ők legfeljebb betanító képzésre számíthattak, ám erre egyetlen cég sem tartott igényt.

Az életútinterjú során elhelyezkedést akadályozó tényezőnek jelölték meg az iskolázatlanságot, és nyilatkoztak arról is, hogy vállalnának ennek felszámolására képzést is. A Munkaügyi Központ Kirendeltség Vezetője is jelezte a szakmai team felé ezt a problémát, valamint együttműködési szándékát, ezért döntés született arról, hogy a családsegítő szolgálat ezt a csoportot kiemelten támogatja, s a probléma megoldására egy komplex pályázati programot készítet.

5. A 8 általánost nem végzett, tartós munkanélküliek beilleszkedését elősegítő komplex program bemutatása

A program 1998. január 15. – 2000. december 31. között három egymásra épülő lépcsőben valósult meg.

Az első lépcsőben, az „Egyéni kitörési stratégiák a 8 általánost nem végzett tartós munkanélküliek körében Hajdúhadházon” elnevezésű egy éves programban az általános iskola 7 és 8. osztályának befejezése volt a cél.

A programban 10 fő munkanélküli részvételével, akiknek nem volt meg a 6, illetve 7 befejezett osztálya, és vállalták a képzést, készségfejlesztő foglalkozás sorozat indult.

A következő két lépcsőben: a „Lépésről lépésre a munka világába”, és a „Segítő Kezek” elnevezésű egy-egy éves programban az általános iskolai felzárkóztatás és képzés mellett már szakmai képzés is megvalósult, a célcsoport jobb összetétele miatt.

A program célja

A munkanélküliek halmozottan hátrányos rétegének sokoldalú segítése a munka világába való mielőbbi visszatérésben, és a munkaerő-piaci és esélyeik növelésében.

A program olyan komplex tevékenységet vállalt fel, melyben a célcsoport felmérése, kiválasztása, iskolarendszeren kívüli képzése, a személyiség rehabilitálása, foglalkoztatás elősegítése, a munkába állás nyomon követése valósult meg, intenzív szociális alprogram kíséretében.

A program fontosabb elemei

1. A célcsoport, felmérésének, kiválasztásának szakasza

A célcsoportba a családsegítő szolgálat és a Munkaügyi Központ Helyi Kirendeltségének adatbázisából azok a 16. életévüket betöltött tartós munkanélküliek kerültek be, akik nem rendelkeztek általános iskolai végzettséggel, vagy 8 általánost végeztek, de szakképzettséggel nem rendelkeztek és szociálisan hátrányos helyzetűek voltak. Az első programban 293 fő, a másodikban 250 fő, míg a harmadikban 303 fő felelt meg a kritériumoknak.

A képzetlenek magas száma miatt kellett úgy dönteni, hogy a program csak a 6 illetve 7 osztályt már elvégzett, illetve szakmai képzésre motivált munkanélkülieket kerülnek be a programba, mert ők voltak alkalmasak a várható követelmények teljesítésére.

A három lépcsőben megvalósított programban összesen 78 fő általános iskolai felzárkóztató képzésére került sor, további 43 főnek OKJ-s szakma megszerzésére nyílt lehetősége. Az OKJ- s szakmai képzés csak a második programtól lépett be.

A résztvevők 80 százaléka cigányszármazású személy volt.

A felmérési, kiválasztási szakaszban a célcsoport minden tagjával interjú és környezettanulmány készült. A felmérést és kiválasztást gyógypedagógus, pszichológus és szociális munkász végezte. A vizsgálat kiterjedt arra is, hogy milyen okból váltak munkanélkülivé a résztvevők, mi az oka annak, hogy nem fejezték be az általános iskolai tanulmányaikat, illetve miért nem tanultak szakmát korábban, illetve mi az oka a hátrányos helyzetüknek.

Sor került az alapkészségek (számolás, írás, olvasás) felmérésére is, amelyre később egyéni szintre hozó foglalkozás sorozat épült.

Mindenkiről egyéni értékelés és fejlesztési terv készült.

A pszichológusok az alábbi vizsgálatokat végezték el:

- ◇ a mentális színvonal meghatározása,
- ◇ a tanulásra való motiváltság, erőfeszítés feltérképezése,
- ◇ a szociális háttér, a támogató családi légkör meglétének vizsgálata (érték-e a tanulás, miben nyújt segítséget a házastárs, vagy gyermek),
- ◇ a jövőre vonatkozó célok megfogalmazása, a tervek realitása, kommunikációs készségek fejlettsége,
- ◇ önismeretre való motiváltság,
- ◇ személyiségbeli tényezők (patológiás, deviáns életvezetés, súlyos pszichopátiás személyiségtorzulás kizárása stb.).

Az elvégzett vizsgálatok eredményeinek rövid összefoglalása:

A munkanélkülivé válás vizsgálatakor mindenki az iskolai végzettség hiányát jelölte meg, míg a tanulmányok félbeszakításánál elsősorban anyagi és szociális problémákra hivatkoztak (pl. gyerekként dolgozni kellett). Az indokok között szerepelt még a késői iskolába lépés (a szülő nem íratta be időben), az osztályismétlések, a túlkorosság és a korai életjátszár kapcsolat létesítése.

A felmérésben résztvevő célcsoport valamennyi tagja többszörösen hátrányos helyzetűnek bizonyult. Hátrányos helyzetüket alacsony jövedelmi viszony, a tartalékok felélése, eladósodás, elégtelen lakáskörülmények, táplálkozási hiányosságok, magas eltartotti szám, etnikai származás, iskolázatlanság, tartós munkanélküliség okozza.

A kiválogatás során a célcsoport mintegy kétharmada bizonyult alkalmatlannak arra, hogy a programot eredményesen végigvigyék. Az alkalmatlanság okai elsősorban:

- pszichoszomatikus betegségek,
- deviancia (bűnözés, alkoholizmus),
- fizikai, szellemi leépülés,
- motiválatlanság

Ezek az emberek szinte teljesen berendezkedtek a tartós munkanélküliségre, elvesztették pozitív életszemléletüket, fokozatosan csúsznak a deviáns magatartás szintjére. Az interjúk során elzárkóztak a problémák feltárása elől, bár az együttműködés látszatát keltették (a segély további folyósítása is ezt várta el tőlük), elhárították a feléjük nyújtott segítő kezeket. Jelentős erőfeszítésébe került az interjúvezetőnek a megfelelő kapcsolat kialakítása.

A célcsoport vizsgálata során az is megállapítást nyert, hogy elenyésző azoknak a száma, akik saját erőből erőfeszítéseket tettek helyzetük javítására. Nem kerestek munkát, arra várnak, hogy az önkormányzat megszólítsa őket. Az önkormányzat által szervezett közhasznú munkában csak azért vesznek részt, hogy a támogatáshoz hozzájussanak. A támogatás lejárta után újra közhasznú munkásként folytatják a munkaerő-piacon való elhelyezkedés helyett. Ebben a körforgásban tudnak gondolkodni, eszükbe sem jut, hogy változtassanak a helyzetükön. Gondolkodásukra jellemző: „...még nem szóltak a hivatalból, hogy menni kell...”

Nem kerülhettek be a programba azok a munkanélküliek sem, akik várhatóan a program alatti gyerekszülés előtt álltak vagy börtönbekerülés miatt lemorzsolódtak volna.

2. Képzési szakasz

A képzési szakaszban a 7 és 8. Osztályos felzárkóztatás, valamint OKJ-s parkgondozó tanfolyam valósult meg.

A parkgondozó képzés mellett azért döntött a szakmai team, mert a képzés szervezésénél egyrészt figyelembe kellett venni a kedvezményezettek igen alacsony képességét, tudását, másrészt ehhez a képzéshez nem kellett általános iskolai végzettség, feltételezhető volt, hogy a képzési követelményeket a csoport teljesíteni tudja.

A parkgondozó tanfolyam mellett szólt az is, hogy a városban a közterületek, parkok évek óta elhanyagolt állapotban voltak, tehát ezen a területen értéket lehetett teremteni.

A tanfolyami képzést megelőzte 100 órás általános szintre hozó foglalkozás sorozat. Az alapkészségek felmérése során válogatódtak ki azok, akiknél számolási, olvasási, írásbeli hiányosságok mutatkoztak (összeadás-kivonás, osztás-szorzás, törttekkel való műveletek, szöveges feladatok, kerület-, területszámítások, helyesírás, értő olvasás stb.).

A felzárkóztatást kiscsoportos formában, speciális tematika szerint, egyénre szabottan végezték a pedagógusok.

Az általános iskolai képzésre pedagógus-szakértői team dolgozott ki egy „minimum követelményprogramot”. Mind a hetedik, mind a nyolcadik osztályosok 410 órában teljesítették az előírt tananyagot, majd bizottság előtt záróvizsgát tettek. Az általános felzárkóztató és az általános iskolai képzést a helyi Bocskai István Két tanítási Nyelvű Általános Iskola szaktanárai végezték. A tanítás napi 5 órában (délután) történt az iskola jól felszerelt termeiben. A tanítási anyagot a pedagógusok igyekeztek a hallgatók felkészültségi szintjének megfelelően, a mindennapi gyakorlathoz igazítva, s a hivatalos követelményszintet is figyelembe véve megtanítani. A lemaradókkal, a gyengébb képességűekkel egyénileg is foglalkoztak, főként a záróvizsgára való felkészülésnél kellett ezt az egyéni módszereket alkalmazni.

A Parkgondozó OKJ-s tanfolyam 300 órás elméleti és 700 órás gyakorlati tömbből állt. A hallgatók képzését az Egri Számítástechnikai és Rehabilitációs Szakképzésért Alapítványi Középiskola és a Debreceni Regionális Munkaerő Rehabilitációs Alapítvány végezte. A képzés napi 8 órában a Családsegítő Szolgálat Községi Házában történt. A képzés gyakorlati helyszínét a Városgondnokság biztosította a város köztéri parkjaiban. Az Önkormányzat egy kertet is a program rendelkezésére bocsátott, ahol gyönyári virágpalántákat neveltek a hallgatók.

3. Foglalkoztatási szakasz

A képzési szakaszt foglalkoztatási időszak követte. Az első programban résztvevők a városi önkormányzat által biztosított közmunkákban (Zöldár Közmunkaprogram a város belvízelvezető csatornáinak karbantartására), illetve közhasznú munkákban (kézbesítés, középületek felújítása, karbantartás) voltak foglalkoztatva.

A továbbiakban az általános iskolai képzésben résztvevők kommunális felada-

tokat (közterületek tisztán tartása) végeztek, míg a parkgondozók feladata a közterületi parkok ápolása, gondozása volt.

Az OKJ-s képzésben résztvevő hallgatók a tanfolyami szakasz alatt keresetpótló támogatásban részesültek.

4. A képzést, foglalkoztatást kiegészítő szolgáltatások

A munkanélküliek programban tartását személyiségfejlesztés és szociális alprogram segítette.

A kiegészítő szolgáltatásokat pszichológus, pszichiáter, szociális munkás, szociálpedagógus végzettségű szakember nyújtotta. Feladatuk volt a hallgatók személyiségének, önbizalmának, társas készségeinek, alkalmazkodóképességeik fejlesztése, problémamegoldó képességük javítása, a tanulási motivációk erősítése, életvitelük, viselkedésük, magatartásuk formálása. Mindez tanácsadás, egyéni és pár terápia, személyiségfejlesztő tréning, kríziskezelés, családgondozás, szabadidős programok szervezése, konfliktus megoldó, kiscsoportos foglalkozás módszerével történt.

A családgondozók napi kapcsolatban álltak a hallgatókkal. A fentebb felsorolt módszereken túl ügyintézés segítségével, szociális ellátások nyújtásával (napi étkezés megszervezése, krízistámogatás, szociális kölcsön, élelmiszersomag, használtruha, lábbeli biztosítása, gyógyszer, szemüvegvásárlás, térítése stb.) támogatták a hallgatókat a programban maradásuk érdekében.

A foglalkoztatási szakaszban a családgondozók figyelemmel kísérték a munkába állt hallgatók tevékenységét, segítették őket a munkavégzés követelményeinek teljesítésében, munkahelyi konfliktusok megoldásában. A részükre szervezett Munkavállalók Klubjában munkaerő-piaci ismeretekre tettek szert, munkavállalási technikákat (munkahelykeresés, önéletrajz készítés, tárgyalási technikák stb.) sajátítottak el, szabadidős programokban (a város közéleti, kulturális rendezvényei, kertészeti kiállítás, családi főzés, közös munkavégzés rászorult csoporttársnál, stb.) vehettek részt.

Ezek a támogatási rendszerek egyaránt segítették a tartós munkanélküliek „visszatérését” és a pályakezdők „beilleszkedést” a munka világába.

A felzárkóztató program eredményei

A három lépcsőben megvalósuló programban összesen 131 fő tartós munkanélküli vett részt:

általános iskolai képzésben 78 fő

Parkgondozó OKJ-s képzésben 43 fő

Készségfejlesztésben 10 fő.

A programot eredményesen 111 fő fejezte be, 20 fő morzsolódott le. A lemor-

zsolódás okai voltak: jogerős szabadságvesztés letöltése, sorkatonai szolgálatra behívás, családi problémák, elköltözés, tartós betegség, sorozatos hiányzás.

Összesen 74 fő részére biztosított 6 hónapos közhasznú foglalkoztatást a program.

1 fő az általános iskola befejezése után azonnal elhelyezkedett az elsődleges munkaerőpiacon, 2 fő további képzésben vett részt (gépi varró, parkgondozó).

A foglalkoztatást 1 fő utasította el. Mivel a nők egy része, gyermeknevelési, gyermekgondozási segély mellett vett részt a képzésben, vagy időközben terhes lett, így foglalkoztatást nem vettek igénybe. Olyan is előfordult, hogy időközben munkaképesség csökkenés miatt leszálalkoltak valakit és a foglalkoztatás helyett a járadékot választotta. Jelenleg 21 fő áll munkaviszonyban.

A program társadalmi hatása

A programok során szervezett közhasznú foglalkoztatás rendkívül hasznosnak bizonyult.

A kezdeti előítéletek után kivívták a város vezetésének és a lakosság jó részének megbecsülését. Munkájuk során megváltozott a város főterének, köztéri parkjainak arculata, napról napra szebb és tisztább lett a város. Ezekre a feladatokra a városnak már évek óta nem volt pénze, a parkok gazosak, elhanyagoltak voltak, s tetézte a helyzetet az, hogy a városban szennyvízcsatornázás beruházása valósult meg, a munkálatok során a szivattyúházakat a parkokba, közterületekre telepítették, amivel széttroncsolták a területeket.

Az első ütemben a roncsolt területeket kellett helyreállítani, a főtéren földcserét kellett végezni, az elhanyagolt bokrokat, cserjéket, sövényeket rendeltetésszerű állapotba kellett hozni, az időközben megszűnt parkokat újra ki kellett alakítani.

A második ütemben kerülhetett sor az igazi parkgondozásra. Több ezer virágpalánta kiültetése történt meg, melyek egy részét a programban dolgozók saját maguk állítottak elő, más részét pedig szponzorok (virágkertészet) biztosították.

A parkok gondozása mellett több száz facsemetét és sövény vesszőt is telepítettek a programban résztvevők.

Az aszályos nyarak ellenére a város parkjai színes virágoktól pompáztak. A résztvevők hétvégeken önállóan szervezték meg a locsolási munkálatokat, védtek, óvták munkájukat. Fontos lett számukra az otthoni rend, a tisztaság, a környezet is. Saját környezetük is rendezettebbé vált, gyakran kértek kölcsön szerszámokat otthoni munkákhoz, saját kertjüket is művelték, kertészkedtek, s erre a szomszédságot is biztatták.

A város 2000-ben az ő munkájuk eredményeként először nevezett be a „Virágos Magyarországért” országos mozgalomba. A pályázatot helyszínelő bizottság elismeréssel nyilatkozott a programról és a résztvevők munkájáról.

A program a munkanélküliek körében is népszerűnek bizonyult, mind többen szerettek volna bekapcsolódni.

A legújabb eredménye a programnak, hogy az önkormányzat a parkgondozó tanfolyamot végzettekből 2001. április 1-től egy 15 fős munkacsapatot szervezett. Folytatása van tehát annak a tevékenységnek, amit a családsegítő szolgálat a tartós munkanélküliekkel elkezdett. A munkacsapatba csak azok kerülhetnek be, akik elvégezték a tanfolyamot, így tovább nő annak a tudásnak az értéke, amit a képzés során elsajátítottak.

A program hatása a résztvevők személyiségére

A programba bevont tartós munkanélküliek képzettségének, szaktudásának gyarapodása, illetve munkaerő-piaci esélyeik, megélhetési stratégiáik javulása mellett jelentős a személyiségükben bekövetkezett pozitív változás is.

Ezek a változások az alábbiakban foglalhatók össze:

- önbecsülésük, önbizalmuk folyamatosan megszilárdult,
- megújuló és alkalmazkodó képességük jelentősen javult,
- kudarcűrő képességük megnőtt,
- akaraterejük megszilárdult,
- problémamegoldó képességük nőtt,
- gondolkodásmódjuk, szemléletük jelentősen változott,
- érdekérvényesítő képességük erősödött.

A programot megvalósító szervezetre gyakorolt hatás

A program, a városra gyakorolt- és a bevont munkanélküliekre tett hatása mellett magára a családsegítő szolgálatra is jelentős hatással volt.

A szervezetnek mindenek előtt gyarapodott kapcsolatrendszere.

A cél megvalósítása érdekében egy olyan szakmai háttér alakult ki, mely révén a mindössze 3 fős létszámmal működő csoport képes volt egy egész várost megmozgató, hosszú távú, nehéz programot eredményesen megvalósítani.

A családsegítő szolgálattal, illetve a menedzsmenttel együttműködő partnerek:

Városi Önkormányzat, Kisebbségi Önkormányzat, Városgondnokság, Bocskai István Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola, Regionális Munkaerő Rehabilitációs Alapítvány Hajdúhadház, Munkaügyi Központ Hajdúhadházi Kirendeltsége, Hajdú-Bihar megyei Munkaügyi Központ, Munkaügyi Központ Humánszolgálat, ÁNTSZ Egészségvédelmi Osztálya, Sikerélmény BT Debrecen, Egri Számítástechnikai és Rehabilitációs Szakképzésért Alapítvány Eger.

Erősödött a családsegítő szolgálat szerepe a helyi szociális ellátó rendszeren belül is.

A program modellként szolgált a megye több településének is, hiszen szakmai tanácskozásokon, szakmai látogatások során megismerhették a családsegítő programját. Saját településük jellegzetességét alapul véve 2000-ben hasonló

programok valósult meg Hajdúböszörményben, Biharnagybajomban, illetve a megye más településein.

A program nehézségei

A program megszervezése és teljesítése igen nagy erőfeszítéseket kívánt mind az együttműködő partnerektől, mind a bevont munkanélküliektől egyaránt. A tartós munkanélküliek kezelése igen differenciált megközelítést követelt meg az eltérő tulajdonságú csoportok és az egyéni foglalkozást igénylő személyek miatt.

A résztvevők ugyanis a munkaerő-piac periferiájára szorult, elhelyezkedési esélyekkel alig rendelkező, munkavégzésre alig képes, nehezen motiválható személyek voltak.

A kezdeti időszakot a programtól való idegenkedés jellemezte, a városban még nem volt rá példa, hogy a munkanélküliekkel így is lehet foglalkozni.

Mindannyian nehéz élethelyzetben voltak, mindennapi megélhetési gondokkal küzdöttek, néhányan putris körülmények között éltek, zömében háromtól több gyermeket tartottak el, házastársuk is munkanélküli volt.

A téli időszakban segítséget kellett nyújtani a tüzelő beszerzéséhez, téli ruházatuk pótlásához. Nemcsak a mindennapi étkeztetésükről kellett gondoskodni, hanem krízis helyzetben a családot is segíteni kellett élelmiszerrel, gyógyszerrel, szociális kölcsönnel. Támogatások hiányában alkalmi munkával kellett volna pótolni a hiányt, ami ebben az esetben hiányzással vagy lemorzsolódással járt volna.

Konfliktust okozott az is, hogy míg az OKJ-s képzésben résztvevők a tanfolyam ideje alatt keresetpótló támogatásban részesültek, addig az általános iskolai képzésre járók nem kaphattak támogatást.

Igen csak meg kellett küzdeni a városban létező fekete gazdasággal is, mivel a munkanélküliek rendszeresen éltek ezzel a lehetőséggel korábban is, és a csábítás most is hatalmas volt.

Mind a tanfolyami, mind a foglalkoztatási szakaszban problémát jelentett a mindennapos elfoglaltság, a lekötöttség, az időben való megjelenés szükségessége, valamint a tanulási idő és a munkaidő betartása. Nehezen fogadták el, hogy nem akkor mennek különböző ügyeket intézni, amikor akarnak. Életvitelükből adódóan, ugyanis rendszeresen „hivatalosak” voltak a rendőrségre, bíróságra, szabálysértési hatósághoz.

A programban tartás fontos eleme volt a munkanélküli személy családjának gondozása is. Ahhoz ugyanis, hogy rendszeresen, minimális hiányzással tudjanak részt venni a programban, családjukat viszonylag biztonságban kellett tudniuk. Néhány esetben gondot okozott a cigányasszonyoknál a férj féltékenysége, a gyermekek napközbeni felügyelete, idősebb családtag gondozása.

A munkába helyezésnél a legnagyobb problémát a városban és környékén ta-

pasztalható szűk munkaerő-piaci kereslet, illetve a cigányokkal szemben támasztott előítélet jelentette.

A program gyengeségei

A legnagyobb gyengesége az volt a programnak, hogy csak „puffer szerepet” tudott betölteni. Nem sikerült azt a célt maradéktalanul megvalósítani, hogy a tartós munkanélküliek a képzés és a „védett munkahelyen való foglalkoztatás” után az elsődleges munkaerő-piacon helyezkedjenek el. Ennek oka elsősorban a munkahelyek hiánya, a jelentős munkaerő-túlkínálat, az erős fekete és szürkegazdaság működése, és természetesen hozzájárult a munkáltatók előítélete a cigány származású munkavállalókkal szemben.

A program gyengéi közé sorolható a középtávú stratégiai tervek hiánya.

A program pénzügyi erőforrásai

A 2000. december 31-én befejeződő programot az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány több mint 23 millió forinttal támogatta.

A Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ az első programhoz saját külön keretéből fél millió forintot biztosított étkeztetéshez. Ezen túl keresetpótló támogatást folyósított a parkgondozó képzéshez, a közhasznú foglalkoztatáshoz pedig 90%-os támogatást nyújtott.

A helyi önkormányzat biztosította a közhasznú foglalkoztatáshoz szükséges ún. saját erőt, ami ebben az esetben 10% volt.

A Bocskai István Két tanítási Nyelvű Általános Iskola térítés nélkül biztosított az általános iskolai képzéshez két tantermet a szükséges eszközökkel együtt.

Ezen túl természetbeni támogatást (tisztasági eszközök, használt ruha, lábbeli, tüzelő stb.) nyújtott az ÁNTSZ Egészségvédelmi Osztálya, a Názáreti Egyház Hajdúhadházi Gyülekezete, és a helyi Városgondnokság.

6. A program aktualitása

Hajdúhadház Város Családsegítő Szolgálat a elsők között valósított meg olyan felzárkóztató programot, melyben a tartós munkanélküliek részére általános iskolai képzésre is lehetőség nyílt.

Az intézmény által megvalósított program a maga idejében igen újszerű volt. Egyrészt egyfajta modellt nyújtott az iskolázatlan, tartós munkanélküliek segítéséhez, másrészt kiállta az idő próbáját és becsatornázódott a támogatott képzések sorába.

IV. Regionális jellemzők

NAGY ZITA ÉVA:

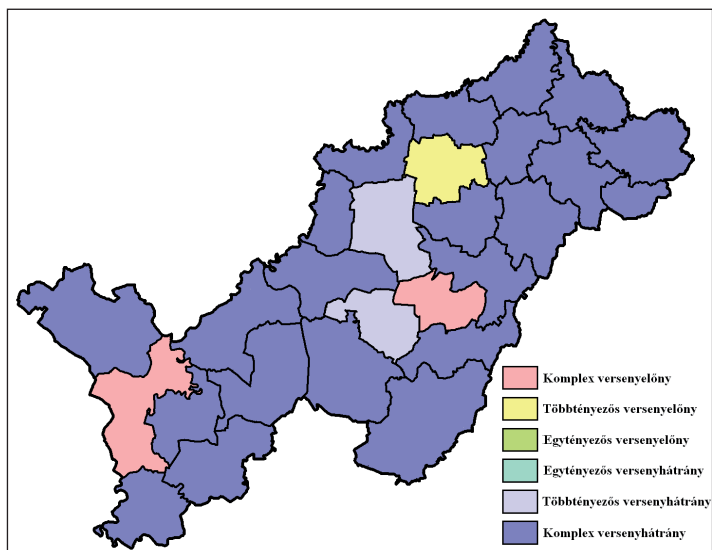
Az Észak-alföldi régió foglalkoztatási helyzetének és foglalkoztatási célú nonprofit szektorának jellemzői

1. Az Észak-alföldi régió társadalmi-gazdasági környezete

1.1 A régió bemutatása

Az **Észak-alföldi régió**, mely három megye – **Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Jász-Nagykun-Szolnok** – összevonásából jött létre, Magyarország területének 19,1%-át teszi ki (17729 km²).

A Régióban 389 település van, melyek 27 kistérséget alkotnak: ebből Hajdú-Biharban 9, Szabolcs-Szatmár-Beregben 11, Jász-Nagykun-Szolnokban 7 kistérség található. A Régió kistérségeinek jelentős része fejlettségét tekintve az országos lista alsó felén helyezkedik el. Nemes Nagy József elemzésének tanulságai szerint napjainkban az Észak-alföldi régió küzd a **legnagyobb nehézségekkel**: a régió **kistérségeit** – kivételt gyakorlatilag csak a megyeszékhelyek képeznek – statikus versenyképességüket vizsgálva¹ **túlnyomó többségben komplex versenyhátrány** jellemzi, vagyis demográfiai, foglalkoztatottsági, valamint az élömléktermelékenységi mutatóik egyaránt kedvezőtlenek (1. ábra).



1. ábra A kistérségek statikus versenyképessége 2002-ben az Észak-alföldi régióban²

¹ Nemes Nagy, 2002. Az elemzés alapjául az egy főre jutó adóköteles jövedelem, egy adózóra jutó jövedelem, adózók aktív korúakhoz viszonyított aránya, aktív korúak népességben belüli súlya szolgáltak.

² Forrás: Pénzes, 2006, 18. old. (Nemes Nagy, 2002 alapján átszerkesztve)

A *fejlődést gátló tényezők* közül kiemelhető a *Régió bizonyos térségeinek* (a bihari, beregi, szatmári terület, valamint jellegzetesen a Tisza-mente) *aprófalvas településszerkezete* – mely jellemzően rossz közlekedési viszonyokkal, gazdasági instabilitással, demográfiai sérülékenységgel jár együtt. *Mindemellett a Hajdúságban és a Hortobágy peremén* túlsúlyban vannak a központi funkcióval nem rendelkező *városi jogállású települések*, melyeknek azonban *nincs fejlődésgerélő hatásuk*. A Régióban mindössze két olyan település van – Debrecen és Nyíregyháza – ahol a népesség meghaladja a 100 000 főt, és 50 000 főnél többen is csak egy településen – Szolnokon élnek.

A fejlődést ugyancsak gátolja, hogy a Régiót mind az országon belül, de különösen a *határon túl* szintén *gazdaságilag alulfejlett területek* veszik körül.

1.2 Társadalmi, szociális jellemzők, humán erőforrások

1.2.1 Demográfiai jellemzők

Az Észak-alföldi régió népességszáma 2005 végén 1 533 162 fő volt, ez Magyarország teljes lakosságának 15,22%-át jelenti (1. táblázat). A régiót alkotó három megye közül Szabolcs-Szatmár-Bereg bizonyult a legnépesebbnek (578 573 fő), míg Hajdú-Bihar megyében 547 357 fő, Jász-Nagykun-Szolnok megyében pedig 407 232 fő élt.

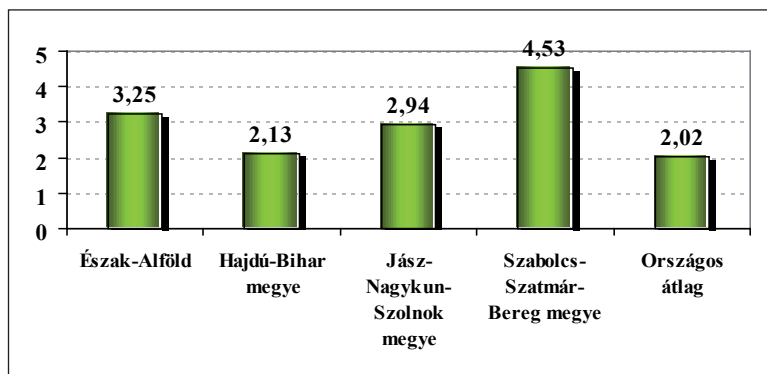
A népmozgalmi adatokat nyomon követve megállapítható, hogy a Régió három megyéje közül kettő (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg) az országos átlagnál érdemileg *kedvezőbb születési rátával* rendelkezik. Ennek ellenére a *természetes fogyás rátája* az országos átlaghoz viszonyítva *lényegesen kedvezőtlenebb* (míg az országos átlag -2,1, addig a régiós átlag -5,6). E jelenség hátterében a *nagyarányú belföldi elvándorlás* is jelentős szerepet játszik, mely egyenlegének értéke országos viszonylatban mind régiós, mind megyei szinten kiugróan magas: a régióban -3, Hajdú-Bihar megyében -1,9, Jász-Nagykun-Szolnok megyében -3,4, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében -3,6. A belső elvándorlás magas aránya szoros összefüggést mutat a Régió elmaradottságával: az érték húzó ágazatok, a tudás alapú termelés, az innovációs képesség, a jövedelem és fogyasztás alacsony szintje mind-mind csökkentik a terület népességmegtartó képességét.

Ugyancsak a Régió és népességének kedvezőtlen gazdasági-szociális-egészségügyi jellemzőivel áll összefüggésben a lakosság születéskor várható élettartamának országos viszonylatban legalacsonyabb értéke: a Régió lakosainak várható átlagéletkora (71,7 év) mintegy 1,4 évvel marad el a Nyugat-dunántúli régióban várható értéktől.

A születéskor várható élettartam alacsony értéke, valamint a magas születési ráta a Régió országosan jellemzőnél fiatalabb korszerkezetét eredményezi. A *hazánkra* általában *jellemzőnél (19,33%) magasabb a 18 éven aluliak aránya*: a régióban átlagosan 22,12, Hajdú-Bihar megyében 21,74, Szabolcs-Szatmár-

Bereg megyében 23,62, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 20,52%. A gyermek, illetve fiatalkorúak kiemelkedően nagy aránya jellemzi Hajdú-Bihar megye, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye déli részét.

A gyermekkorúak magas aránya a Régióban szoros összefüggésben van a **roma lakosság országos átlag fölötti jelenlétével**, és sajátos demográfiai szerkezetével: míg országos viszonylatban e kisebbség aránya 2,02, addig az Észak-Alföldön 3,25, Hajdú-Bihar megyében 2,13, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 4,53, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 2,94% (1. ábra).



1. ábra A roma népesség aránya (% , 2001)³

1.2.2 Gazdasági és szociális jellemzők

A Régió gazdasági fejletlensége, valamint a népesség strukturális összetétele a lakosság országosan jellemzőtől **lényegesen kedvezőtlenebb jövedelmi és szociális helyzetét** eredményezi.

Az Észak-alföldi régióban 2004-ben az **alkalmazásban állók bruttó bére**⁴ az **országos átlagnak mindössze 84,3%-át tette ki** – aránya Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 83,2%, Hajdú-Bihar megyében 85,6%; Jász-Nagykun-Szolnok megyében 84% volt.

A Régióban mind az adófizetők aktív korú népességhez viszonyított aránya⁵, mind az egy adózóra, valamint az egy lakosra jutó adóköteles jövedelmet jelentősen elmarad a hazánkra általában jellemzőtől. Míg 2002-ben országosan a 18-59 évesek 70 százaléka, addig az érintett területeken 64,4 százaléka fizetett adót. Ezt az érték különösen alacsonynak bizonyult Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (58,8%).

Az **egy lakosra jutó adóköteles jövedelem rendkívül alacsony értékét** – 352 757 Ft, szemben az országos 462 439 Ft-tal szemben – részben az **inaktívak**

3 Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001. (DataStart adatbázis.)

4 Az adatok forrása: Bértarifa felvétel, 2004. (Foglalkoztatási Hivatal.)

5 Az adatok forrása: APEH SZJA (DataStart adatbázis.)

kiemelkedően magas aránya okozza; a Régióban azonban az **egy adózóra jutó adóköteles jövedelem is jelentősen elmaradt** a magyarországi átlagtól (1 092 139 Ft) – annak csupán 83,4 százalékát tette ki (910 784 Ft). E tekintetben is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében bizonyult a legkedvezőtlenebbnek a helyzet – az egy adózóra jutó adóköteles jövedelem az országos átlagnak mindössze 79,6%-a volt. Ezen adatok esetében meg kell azonban jegyezni, hogy a **tényleges jövedelem az adózott jövedelmet lényegesen meghaladhatja**, szakértők szerint ez a **különbség** a Régióban – elsősorban a határmenti térségekben burjánzó feketegazdaság okán – országos viszonylatban különösen **markáns**.

Az adófizetők alacsony mértéke jól jelzi, hogy a munkalehetőségek a Régióban igen korlátozottan állnak rendelkezésre. Az itt élőknek komoly megélhetési gondjaik vannak, s a munkából származó jövedelem mellett jóval nagyobb arányban vannak ráutalva a jóléti ellátásokra, segélyekre, rokkantnyugdíjakra, nyugdíjakra. A passzív ellátások bár a megélhetéshez nélkülözhetetlenek, ugyanakkor kedvezőtlen hatással vannak a munkavállalókra. A munka nélkül töltött évek során a munkavállalók ugyanis elveszítik munkavégző képességüket, szaktudásuk elavul, s **állandósul a „segélyezett létforma”**. Az egyéni erőfeszítések, aktivitások helyett fokozatosan tért hódít a kiváras, a megélhetés felelősségének a jóléti rendszerre való hárítása.

Egy 2004-ben készült felmérés tanulságai⁶ szerint mind a lakáskörülmények, mind az abszolút vagyoni helyzet, mind az életkörülmények alapján a **depriváltak aránya országos viszonylatban a Régióban a legmagasabb**: 16,8; 26,7; illetve 21,9% (2. táblázat).

A kedvezőtlen lakáskörülményekkel, vagyoni és életkörülményekkel kedvezőtlen lakhatási feltételek járnak együtt, melyek a legtöbb esetben a halmozódó települési hátránnyal és a térség gazdasági helyzetével állnak összefüggésben. A rossz közlekedési feltételekkel rendelkező, gyakran telepszerű lakhatási körülményeket biztosító települések infrastrukturális fejlesztése a legtöbb esetben a lakosok saját forrásainak bevonásával történik. A jövedelem nélküli, megélhetési gondokkal küzdő lakosok ilyen típusú terheket nem tudnak vállalni. Ennek megfelelően a **települési hátrányok** fokozatosan nőnek, s a **társadalmi hátrány kifejezőjévé** és egyszerre **előidézőjévé** is válnak.

⁶ Kapitány – Spéder, 2004.

2. táblázat
A lakosság depriváltságának mértéke (% , 2004)⁷

	Rossz lakáskörülmények, lakásszegénység ⁸	Abszolút vagyoni depriváltság	Életkörülmények alapján való depriváltság
Észak-Alföld	16,8	26,7	21,9
Közép-Magyarország	8,8	10,5	13,9
Közép-Dunántúl	11,3	13,6	10,8
Nyugat-Dunántúl	10,6	10,2	10,7
Dél-Dunántúl	12,9	18	15,4
Dél-Alföld	10,2	17,5	15,4
Észak-Magyarország	16,7	24,4	19,4

Az infrastruktúra fejletlenségéhez hasonlóan jellemzően rosszak a vizsgált térségben az egészségmegőrzésnek az esélyei is. Így többek között ***mind egy gyermekorvosra jutó gyerekek arányát, mind az egy háziorvosra jutó felnőttek számát tekintve***⁹ az országos átlagnál kedvezőtlenebb a Régióban élők helyzete. Míg országos viszonylatban egy gyermekorvosra átlagosan 1228 gyerek jut, számuk a Régióban 1474. E tekintetben is a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiek vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben, ott egy gyerekorvos átlagosan 1969 gyereket lát el (ez az országos átlag 160%-a). A felnőtt háziorvosok leterheltségét illetően is hasonló a helyzet: az országra átlagosan jellemző 1601 fős értékkel szemben a régiós középérték 1659.

Mind az ***egészségügyi***, mind a ***szociális ellátásban nagy problémát okoz a területi eloszlás egyenetlensége***, a települési struktúra jellegéből adódóan a kevésbé jól ellátott települések magas száma. A speciális szolgáltatások jellemzően a nagyobb városokban, megyeszékhelyeken koncentrálódnak – különösen jellemző ez az egészségmegőrzés területén működő egészséges életmódhoz, valamint

7 Az adatok forrása: Nemzeti Cselekvési Terv a Társadalmi összetartozásért Statisztikai Melléklet, 14. old

8 Rossz lakáskörülmények: Zsúfolt lakás (egy szobára legalább 2 fő jut, hasznos alapterület 1 felnőttre kevesebb mint 15, 1 gyerekre mint 8 négyzetméter); rosszul felszerelt (nincs wc és/vagy fürdőszoba, illetve hagyományos fűtés vagy az sem); bizonytalan jogcímű – ezekből a negatív jellemzőkből legalább két jellemző

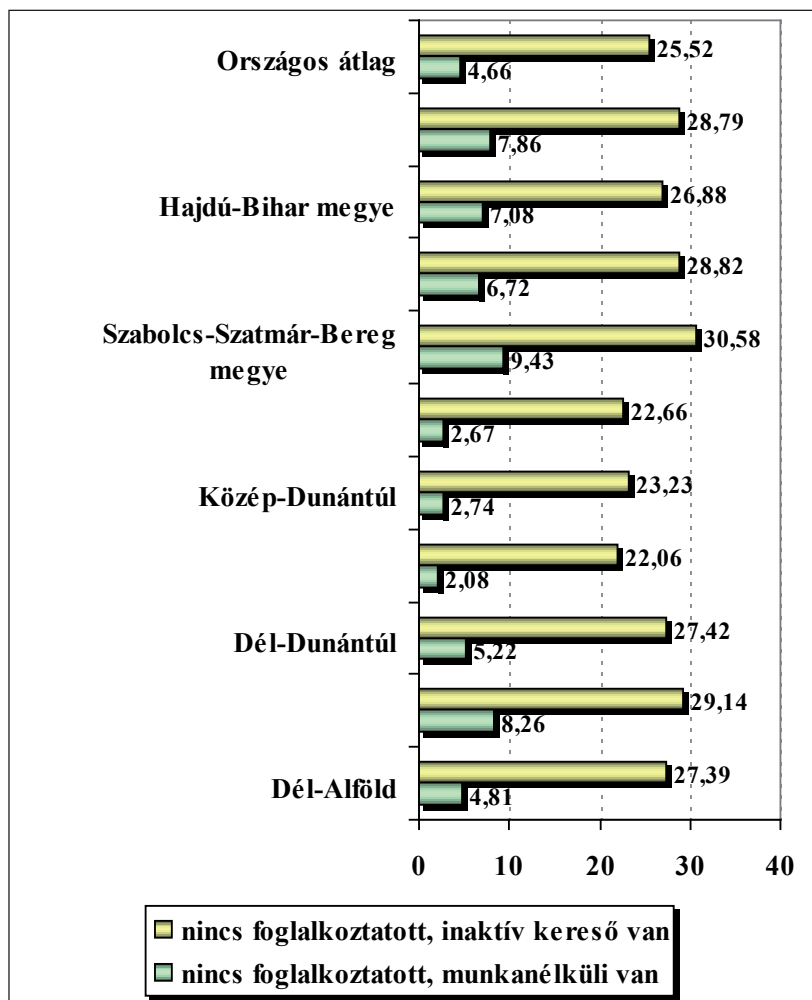
Abszolút vagyoni depriváltság: napi egyszeri meleg étkezés, mindenkinek van külön szobája, wc-vel, fürdőszobával ellátott, telefon, autó, színes TV, automata mosógép, évente egyszer üdülés, legalább 5 ezer Ft havi megtakarítás – ha ezek közül legalább 5 hiányzik az depriváltság

Életkörülmények alapján való depriváltság: a vagyoni depriváltság jellemzői + a lakáshoz kert, terasz, kellemes kilátás tartozik, van mosogatógép, videómagnó, számítógép, rendszeresen vásárol új ruhát, lecsereéli előregedett bútorait, rendszeresen vásárol újságot, meghívja barátait havonta egyszer, étteremben ebédel havonta egyszer – ha ezek közül legalább 8 hiányzik az depriváltság

9 Az adatok forrása: KSH T-Star. (DataStart adatbázis.)

rehabilitációhoz kapcsolódó szolgáltatásokra, szociális téren pedig a speciális igényű csoportok nappali és átmeneti intézményeire. A *települések jelentős részén ugyancsak nem elérhetőek a család és munkahely összehangolását segítő szolgáltatások, így például a nappali kisgyermekellátások*.

Különösen nagy problémát jelent az állandósult „segélyezett létforma” és a depriváltság *generációk közötti öröklődése*. A munkát keresők reménytelen csoportjai folyamatosan termelődnek újra a hátrányos helyzetű térségekben, valószínűsítve a munkanélküliség több generáción keresztüli újratermelését. A Régióban élő *családok 28,79%-ában nincs foglalkoztatott, csak inaktív kereső van* – arányuk a mintegy 3,2%-kal magasabb az országos átlagnál (2. ábra).



2. ábra A foglalkoztatottal nem, munkanélkülivel, illetve inaktív keresővel rendelkező családok aránya (% , 2001) ¹⁰

10 Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001. (DataStart adatbázis.)

A legkedvezőtlenebb helyzet e tekintetben is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében mérhető: ott az országosan jellemzőhöz képest mintegy 5%-os az eltérés. (A gazdaságilag inaktív családok között természetesen megjelennek a nyugdíjas családok is – ezen életkori csoport azonban a Régióban nem képviselteti magát az országos átlagnál magasabb arányban, tehát az eltérést nem az idősök magas aránya, sokkal inkább más inaktív csoportok nagyobb arányú jelenléte okozza). **Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében** az országos átlagnak majdnem kétszerese – **9,43% (!)** – azoknak a családoknak a hányada, ahol **nincs foglalkoztatott, csak munkanélküli van**. Így **ebben a megyében a foglalkoztatottal egyáltalán nem rendelkező családok aránya eléri a 40%-ot**, míg régiós viszonylatban 36,65, országosan 30,18%-ot tesz ki.

1.2.3 Képzettség

A Régió népességének **iskolai végzettsége** is **meglehetősen kedvezőtlen országos viszonylatban**: valamennyi mérési kategóriában elmarad az országos átlagtól. E tekintetben is **jelentősek a területi egyenlőtlenségek**: a megyék centrum helyzetű térségeiben a perifériás kistérségekhez képest lényegesen kedvezőbb értékek figyelhetők meg. Emellett valamennyi kategóriában különösen **jelentős a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei lakosok lemaradása** mind az országos, mind a régiós adatokhoz képest.

A 2001. évi Népszámlálás adatainak tanulsága szerint az Észak-Alföld 10 évesnél idősebb lakosságának 1%-t teszik ki azok, akik az általános iskola első évfolyamát sem végezték el (országos átlag: 0,7%) Arányuk a nők esetében némileg magasabb (1,1%). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye néhány kistérségében kiugróan magas érték figyelhető meg (így a nyírbátori térségben 2,2%).

Az országos átlagnál érdemben ugyancsak **magasabb a kevesebb mint 8 osztályt végzettek hányada** a 15 éves és idősebb népesség körében: arányuk a Régióban és Jász-Nagykun-Szolnok megyében 15, Hajdú-Biharban 13,7, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 16,2% szemben az országosan megfigyelhető 11,2%-os értékkel. **A legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya** a 18 éves és idősebb népesség százalékában szintén az Észak-Alföldön a legalacsonyabb a régiók között (31,5%) – **közel 7 százalékkal marad el az országos értéktől**.

Egyetemi, főiskolai oklevéllel a Régióban a 25 éves és idősebb népesség 9,4%-a rendelkezik – ez az érték **4,2%-kal elmarad az országos átlagtól**. E tekintetben is **különösen rossz a helyzet Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében** – itt az elmaradás mértéke 5,3%.

Különösen **rosszak** a Régióban a **roma népesség iskolázottsági mutatói**: mindössze 0,1%-uk rendelkezik egyetemi vagy főiskolai végzettséggel, 0,5%-uk érettségivel, és csupán 5%-uk szakmunkás végzettséggel.

2. Munkaerő-piaci helyzet az Észak-alföldi régióban

2.1 A foglalkoztatottság és munkanélküliség alakulása

Az Észak-alföldi régió *elmaradottságának*, gazdasági-társadalmi helyzetének egyik legfontosabb *következménye* – ugyanakkor tartóssá válása okán az elmaradottság egyik *fő tényezője* – az országos viszonylatban *rendkívül kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet*.

A Régió három megyéjében tapasztalható foglalkoztatási folyamatok 1993-tól napjainkig egymáshoz és az országos trendekhez is hasonlóan alakultak, azonban a Régió mindhárom megyéjében az *aktivitási arány* folyamatosan jelentősen az országos *átlag alatt*, a *munkanélküliség rátája* az országos *átlag felett* van¹¹.

Az ezredfordulón – országos szinten is – megfigyelhető munkaerő-kereslet élénkülést 2003 és 2004 között jelentős visszaesés, majd 2005-től lassú növekedés követte. Ezen folyamatok eredményeként 2006. harmadik negyedévében országos szinten a foglalkoztatási ráta 51,1%, 15-74 éves népesség aktivitási aránya pedig 55,3% (3. táblázat).

3. táblázat

A 15-74 éves népesség gazdasági aktivitása régiók szerint (% , 2006. III. negyedév)¹²

		Aktivitási arány (gazdaságilag aktívak száma / népesség)	Foglalkoztatási ráta (foglalkoztatottak száma / népesség)	Inaktívak aránya (inaktívak száma / népesség)	Munkanélküliségi ráta (munkanélküliek száma / gazdaságilag aktívak száma)
Országos átlag		55,3	51,1	44,7	7,5
Észak-Alföld	2005. III.	50	45,6	50	8,8
	2005. IV.	50,4	45,6	49,6	9,4
	2006. I.	50,7	44,7	49,3	11,7
	2006. II.	51,5	46	48,5	10,7
	2006. III.	51,8	46,2	48,2	10,9
Közép-Magyarország		59,1	55,9	40,9	5,3
Közép-Dunántúl		58,5	55	41,5	5,9
Nyugat-Dunántúl		58,6	55,3	41,4	5,7
Dél-Dunántúl		52,2	47,7	47,8	8,7
Dél-Alföld		52,4	48,3	47,6	7,8
Észak-Magyarország		50,4	44,9	49,6	10,9

¹¹ Szabó, 2004.

¹² Az adatok forrása: Munkaerő-piaci jellemzők 2006 III. negyedévében.

A Régióban a 2005. esztendő azonos időszakához képest mind a foglalkoztatottság, mind a gazdasági aktivitás arányának kismértékű emelkedése tapasztalható. A **foglalkoztatási ráta** 0,6 százalékos növekedést követően jelenleg 46,2%: ez az érték – mindamelllett, hogy jelentősen (4,9%) elmarad az országos átlagtól – a régiók rangsorában az észak-magyarországi régiót követően a **második legkedvezőtlenebb**. Az **aktivitási arányt** vizsgálva **hasonló a helyzet**: a kismértékű emelkedés (1,8%) ellenére az országos átlaghoz képest 3,5%-os lemaradás tapasztalható. Különösképpen **kedvezőtlenebb a roma népesség foglalkoztatási mutatói** – körükben a foglalkoztatottak hányada mindössze 5% körül mozog.

A foglalkoztatási ráta, valamint ezzel összefüggésben a munkanélküliek hányada változásainak vizsgálatakor mindenképpen említést kell tenni az **egy éven belül megfigyelhető, többé-kevésbé szabályszerű ingadozásról**: a foglalkoztatási ráta a téli hónapokban a legkedvezőtlenebb, majd tavasszal – a beinduló mezőgazdasági idénymunkáknak, valamint a közhasznú foglalkoztatási programoknak köszönhetően emelkedést mutat. Ezt július-augusztusban a pályakezdő munkanélküliek tömeges megjelenésének köszönhetően jellemzően kisebb visszaesés, majd ősszel – ugyancsak a mezőgazdasági idénymunkák, de főként az élelmiszeripari feldolgozó üzemek szezonális munkaerőigénye okán – újabb emelkedés követi. A közhasznú munkák, a mezőgazdasági idénymunkák és a feldolgozóipari kampány végeztével a jórészt képzetlen, hosszú ideje tartós munkaviszony nélküli idénymunkások zöme újra visszakerül a munkanélküliek közé. Ez a **tendencia** a foglalkoztatási viszonyokban az országos jellemzőnél **markánsabban jelenik meg** – tekintve, hogy a **mezőgazdasági ágazat súlya** a Régióban az országos átlagnál némileg **nagyobb**: 8,1%, míg országos átlaga 5%. Az ágazati különbségek következményeinek figyelembevétele a kidolgozandó foglalkoztatási programok esetében kiemelkedő fontosságú, hiszen ez a **munkanélküliséggel leginkább veszélyeztetett csoportokat különösképpen érinti**.

A foglalkoztatottak foglalkoztatásuk jellege szerinti összetételét vizsgálva a foglalkoztatás-bővítés jövőbeni stratégiáiban ugyancsak kiemelt figyelemmel kezelendő markáns régiós jellemvonás figyelhető meg. Az **alkalmazottak** országosan jellemzőn **alacsonyabb hányada**, az **egyéni vállalkozók** országos viszonylatban **második legmagasabb aránya** a **kényszervállalkozások** kiemelkedően magas arányára hívja fel a figyelmet: főként falusi térségekben, különösképpen a szakmunkás végzettségűeknek az egyetlen esélye az, ha szakképzettségüket felhasználva legálisan vagy illegálisan vállalkozásba kezdenek. Tőke, vállalkozói ismeretek, piaci információk híján pedig rendkívül **bizonytalan a tevékenységük**.

A foglalkoztatási ráta kismértékű javulásával párhuzamosan némileg szűkült a **gazdaságilag inaktívak** köre, arányuk a Régióban azonban országos viszonylatban is **rendkívül magas** (48,2% szemben az országosan jellemző 44,7%-kal). A gazdaságilag inaktívak között markáns csoportot képviselnek a **rokkantnyugdíjasok**: hányaduk 2005-ben a régiók között a legnagyobb volt (15,3%), mint-

egy 3,5%-kal meghaladva az országos átlagot. A gazdaságilag inaktívak között ugyancsak külön figyelmet kell fordítani a **nőknek**: a 100 női foglalkoztatottra jutó inaktív kereső és eltartott nők száma országos viszonylatban ugyancsak a legmagasabbnak bizonyult.

A foglalkoztatottak arányának növekedésével és az inaktívak arányának csökkenésével párhuzamosan növekedett a régióban a **munkanélküliek hányada** is, az előző év azonos időszakához képest mintegy 2,1%-kal. A jelenleg jellemző 10,9%-os érték jelentősen – 3,4%-kal – **magasabb az országos átlagnál és a régiók között** (az észak-magyarországgal megegyezően) **a legkedvezőtlenebb**.

Az egymásnak látszólag ellentmondó adatok háttérében **összességében kedvező munkaerő-piaci folyamatok állnak: az inaktív népesség munkaerőpiac irányába történő kismértékű elmozdulását jelzik** (a munkanélküliek foglalkoztatottá, az inaktívak munkanélkülivé válnak). Mindenképpen meg kell azonban jegyezni, hogy folyamatok háttérében szerepet játszhat a rendszeres szociális segélyezés rendjének megváltozása: idéntől az együttélő családtagok közül csak az egyik jogosult segélyre, viszont a segély összegének megállapításakor figyelembe veszik a családi összetételt, az eltartottak számát is. Így nagyobb lett a segélyezett nők aránya (amely kedvezően hat az inaktívak hányadára) a férfiak pedig megpróbálnak valamilyen módon dolgozni, hiszen a munkát amúgy sem kereső asszonyoknak nyújtott segély megvonása kevésbé fenyegető akkor, ha a férfiakra derül ki, hogy mégiscsak (feketén) dolgoznak.

A **foglalkoztatási ráta** tekintetében **európai összehasonlításban is meglehetősen kedvező** a Régió helyzete – 2004-ben az újonnan csatlakozott országok 41 régiójának rangsorában a 36-ik. Ennél látszólag kedvezőbb a helyzet a munkanélküliek arányát vizsgálva (11-ik), ez azonban a gazdaságilag inaktívak magas arányából következik.

2.2 A munkaerő-kínálat jellemzői

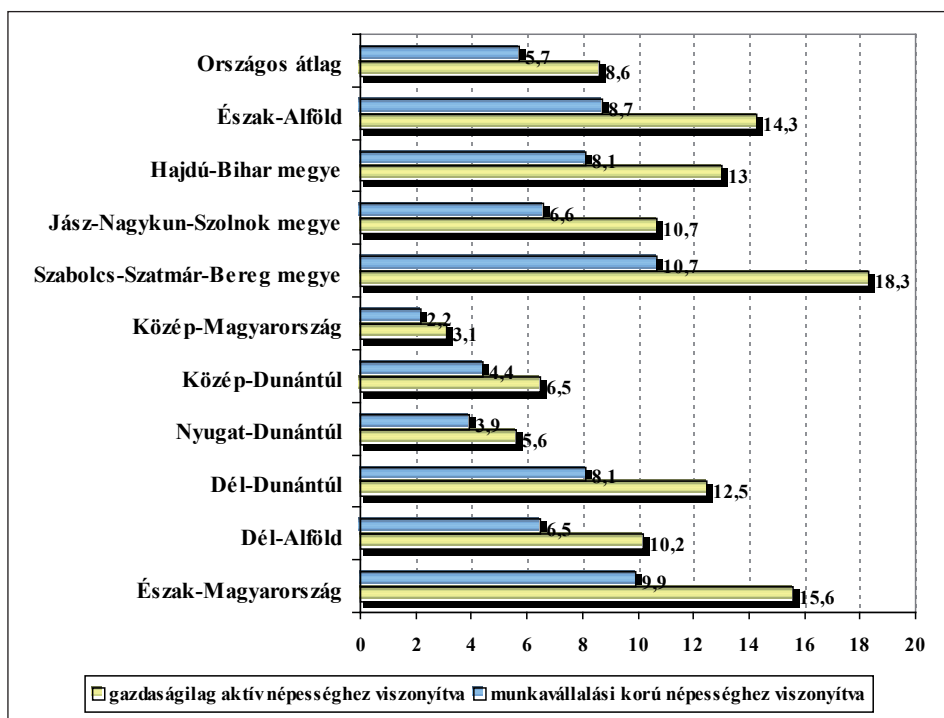
2006. szeptemberében Hajdú-Bihar megyében 29429, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 17503, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 41 163 fő volt a regisztrált munkanélküliek száma¹³. A 2005. esztendő azonos időszakához képest két megyében érdemi csökkenés tapasztalható, mértéke Jász-Nagykun megyében 8,3%, Hajdú-Biharban 5,2%. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a 2005. szeptemberi adatokhoz képest gyakorlatilag nem történt elmozdulás.

A két megyében a munkanélküliek számában történt pozitív irányú elmozdulás a foglalkoztatási ráta növekedésében is megnyilvánuló kedvező tendenciákat támasztja alá. A KSH méréseivel látszólag ellentétes irányú folyamatok háttérében elsősorban a két mérés konceptuális eltérései állnak; emellett egyrésről mindin-

¹³ Az adatok forrása: az Állami Foglalkoztatási Szolgálat adatai (www.afsz.hu), valamint Laký, 2004.

kább megfigyelhető tendencia, hogy a magasabban iskolázott, fiatalabb, illetve pályakezdő csoportok (tekintve, hogy az esetek jelentős részében az álláskeresői támogatásra nem jogosultak) nem az Állami Foglalkoztatási Szolgálat, hanem magán-állásközvetítők szolgáltatásait veszik igénybe, másrészt a segélyezési eljárásrend változásával bizonyos rétegek nem motiváltak a munkaügyi központokkal való tartós együttműködésre.

A *nyilvántartott álláskereső* relatív mutatóit tekintve is egyértelműen kirajzolódik a Régió kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzete: *arányuk* mind a gazdaságilag aktív (14,3%), mind a munkavállalási korú népességhez (8,7%) viszonyítva országosan a *második legkedvezőtlenebb* (3. ábra).



3. ábra A nyilvántartott álláskereső relatív mutatói (%), 2006. október)

Az adatokból azonban jól látszik az is, hogy a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet nem egyforma mértékben sújtja a Régió három megyéjét. Összességében mindkét mutató tekintetében Jász-Nagykun-Szolnok megyében a legkedvezőbb a helyzet: a regisztrált álláskereső munkavállalási korú népességhez viszonyított aránya *az országosan átlagosan jellemzőnél* 0,9%-kal, a gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya 2,1%-kal *magasabb*, míg ugyanezek az értékek *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében 5 (!), illetve 9,7% (!).*

A munkanélküliség mértékében – bár a területfejlesztési normatívák alapján az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott településen

él a Régió lakónépességének 42%-a – jelentős **térségi különbségek** figyelhetők meg. A legrosszabb helyzetben – évek óta változatlanul – a saját **megyén belül periférikus fekvésű kistérségek** vannak: elsősorban a határmenti, Jász-Nagykun-Szolnok megyében pedig a Tisza vonalától keletre eső területek, így a komádi, csengeri, nyírbátori, hajdúhadházi, fehérgyarmati, vásárosnaményi, baktalórántházi, mátészalkai, balmazújvárosi és berettyóújfalui, kunhegyesi körzetek.

2.3 A munkanélküliek összetétele – veszélyeztetett csoportok a Régió munkaerő-piacán

A munkanélküliség minőségi jellemzőit – így a munkanélküliség tartósságát és a pályakezdők arányát – tekintve is meglehetősen kedvezőtlen a Régió helyzete (4. táblázat).

A legalább 180 napja munkanélküliek aránya a munkanélkülieken belül 51,3%, míg a tartósan munkanélküliek hányada 29%, amely az országos átlagnál 2,5%-kal magasabb. E tekintetben is jelentős a különbség a Régió három megyéje között: arányuk Jász-Nagykun-Szolnok megyében a legalacsonyabb (24%), míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legmagasabb 30,9%. Ez az érték annál is inkább figyelemreméltó, mivel a Foglalkoztatási Szolgálat adatbázisában tartósan munkanélkülinek azt tekintik, aki egy évnél régebben megszakítás nélkül minden hónapban szerepelt a nyilvántartásban – márpedig egyrésről a Régióban országos viszonylatban kiemelkedően fejlett másodlagos munkaerő-piac (mely magában foglalja a közmunka programokat, szociális földprogramot, közhasznú, közcélú foglalkoztatást és más munkaerő-piaci programokat) alakult ki – tehát a munkanélküliek egy részének a programokban való részvétellel megszakad a munkanélkülisége, másrésről jelentős hányaduknak – tekintve, hogy nem jogosultak támogatásra – nem áll érdekében a munkaügyi központokkal való tartós együttműködés.

A munkanélküliség tartóssá válásával egyre reménytelenebbé válik a küzdelem a munkavégző képesség megőrzésére, a **nyílt munkaerőpiacra való visszailleszkedésre**. A **szegénységi csapda helyzet** viszonylag gyorsan kialakul. A legális munkáját veszített munkavállaló ugyanis túlélési stratégiákat dolgoz ki, amelyben kiemelkedő szerepet kap a passzív ellátásra való berendezkedés, a szükségletek korlátozott kielégítése, az eladósodás, a közüzemi díjhátralékosság és a fekete munka. Ha a túlélési stratégiák állandósulnak, ha a tartós munkanélküliség eléri a 3 évet, a nyílt munkaerőpiacra való visszatérés esélye 7% alá csökken.

A Régióban **magas a pályakezdő, illetve fiatal, aktív évei kezdetén járó munkanélküliek aránya**. A pályakezdő munkanélküliek hányada Hajdú-Bihar megyében 11,63%, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 10,1%, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 14,57% – ez az érték országos viszonylatban a legmagasabb (országos átlag: 10,86%). A 26 évesnél fiatalabbak munkanélkülieken belüli aránya az or-

szágot átlagosan jellemző 18,1%-kal szemben a Régióban 24% – e tekintetben is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legkedvezőtlenebb a helyzet (25,96%). Mindennek következtében a keleti régióban jóval **fiatalabb a támogatott foglalkoztatásban résztvevők korszerkezete**, mint az ország középső, vagy nyugati részén¹⁴. A támogatott foglalkoztatás kereteit az ország más területein a középkorú, vagy annál idősebb személyek töltik ki, akiknek a nyílt munkaerőpiac- korokra hivatkozva- kevésbé biztosít megélhetési lehetőséget. Az ország keleti részén **az idősebb munkavállalók nem csupán a nyílt munkaerőpiacról szorulnak ki**, de a támogatott programokban is lényegesen kisebb mértékben vesznek/vehetnek részt, mint az ország más területein. Az idősebbek kiszorulása azért jelent problémát, mert a saját jogú öregségi nyugdíj megszerzéséhez az esély így minimálisra csökken, veszélyeztetve ezzel az 50 éves és annál idősebb népesség megélhetését az érintett területeken.

A **nők** férfiaknál **kedvezőtlenebb munkaerő-piaci jellemzői** a Régióban is megfigyelhetők. Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyében az országos tendenciáknak megfelelően a nők aránya magasabb a regisztrált munkanélküliek körében. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében éppen fordított a helyzet: a férfiak munkanélkülieken belüli aránya 53,6%.

Régióban az országosan jellemző 80%-hoz képest 3%-kal **magasabb a fizikai foglalkozású munkanélküliek** hányada. Arányuk Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a legmagasabb (84,3%), Hajdú-Bihar megyében a legalacsonyabb (81,3%). Ezek a munkavállalók már a szocializmus idején is fizikai erejük áruba bocsátásával keresték a kenyerüket, az extenzív iparosítás korszakában segéd és betanított munkásként dolgoztak. Az ipar fejlődésével, a termelés szerkezetének átalakulásával fokozatosan és tartósan szorultak ki a munkaerőpiacról. A fizikai munkát a technika modernizálódásával és a szilágymunkával jellemezhető bedolgozó rendszer kiszorulásával a magasan kvalifikált szakmunka váltotta fel. A váltás azonban több rugalmasságot, befektetést kívánt volna az itt élőkől, amelyhez a szükséges tőke – szellemi, anyagi, kapcsolati – nem állt rendelkezésre.

14 Csoba – Czibere – Nagy – Prókai, 2006.

4. táblázat

A nyilvántartott álláskeresőket összetétele (% , 2006. szeptember)

		Ország	Észak-Alföld	Hajdú-Bihar megye	Jász-Nagykun-Szolnok megye	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
Nem	Nő	51	49,4	52,2	51,5	46,4
	Férfi	49	50,6	47,8	48,5	53,6
Foglalkozás jellege	Fizikai foglalkozású	80	83	81,3	83	84,3
	Szellemi foglalkozású	20	17	18,7	17	15,7
Iskolázottság	Legfeljebb 8 általános	42,7*	46,4	43,7	43,4	49,7
	Szaktanulás, szakiskola	32,4*	nem összegezhető	Szak-képzett: 42,2 Gimnázium: 8,9***	31	28,5
	Középiskola	20,7*	nem összegezhető		21,3	18,2
	Felsőfokú végzettségű	4,1*	4,3	5,3	4,3	3,6
Életkori összetétel	26 évesnél fiatalabb	18,1	24	22,15	22,4	25,96
	45 évesnél idősebb	29,7**	nem összegezhető	27,3	26,6	n.a
Tartósan munkanélküli (egy évnél régebben megszakitás nélkül minden hónapban szerepelt a nyilvántartásban)		26,5	29	29,44	24	30,9

* 2004. decemberi adat (Forrás: www.afsz.hu)

** 2003-as adat (Forrás: Laky Teréz, 2004).

*** Hajdú-Bihar megyében ilyen módon állnak rendelkezésre az adatok.

A foglalkoztatási helyzet javítását nagyban nehezíti a Régióban élő munkanélküliek országos viszonylatban *rendkívül kedvezőtlen iskolázottsági helyzete*. A 2006. év szeptemberében a *Régióban nyilvántartott munkanélküliek 46,4%-a legfeljebb alacsony szintű képzettséggel rendelkezett*, arányuk Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 49,7%. A rendkívül alacsony képzettségi szint *kiemelten érinti a roma lakosságot* – a *képzettségi szint emelésére pedig a körökben viszonylag elterjedt tradicionális foglalkoztatási programokban egyáltalán nem fordítottak figyelmet*.

a foglalkoztatás mellett nem volt lehetőség a hiányzó alapképzettség megszerzésére, vagy szakképzettség szerzésére. A tevékenység többnyire a különösebb képzettséget nem igénylő, kommunális területhez kötődő nehéz fizikai munkák köréből került ki. A roma munkanélküliek így bezáródtak a támogatott foglalkoztatás ördögi körébe, hiszen képzettség híján esélyük sem volt a nyílt munkaerőpiacra legális munkavállalóként kilépni (amelyet a munkaadók elutasító hozzáállása amúgy is nehezebbé tesz). Ugyancsak nagy arányban találhatók alacsony végzettségűek a nők és az idősebb munkavállalók körében.

Mind a *szakmunkás végzettségűek*, mind a *diplomások aránya* az *országos átlagnál némileg alacsonyabb*, elhelyezkedési *esélyeik mégis rosszabbak* az ország más területeihez képest. Ennek hátterében mindkét csoport esetében az egyes „kevésbé piacképes” szakmák túlkínálata áll: a képzési struktúra – részben a profitváltás óriási költségei, a kockázatok, a jövőben felmerülő kereslet kiszámíthatatlansága, illetve a társadalmi ellenállás okán – még nem követte a munkaerő-piaci elvárásokat.

A Régióban az országos átlagnál jóval *magasabb az alacsony iskolai végzettségűek aránya a pályakezdő munkanélküliek körében* is – bár e csoport iskolázottsági színvonala kedvezőbb a munkanélküliek más csoportjaihoz képest.

2.4 A munkaerő-kereslet jellemzői

A Régióban üres álláshelyekre vonatkozó hivatalos információk a munkaügyi szervezetek adatbázisaiból állnak rendelkezésre – a magán-munkaközvetítők a 2001. évi IV. törvény és a 118/2001. Kormányrendelet értelmében adatszolgáltatási kötelezettséggel rendelkeznek e szervezetek irányába¹⁵.

A törvényi kötelezettség ellenére a munkáltatók jelentős része nem jelenti be üres álláshelyeit – azokat egyéb úton kívánják betölteni – különösképpen igaz ez a magasan kvalifikált munkák esetében¹⁶. A regisztrációban megjelenő kínálat így leginkább az önkormányzatok és nagyobb foglalkoztatók munkaerő-igényét tükrözi, mindemellett a bejelentett üres álláshelyek egy része sem valós (támogatási igény miatt jelentik be, a munkavállalót már egyéb úton kiválasztották, külföldit kívánnak foglalkoztatni, stb.). A betölthető álláshelyek száma országos viszonylatban alacsony, emellett követi a munkaerő-piaci folyamatok szezonális jellegét.

2006 szeptemberében Hajdú-Bihar megyében 4498, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 2005, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 5883 betöltetlen álláshely állt a keresők rendelkezésére – *a regisztrált munkanélküliek száma* tehát közel *hatszorosa az elvileg betölthető álláshelyek számának*.

A felkínált állások összetételére vonatkozóan egy 2004-ben készült fel-

¹⁵ Az adatok forrása: Vállalkozások demográfiája, 2004.

¹⁶ Szabó, 2004.

mérés tanulságai szerint a következők mondhatóak el: *elhelyezkedés szempontjából a segéd munkások és a szellemi foglalkozásúak voltak a legrosszabb helyzetben*, míg a *betanított munkások a legkedvezőbben* – ez főként a *feldolgozóipar* szezonális jellegének köszönhető¹⁷. Összességében a *kereslet legnagyobb része az alacsony képzettségűekre irányult* – ebben azonban *jelentős szerepet* játszottak a különböző *tradicionális közhasznú foglalkoztatásra irányuló programok*. A *szakképzettek* esetében jelentős problémát jelentett, hogy az esetek jelentős hányadában *nem mutatkozott átfedés* a keresett és rendelkezésre álló szakmák között, valamint az álláskereső körében bizonyos stabilan *rossz pozíciójú szakmacsoportok esetében* (fémipari munkások) erős *túlkínálat* mutatkozott. A felsőfokúak részére meghirdetett szakmák között nagy hányadot tettek ki a társadalomilag nem elismert ügynöki, közvetítói munkák.

A Régió potenciális munkahelyeit vizsgálva tehát két fontos jellegzetesség figyelhető meg: rendkívül *fejlett a másodlagos munkaerőpiac* – ez egyrészt előnyös, hiszen bizonyos társadalmi csoportok számára ez az egyetlen esély a foglalkoztatási aktivitásra, másrészt azonban fenntarthatja a támogatott foglalkoztatás „ördögi körét”. Ezért rendkívül fontos, hogy a támogatott foglalkoztatási programok *lehetővé tegyék a szakmai képzettség megszerzését* és így *biztosítsanak esélyt az elsődleges munkaerőpiacra való kilépésre*, és a jellemzően fizikai erő mellett a szaktudás értékesítésére. Másrészt a Régióban – kiemelkedően Jász-Nagykun-Szolnok megyében – a lakossághoz viszonyítva meglehetősen *magas a vállalkozások aránya*. Ennek oka jórészt a kényszervállalkozások magas arányában keresendő – azonban ezek a *kis- és középvállalkozások* – megfelelő segítségnyújtás esetén – a *munkapiac-bővülés legfontosabb terepeivé* válhatnak.

3. A nonprofit szervezetek jellemzői és szerepe a Régió munkaerő-piaci folyamataiban

Az elmúlt évek során *jelentősen növekedett* az Észak-alföldi régióban *működő civil szervezetek száma*: e tendencia következtében 2006. júniusában 9249 szervezet regisztráltak, melyből Hajdú-Bihar megyében 3553, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 2462, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 3234 tevékenykedik. A szervezetek legnagyobb hányada (77,9%) főtevékenységét tekintve egyéb közösségi személyi szolgáltatást végez. A fejlődés eredményeként a nonprofit szervezetek gazdasági szervezetekhez viszonyított aránya 2004-re elérte a 8%-ot – ez az érték 2,5%-kal magasabb az országosan regisztrálhatónál.

A nonprofit szektor szervezeteinek növekvő száma az e *szektorban foglalkoztatottak számszerű növekedését* eredményezte. Mindemelllett az jellemző, hogy a regisztrált *szervezetek legnagyobb hányada nem foglalkoztat munkavállalókat* –

¹⁷ Balcsók, 2005.

2004-ben Hajdú-Bihar megyében a szervezetek 5,9%-ának volt 1-9, 0,57%-ának 10-19, 0,54%-ának 20-49, 0,33%-ának 50-249 és mindössze két szervezetnek ennél több foglalkoztatottja. **A foglalkoztató szervezetek rendkívül alacsony aránya** – a szektor jellege mellett – elsősorban a széles körben jellemző **forrásfelhasználó mentalitással** – a projektfinanszírozással és így a fenntarthatóság problémáival szoros összefüggést mutat. A 2007-2013-as időszakban EU-s források, valamint a hazai közfeladatok ellátásában való szerepvállalási alternatíva okán **a foglalkoztatási potenciál további érdemi bővülése várható** – természetesen amennyiben a szervezetek forrásfejlesztő képessége megfelelő mértékben javul és a finanszírozás is „felhasználó-barátabbá” válik – potenciális állásokat biztosítva elsősorban a magasabb végzettségű, szakképzett munkavállalók számára.

3.1 A Régió nonprofit szervezetei és a munka világa

Egy 2005-ben végzett felmérés tanulságai szerint¹⁸ az Észak-alföldi régióban **megkérdezett szervezetek a munka világához kapcsolódó területeken országos viszonylatban is kifejezetten aktívnak mondhatók**. A vizsgált – elsősorban, de nem kizárólag foglalkoztatási célú – szervezetek 72,9%-a tanácsadással, illetve szakmai fórumok lebonyolításával foglalkozik, emellett **sok szervezet képviseli magát az érdekvédelemben, a mentális segítségnyújtásban, a képzésben és az álláskereső tréningben**. (5. táblázat). Ezek a prevenciós és integrációs tevékenységek rendkívüli fontosságúak; az e tevékenységekkel foglalkozó szervezetek körének további bővítése mindenképpen szükségzerű, hiszen a szektor és a szervezetek sokszínűsége, rugalmassága, innovatív- és alkalmazkodóképessége megfelelő hátteret biztosítanak ahhoz, hogy a programok végrehajtása kiemelkedő hatékonysággal történjen.

Foglalkoztatási programok megvalósításával a vizsgált szervezetek **54,2%-a foglalkozik** – eme tevékenységek esetében különösen nagy a megfelelő menedzsment ismeretek szerepe – a kör bővülése akkor lehetséges, ha a szervezetek likviditása, szakmai és menedzsmentbeli hozzáértése növekszik, emellett a finanszírozási feltételek is kiszámíthatóbbá válnak.

¹⁸ Csoba et al., 2005. A felmérést az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány megbízásából a Munkanélkülieket Segítő Közhasznú Szervezetek Magyarországi Szövetsége és a REVITA Alapítvány készítette. A felmérés során a szervezetek kiválasztása nem a reprezentativitás elveit figyelembe véve történt, vagyis az adatok nem alkalmasak az általánosításra – mégis az adatok, eredmények élő tendenciákat jelölnek.

5. táblázat

Az egyes tevékenységek felvállalása (% , 2005)

	Észak-Alföld	Országosan
Képzés	60,4	55,5
foglalkoztatási programok kivitelezése	54,2	49,5
Munkaközvetítés	35,4	27,2
közmunka szervezése	6,3	11,3
közcélú munka szervezése	2,1	7,3
közhasznú munka szervezése	16,7	17,6
Tranzitfoglalkoztatás	14,6	10
Érdekvédelem	60,4	56,1
módszertani tevékenység, kutatás	50	31,6
szakmai fórumok szervezése	72,9	53,8
foglalkozási rehabilitációs programok	33,3	29,6
mentális segítségnyújtás	58,3	55,5
munkára felkészítő tréning	47,9	38,5
álláskeresési tréning	50	33,9
szociális támogatás	37,5	39,5
pályaválasztási tanácsadás	41,7	27,2
Tanácsadás	72,9	66,4

Ugyanezt, vagyis a **foglalkoztatási tematika dominanciáját tükrözik** a célcsoportokkal kapcsolatos eredmények is: **a szervezetek 2/3-ának célcsoportját a tartós munkanélküliek képezik**. Kiemelkedő még a **hátrányos helyzetű családokkal, a pályakezdő állástalanokkal, a megváltozott munkaképességűekkel, az etnikai kisebbségekkel, nőkkel és a 40 év felettiekkel foglalkozók aránya** – ezek a foglalkoztatáspolitikai szempontból legfontosabb – és a **merevebb állami struktúrában nehezebben megszólítható társadalmi csoportok**.

A foglalkoztatási tevékenység iránti nyitottság a Régió szervezetei körében tehát egyértelmű, **településtípusonként megjelenésük** és így az általuk nyújtott szolgáltatásokkal érintettek köre mindazonáltal **nagyon egyenlőtlen: a megyeszékhelyeken való munka túlsúlya (64,6%) jellemző**, az egyéb városban és a községekben működő szervezetek aránya (18,8% és 14,6%) kissé elmarad az országos átlagtól. Ez különösen azért problémás, mert a megyeszékhelyeken amúgy is nagyobb az elérhető szolgáltatások köre – a területi különbségek csökkentése a működő szervezetek megerősítésével, módszereik, tevékenységeik adaptációjával tehát elsőrendű feladat.

3.2 A Régió nonprofit szervezetei humánerőforrásának jellemzői

A felmérés tanulságai szerint a Régió szervezeteinek **országos szinten az egyik legjobb a humánerőforrással való ellátottsága** – ez is jól jelzi a Régió nonprofit szektorának viszonylag kedvező fejlettségét – azonban még itt is számos, a megcélzott társadalmi csoportok széleskörű elérését, a szakmai és strukturális fejlődést és a munka hatékonyságát hátráltató tényező figyelhető meg.

A **foglalkoztatottak** körén belül kimagasló az aránya a szakmai munkatársaknak; a foglalkoztatás jellegét tekintve **legnagyobb hányaduk alkalmazott**. Mindemellett az ország más területeihez képest kiemelkedően **magas a szerződéses megbízottak** és a **vállalkozóként** bedolgozók aránya, amely arra enged következtetni, hogy **lényegesen több munkaerőre volna szükség a szervezeteken belül**, de ennek adó és járulékos költségeit vélhetően sem a munkaadók, sem a munkavállalók nem tudják és/vagy nem akarják felvállalni. Ezzel összefüggésben rendkívül szűk körben jellemző a közhasznú, közcélú és közmunka típusú foglalkoztatás is. Ugyancsak **rendkívül alacsony az önkéntesek foglalkoztatottakon belüli hányada** – e terület fejlesztése mindenképpen sokat segíthetne a szervezetek munkaerő-problémáin és az érintett önkéntesek is munkatapasztalatot, szakmai tapasztalatot szerezhetnek.

A foglalkoztatottaknak **átlagosan 52%-a szerzett főiskolai vagy egyetemi diplomát** – többségük **szociális végzettségű**, emellett jelentős arányban dolgoznak korábban **egészségügyi és pedagógiai képzésben** részesülők is. A **szervezetek kisebb hányada rendelkezik** azonban **közgazdasági, jogi, pszichológiai**, valamint **marketing** végzettségű kollégával. A többi foglalkoztatott legnagyobb hányada érettségizett – esetleg valamilyen pénzügyi szakképesítést szerzett.

A **munkatársak ismeretei** tekintetében (a válaszadó szervezetek saját bevallása szerint) legalább a szervezetek felénél jelentenek kisebb-nagyobb problémát a következők:

- idegennyelvtudás hiánya (85,4% esetében jelent problémát)
- Európai Unió ismeretek hiánya (79,2%)
- lobbitechnikák ismeretének hiánya (68,7%)
- Strukturális Alapokkal kapcsolatos ismeretek hiánya (62,5%)
- konfliktuskezeléssel kapcsolatos ismeretek hiánya (58,3%)
- pályázatírással kapcsolatos ismeretek hiánya (54,2%)
- nonprofit joggal, nonprofit szervezetekkel kapcsolatos ismeretek hiánya (52,5%)
- pszichológiai ismeretek hiánya (52,1%)
- vállalkozási ismeretek hiánya (52,1%)
- helyi foglalkoztatási ismeretek hiánya (50%)

A **pénzügyi- és menedzsmentismeretek hiányosságaival, valamint a forrásfelhasználó mentalitással** szorosan összefügg, hogy a projektek, programok végrehajtása során rendre a **pénzügyi tervezéssel, kivitelezéssel, a pénzügyi és szak-**

mai fenntarthatósággal kapcsolatosan szembesültek problémákkal a válaszadó szervezetek: így a pénzügyi tervezést, a jogszabályi háttér elégtelen ismeretét, a közbeszerzési eljárások lebonyolításának nehézségeit, a lobbitevékenység elégtelen voltát, a támogatás idején és annak lejártá után a projektek pénzügyi fenntarthatóságát említette több szervezet.

A munkatársak szakmai fejlődését nagyban nehezíti, hogy a válaszadó szervezetek közel kétharmadának (64,6%) komoly problémát jelent a munkatársak képzési költségének előteremtése.

3.3 A Régió nonprofit szervezeteinek gazdasági és infrastrukturális jellemzői

A Régió vizsgált szervezeteinek 2004. évi bevételeit tekintve szembevetendő a **pályázati források** országos viszonylatban is **kimagasló aránya** (61,7%) (5. ábra). Emellett normatív költségvetési támogatás átlagosan az összes bevétel 7,9%-át, nem normatív költségvetési támogatás a 6,6%-át tette ki – vagyis **a pályázott, vagy központi forrásból származó bevételek az összes jövedelem 76,2%-át jelentették. Ezeknek a bevételi forrásoknak a rendkívül nagy aránya** – a pályázati források bizonytalansága, valamint a központi forrásokból származó bevételek kiszámíthatóan szűk köre – mindenképpen **gátolja** az érintett **szervezetek strukturális- és humánerőforrásbeli fejlődését. A forrásteremtő képesség javítása**, és ezzel összefüggésben a vállalkozói tevékenységből származó jövedelemhányad (2004-ben 6,9%) növelése mindenképpen a szektor **foglalkoztatási potenciáljának javulásával** járhat.

A Régió nonprofit szektorának fejlettségét jelzi az is, hogy **országos viszonylatban kedvezőnek tekinthetők** a munkavégzés **infrastrukturális jellemzői**.

A vizsgált szervezetek közül mindössze kettő nem rendelkezett csak irodával; 49,5%-uk piaci ár alatt bérli, vagy ingyenesen használja a helyiséget, míg mindössze 16,7%-uknak saját tulajdona az iroda. A **szervezetek negyedének** – akik az irodát piaci áron bérlik – viszont rendkívül **nagy problémát jelent a bérleti díj kifizetése**.

Ennél lényegesen **kedvezőtlenebb a kép a helyiségek funkcionalitását** vizsgálva: a **szervezetek kétharmada** esetében **gyakorlatilag csak a menedzsment számára nyújt munkateret, esetleg kisebb tárgyalásokat, megbeszéléseket** tesz lehetővé. A foglalkoztatási programok, szociális szolgáltatások, valamint egyéb nagyobb rendezvények megtartása a szervezetek jelentős részénél így komoly problémákat vet fel.

A szervezetek potenciális célcsoportjait tekintve problémának tekinthető az is, hogy **az irodák mindössze 50%-a akadálymentesített**.

A munkahelyek technikai felszereltsége országos viszonylatban átlagosnak mondható. Mindemellett a szervezetek kiemelkedően nagy hányada (77,1%) ren-

delkezik minden legalább hat órában dolgozó munkatársa részére számítógéppel – tekintve azonban a vállalkozóként, illetve szerződéses megbízottként bedolgozók magas arányát és a számítógép munkavégzés során játszott kiemelkedő szerepét – a kép nem is annyira kedvező. A szervezetek kommunikációs eszközökkel való ellátottsága kielégítő, egyelőre azonban még túl magas a modemes – vagyis lassabb – Internet-csatlakozással rendelkezők aránya.

Az **infrastruktúra** – és kiemelten a számítógépes infrastruktúra – **fejlesztése** mindenképpen **hozzájárulhat a szektor munkahelyteremtő és forrásallokációs képességének növekedéséhez.**

3.4 A nonprofit szervezetek és a szociális gazdaság

A Régió nonprofit szervezeteinek komoly és a jövőben várhatóan **egyre növekvő szerepe** mutatkozik a mind a **foglalkoztatottság szintjét**, mind a **lakosság életminőségét javító szociális gazdaság területébe tartozó szolgáltatások működtetésében.**

A **szociális gazdaság** körébe sorolható **szolgáltatások közül jó néhány** a hazai – és így az észak-alföldi – **civil szektor „klasszikus” tevékenységei közé tartozik** – ezen tevékenységek esetében a szervezetek **kialakult módszertani háttérrel, jól bevált gyakorlatokkal, széles körű tapasztalatokkal bírnak.** A következő területek tartoznak ide:

- tanulási nehézségekkel küszködő fiatalok korrepetálása (a vizsgált észak-alföldi szervezetek 27,1%-a foglalkozik már vele),
- problémás fiatalok szabadidő- és sportprogramjainak szervezése (50%),
- szabadidős és kulturális programok szervezése,
- hagyományörzés (64,6%),
- audiovizuális szolgáltatások, új információs technikák bevezetése (22,9%).

Komoly **foglalkoztatás-bővítő hatása lehet** azoknak a **szolgáltatás típusoknak**, amelyek a hagyományos – hazai előzményekkel és tapasztalatokkal bíró – szociális munka területéhez sorolhatóak. Ezek **szükségességét a régió civil szervezetei fontosnak ítélik meg**, és a jövőben **foglalkozni is akarnak** e területekkel – felfedezték a rést az önkormányzati és piaci szolgáltatások között. E tevékenységek közé tartozik:

- **otthoni segítségnyújtás idős emberek számára** (12,5% vállalja és tervezi a szolgáltatás beindítását),
- **otthoni segítség testi vagy szellemi fogyatékkal élőknek** (10,4% vállalja és tervezi a szolgáltatás beindítását),
- **háztartási alkalmazotti munkák** (14,6% vállalja és tervezi a szolgáltatás beindítását),
- **gyermekfelügyelet** (18,8% vállalja és tervezi a szolgáltatás beindítását).

Ezen tevékenységek beindítására – a Régió társadalmi-szociális helyzetét, va-

lamint a szociális szolgáltatásokkal való ellátottság szintjét tekintve – komoly társadalmi igény mutatkozik.

3.5 Partnerség és együttműködés

Mind a szektoron belüli, mind a szektorok közötti partnerségi rendszerek, együttműködési hálózatok jelentőségére rendkívüli: ezek híján teljesen bizonytalanná válik a civil szervezetek működése és ez a szociális gazdaság és a foglalkoztatás-fejlesztés területén sincs másként. ***A helyi kapcsolati hálók fejlesztésére igen nagy figyelmet kell fordítani, még abban az esetben is, ha már vannak előzmények, működőképes, jó gyakorlatok.***

A Régió megkérdezett foglalkoztatási célú nonprofit szervezetekeinek körében – az országosan jellemzőhöz képest – ***nagyobb arányban*** vannak olyanok, akiknek ***semmilyen kapcsolata sincs, vagy legfeljebb semleges, alkalmi kapcsolatuk van az önkormányzati szférával*** – ez pedig különösképpen aggályos a szociális gazdaság területén működtetendő szolgáltatások megszervezése, fenntartása kapcsán. A ***helyi önkormányzatokkal*** való kapcsolattartást tekintve e csoport az összes válaszadó **43,7%-át** teszi ki. A megyei önkormányzatok (70,8%), illetve a kisebbségi önkormányzatok (75%) esetében ennél is érdemben rosszabb a helyzet.

A helyzet kedvezőtleniségeért – vagyis a kapcsolatok hiányáért – a ***legtöbb válaszadó a jogszabályi, törvényi hiányosságokat*** okolja. Ugyancsak gyakran elhangzó magyarázat az, hogy ***az állam más szerepet szán a civileknek, mint amit azok fel tudnak és akarnak vállalni, és nem is tartja igazán partnernek őket.*** A válaszadók nagyobb hányada említette, ***saját humánerőforrásuk hiányosságait***, illetve a két szektor között fellépő ***pénzügyi ellenérdekeltséget*** is. Ahhoz, hogy a helyi foglalkoztatás-fejlesztési kezdeményezések, a szociális gazdaság szolgáltatásainak kiépítése kialakulhasson, illetve a mostani kezdeményezések megerősödhesse, mindenféleképpen szükséges az önkormányzati szervezetek és a nonprofit szervezetek közötti kapcsolatok megerősítése.

Piaci szereplőkkel – egyéb vállalatokkal, vállalkozásokkal – a vizsgált nonprofit szervezetek **39,6%-ának nincs semmiféle pénzügyi, 33,3%-ának semmiféle szakmai kapcsolata**. Mindemellett a ***gyakori és pozitív kapcsolatokkal rendelkező szervezetek aránya*** is ilyen nagyságrendet képvisel: ***pénzügyi téren 27,1, szakmai téren 26,9%***. A szektorral való kapcsolattartásban a válaszadók a legnehezebben áthidalhatónak azt tartják, hogy ***a versenyszféra nem veszi komolyan a civil szektort.***

A nonprofit szektoron belüli együttműködéseket esetében a legnagyobb problémának a ***konkurenciát*** és a ***pénzügyi ellenérdekeltséget*** tartották a résztvevők. A többség ***közepesen súlyos problémának*** tekintette a „kis civil” – „nagy civil”, illetve a ***személyi ellentétet***, valamint az ***együttműködési hajlandóság hiá-***

nyosságát is. Ezeknek a faktoroknak a javítása jelentősen növelhetné a szektor munkájának hatékonyságát.

A fenntartható, jól működő helyi rendszereknek kiemelt figyelmet kell fordítania a **partnerségi struktúrákra, hálózati együttműködésekre**. Mára a nonprofit szektoron belül is megfogalmazódni látszanak az igények a horizontális és vertikális partnerségek irányába – ezeket a kezdeményezéseket mindenképpen meg kell erősíteni.

A Régióban a vizsgált nonprofit szervezetek között **magas a hálózati tagsággal rendelkezők aránya** (85,54%) és azoké a szervezeteké is, akik szerint **érdemes hálózatokhoz csatlakozni** (79,2%) – ez pedig a szervezetek ezirányú nyitottságát fogadókészségét jelzi.

A jelenlegi **partnerségi rendszerek szerepének megítélése** azonban meglehetősen **megosztott**: a „jelentős és megfelelő mértékű a szerepe” választ adók aránya a régióban 43,8%, míg azok, akik szerint a szakmai hálózatok egyáltalán nem meghatározóak a megkérdezettek 1/8-át jelentették.

Felhasznált irodalmak

- BALCSÓK ISTVÁN: A munkanélküliség területi egyenlőtlenségei és legjellemzőbb folyamatainak alakulása az 1992-2002 közötti időszakban. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2005.
- CISZMAZIA TAMÁSÉ – FODOR ALADÁRNÉ – KISSÉ MAJTÉNYI MÓNKA – KÖLYÁNÉ SZIRÁKI ÁGNES – MALAKUCZINÉ PÓKA MÁRIA – MAROSI ANIKÓ – NOVÁK GÉZA – RESZLER GYÖRGYNÉ – SZILÁGYINÉ BÍRÓ EDIT – VÉGH LAJOSNÉ: A gazdasági fejlődés regionális különbségei Magyarországon 2005-ben. KSH Debreceni Igazgatóság, Debrecen, 2006.
- CSOBA JUDIT – CZIBERE IBOLYA – NAGY ZITA ÉVA – PRÓKAI ORSOLYA: A támogató szolgáltatások szerepe a „Küzdelem a munka világából való kirekesztődés ellen” című programban. Agirconsulting SA, Budapest, 2006.
- CSOBA JUDIT – FREY MÁRIA – KOMÁDI MÓNKA – KONCZ GÁBOR – NAGY ZITA ÉVA – PÉNZES JÁNOS – PRÓKAI ORSOLYA – RÁBAI SÁNDOR – SZABÓ GYULA – SZEREPI ANNA – VARJÚ TAMÁS: Foglalkoztatási célú nonprofit szervezetek vizsgálata. Szükséglet- és igényfeltárás a ROP 3.2 intézkedés 3.2.3. komponense keretében megvalósítandó OFA-ROP hálózat kialakításához. OFA, Budapest, 2005.
- CSORDÁS LÁSZLÓ: A tervezési-statisztikai régiók helyzete 2004-ben. Gazdasági és Közlekedési Minisztérium, Budapest, 2005.
- FRISS PÉTER (szerk.): A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2004/12. KSH, Budapest, 2005.
- KAPITÁNY BALÁZS – SPÉDER ZSOLT: Szegénység és depriváció. Műhelytanulmányok 4. Életünk fordulópontjai. KSH NKI, Budapest, 2004.
- LAKY TERÉZ: A magyarországi munkaerőpiac 2005. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 2005.
- NEMES NAGY JÓZSEF: A versenyképesség mérésének módszertana. ELTE, Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 2002.
- Nemzeti Cselekvési Terv a Társadalmi összetartozásért. <http://www.nfh.hu>
- PÉNZES JÁNOS: Jövedelemegyenlőtlenségek az Észak-alföldi régióban. „Területi tervezés, urbanisztika és területfejlesztés az Európai Unióban” című posztgraduális képzésre készített diplomamunka. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen, 2006.

SZABÓ GYULA: Az Észak-alföldi régió humán erőforrásának jellemzői. In.: Csiszér Zoltán (szerk.): Észak-alföldi régió. Csiszér Kiadó, Debrecen 2004, 147-205.

A felhasznált adatok forrásai (a felhasznált irodalmak adatközlésein túl)

Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat adatközlései (www.afsz.hu):

- A regisztrált munkanélküliek száma és megoszlása iskolai végzettség szerint, havonta. A munkanélküli nyilvántartás idősorai.
- Egyes szakmák pozíciója a 2006 – Hajdú-Bihar megye.
- Egyes szakmák pozíciója a 2004. szeptemberi prognózis felmérés adatai alapján – Jász-Nagykun-Szolnok megye.
- Egyes szakmák pozíciója a 2006 – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye.
- Havi munkaerő-piaci információk, 2006. szeptember – Hajdú-Bihar megye. Regisztrált munkanélküliek és nyilvántartott álláskereső, valamint pályakezdők számának alakulása 2005. januártól.
- Havi munkaerő-piaci információk, 2006. szeptember – Jász-Nagykun-Szolnok megye. Regisztrált munkanélküliek és nyilvántartott álláskereső, valamint pályakezdők számának alakulása 2005. januártól.
- Havi munkaerő-piaci információk, 2006. szeptember – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Regisztrált munkanélküliek és nyilvántartott álláskereső, valamint pályakezdők számának alakulása 2005. januártól.

A Bértarifa felvétel adatai, 2004. Foglalkoztatási Hivatal

DataStart adatbázis, melynek jelen tanulmányban felhasznált adatai a következő adatfelvételekből, adatközlőktől származnak:

- KSH T-STAR
- Népszámlálás
- APEH (SZJA adatok).

FÖZŐ JUDIT – HORVÁTH LAJOSNÉ – POZSONYI DÓRA (szerk.): A munkaerő-felmérés regionális idősorai 1992-2005. KSH, Budapest, 2006.

LAKY TERÉZ: A munkaerőpiac Magyarországon 2003-ban. www.econ.core.hu/doc/mt/2004/hun/Laky.pdf

Népmozgalom 2005. Végleges adatok. KSH, Budapest, 2006.

POZSONYI DÓRA (szerk.): Munkaerő-piaci jellemzők 2006 III. negyedévében. KSH, Budapest, 2006.

Vállalkozások demográfiája, 2004. Egységes európai módszertannal végrehajtott vállalkozásdemográfiai felmérés. KSH, Budapest, 2006.

Egyensúlytalanul – avagy munkaerőpiaci kórkép az Észak-Alföld periferiáin

Az Észak-alföldi régió legfontosabb munkaerőpiaci jellemzői

Az Észak-alföldi régió a Dél-alföldi után Magyarország második legnagyobb területű (17.729 km²) statisztikai régiója, és az 1.533.162 fős népességszámát is (2006. január 1-én) csak a Közép-magyarországi régió múlja felül. Az ország területének egyötödét (19,1%), népességének 15,2%-át magába foglaló régió fekvését, adottságait és jövőbeni lehetőségeit tekintve fölöttébb ellentmondásos helyzetben van.

A földrajzi elhelyezkedés egyrészt kedvező, mert miután három országgal is határos (Szlovákiával, Ukrajnával és Romániával), ezért a rendelkezésre álló Európai Uniós források hatékony kihasználásával híd szerepet tölthet be a kelet-nyugati kapcsolatokban, és Ukrajna (rajta keresztül az egykori Szovjetunió és FÁK tagállamai) felé az Unió keleti kapujává válhat. A régió ugyanakkor leginkább éppen a fekvése miatt vált egyértelműen a rendszerváltás vesztesévé, mivel a hagyományosan elmaradott térség kimaradt a Nyugatról érkező működő tőke célterületei közül, és így esélye sem maradt a lemaradás csökkentésére.

Az elmúlt bő másfél évtized politikai-gazdasági-társadalmi változásai természetesen jelentős hatással voltak a régió munkaerőpiacának működésére. Az 1990-es évtized első felére jellemző gazdasági recesszió Kelet-Magyarországon, ezen belül a Tiszántúl északi felében máig hatóan súlyos egyensúlyi zavarokat eredményezett a piac keresleti és kínálati oldala között. Ennek egyik jele a foglalkoztatottsági ráta igen komoly csökkenése, illetve ezzel párhuzamosan a munkanélküliségi ráta igen gyors felfutása volt.

Noha foglalkoztatás az ország egészét tekintve is jelentősen csökkent a legutóbbi két népszámlálás között eltelt időszakban (1990-2001), azonban az Észak-Alföldön az átlagnál jóval nagyobb volt a visszaesés mértéke. A hagyományosan elmaradott, kevés munkaalkalmat kínáló, eleve munkaerő-felesleggel rendelkező falusi térségek képtelenek voltak felvenni a közeli és távolabbi városokból visszaáramló munkaerőt, emiatt nem egy térségben kritikussá vált a munkaerő-piaci helyzet. Nem véletlen tehát, hogy az ún. aktivitási ráta – vagyis a gazdaságilag aktív népességnek (ezt a kategóriát az adott időpontban foglalkoztatottak és az aktívan munkát kereső munkanélküliek együttesen alkotják) a teljes népességhez viszonyított aránya – a régió egészét tekintve az 1990-es évek eleje óta az országos átlagtól jelentősen elmaradva alakul. Noha az egyes évekre vetített értékek meglehetősen hullámozó tendenciát mutatnak, ám a változások a rendszerváltást követő nagyobb visszaesést követően már kevésbé voltak jelentősek, gyakorlati-

lag a 15 és 59 (nők esetében a 15-54) éves korosztályok mintegy hatvan százaléka volt mindvégig aktívan jelen a munkaerőpiacon.

Az előző fejezetben már jeleztük, hogy a munkanélküliség alakulását évtizedes távlatban elemezve a kisebb-nagyobb ingadozások ellenére megmerevedtek a területi különbségek, és a régiók egymáshoz viszonyított relatív helyzetében gyakorlatilag nem történt érzékelhető változás. Az Észak-alföldi régió mindvégig az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliségi ráta értékei csupán Észak-Magyarországnál voltak valamivel kedvezőbbek. Figyelemreméltó, hogy a két régió mutatói nem csak az országos átlaghoz mérve voltak nagyon kedvezőtlenek, hanem a többi régióhoz viszonyítva is: a sorban rendszerint utánuk következő Dél-Dunántúl értékeit is 10-20%-kal haladták meg.

A fentebbi folyamatok együttes hatásaként egy további, a regionális munkaerő-piac szempontjából igen kedvezőtlen folyamat indult meg és gyorsult fel a rendszerváltást követően, nevezetesen számottevően megnőtt a gazdaságilag inaktívak száma és részaránya. A létbiztonságot fenyegető tartós munkanélküliség elől sokan menekültek a szerény, de legalább biztos megélhetést jelentő inaktivitásba. Ráadásul a leszázalékolások magas száma mellett a kedvezőtlen iskolai végzettség, a diszkrimináció és számos egyéb tényező együttes eredményeként a régióban az országos átlagot meghaladó roma népesség jelentős része veszítette el minden kapcsolatát az elsődleges munkaerőpiaccal (vagy soha nem is került kapcsolatba azzal), és vált inaktívvá vagy passzív munkanélkülivé.

Az Észak-alföldi régió tehát mind a foglalkoztatottság, mind a munkanélküliség, mind az inaktivitás tekintetében az országos átlagnál rosszabb mutatókkal rendelkezett az elmúlt másfél évtizedben – és nincs ez másként napjainkban sem. A KSH munkaerő-felméréseit és a munkaügyi regiszter adatait egyaránt figyelembe vevő (becslőfüggvényekkel és Kálmán-szűrővel finomított) adatsorok szerint az Észak-magyarországi régió mögött továbbra is a második legrosszabb értékek jellemzik az Észak-Alföldet (1. táblázat). Különösen figyelemreméltó,

1. táblázat

Az egyes régiók főbb munkaerő-piaci mutatói 2005. december hónapban (a 15-64 éves korcsoportokra számítva)

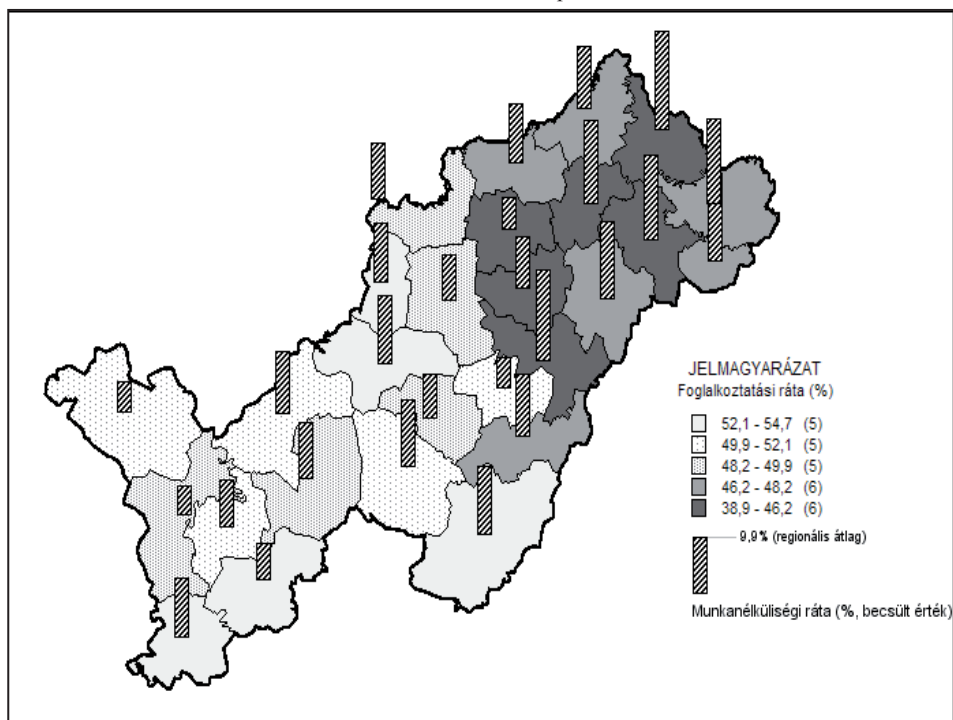
Régió	Munkanélküliségi ráta (%)	s	Munkanélküliek száma (fő)	s	Foglalkoztatottak száma (fő)	s	Inaktív népesség (fő)	Foglalkoztatottsági ráta	Aktivitási ráta
Dél-Alföld	8,82%	0,489	46479	1528	480205	24534	395934	52%	57,10%
Dél-Dunántúl	9,29%	0,529	34988	1293	341799	17367	292384	51,10%	56,30%
Észak-Alföld	9,92%	0,516	55732	1597	506062	25350	477410	48,70%	54,10%
Észak-Magyarország	9,99%	0,466	46730	1570	420877	16583	413943	47,70%	53%
Középdunántúl	6,30%	0,356	30580	1256	454496	20001	277562	59,60%	63,60%
Központi	4,76%	0,162	60893	1723	1219281	26589	671413	62,50%	65,60%
Nyugat-Dunántúl	5,99%	0,339	26951	957	423308	20554	243395	61%	64,90%

Forrás: www.afsz.hu

hogy ebben a két régióban a 15-64 éves korosztályok kevesebb, mint fele tartozik a foglalkoztatottak közé, miközben az inaktív népesség létszámát és arányát tekintve is igen komoly súlyt képvisel.

A kedvezőtlen regionális átlagértékek mögött természetesen igen jelentős területi különbségek húzódnak meg, ahogyan azt a 3. ábráról leolvasható adatok is jól jelzik. Az Észak-alföldi régió statisztikai kistérségeire vonatkozó becslült értékeket figyelembe véve még inkább kirajzolódik a munkaerőpiac sajátos, és összességében igen kedvezőtlen térbeli struktúrája (5. ábra). Noha a térkép csak egy adott időpontra jellemző adatokat ábrázol, azonban ez a fajta erőteljes megosztottság gyakorlatilag már a rendszerváltást követő években kialakult, és az ország egészéhez hasonlóan állandósult.

5. ábra Az Észak-alföldi régió kistérségeinek foglalkoztatottsági és munkanélküliségi jellemzői 2005. december hónapban



Forrás: Saját szerkesztés a www.afsz.hu adatai alapján

A térképen egyértelműen kidomborodik az a rendkívül kedvezőtlen, bár részben egymásból következő tendencia, hogy a régióban csaknem egy tömbben helyezkednek el az alacsony foglalkoztatási rátával, illetve magas munkanélküliséggel jellemezhető térségek – ráadásul ezek az esetek többségében egybe is esnek egymással. A becslült foglalkoztatási rátát tekintve a legmagasabb mutatók a Polgári (54,7% – jórészt az autópálya építésének kedvező hatásaira, illetve a Tisza túl-

partján, Tiszaújvárosban üzemelő TVK stabil foglalkoztatási erejére visszavezethetően), a Berettyóújfalui (53,8% – a központi település kiemelkedő szerepével) és a Mezőtúri kistérségre (53,1%) jellemzők. A lista ellenkező végén a Mátészalkai (42,3%), a Baktalórántházi (41,4%), illetve a regionális összevetésben is rendkívül alacsony értékkel jellemezhető Vásárosnaményi kistérség (38,9%) található. Bár nyilvánvalóan nem kizárólagosan, de vélhetően igen jelentős mértékben mindhárom térség kedvezőtlen pozíciójában szerepet játszik az előregedő aprófalvakban élő időskorú, illetve a roma népesség átlagosnál jóval magasabb létszáma és aránya.

A Foglalkoztatási Hivatal becsléseken alapuló, statisztikai módszerekkel korrigált, a 15-64 éves korosztályokra vonatkozóan kiszámított munkanélküliségi rátái 2005. decemberben a Szolnoki (5,3%), a Debreceni és a Jászberényi kistérségben (egyenként 5,5%) a voltak legalacsonyabbak. A legrosszabb értékekkel ugyanebben az időpontban a Csengeri (15,5%), a Hajdúhadházi (15,8%) és a Vásárosnaményi kistérség (17,1%) rendelkezett.

A munkaügyi nyilvántartásokban szereplő regisztrált munkanélküliek létszámának a munkavállalási korú népességhez viszonyított aránya alapján számított munkanélküliségi mutató értékei ugyancsak komoly területi különbségeket jeleznek. A 2006. decemberi adatok alapján a régió 27 statisztikai kistérsége közül mindössze a Debreceni, a Nyíregyházi, a Jászberényi és a legalacsonyabb értékkel (4,8%) rendelkező Szolnoki kistérség munkanélküliségi szintje marad az országos középérték alatt, ugyanakkor a vásárosnaményi, a csengeri, és a legrosszabb mutatót (19%) produkáló fehérgyarmatié közel, illetve több mint háromszorosan múlja felül az átlagot.

Az Észak-alföldi régió munkaerőpiacát tehát összességében az országos átlagnál jóval rosszabb foglalkoztatási, munkanélküliségi és inaktivitási mutatók, illetve a régió belül is igen számottevő területi-települési eltérések jellemzik. Az egyébként is komoly gondokat tovább súlyosbítja az a tény, hogy bár az ezredforduló környékén jelentős javulás volt kimutatható a munkaerőpiac legfontosabb mutatóiban, az utóbbi években azonban ismét kedvezőtlen irányú elmozdulás mutatható ki. Az Észak-Alföld ennek következtében nem tudta csökkenteni az ország fejlettebb térségeihez való lemaradását, sőt, érzékelhetően romlott a relatív helyzete mind országos, mind pedig Európai Unió összehasonlításban.

A munkaerőpiac működése „periférikus” nézőpontból – határ menti empirikus vizsgálatok tapasztalatai

A vizsgálati terület és az alkalmazott módszerek

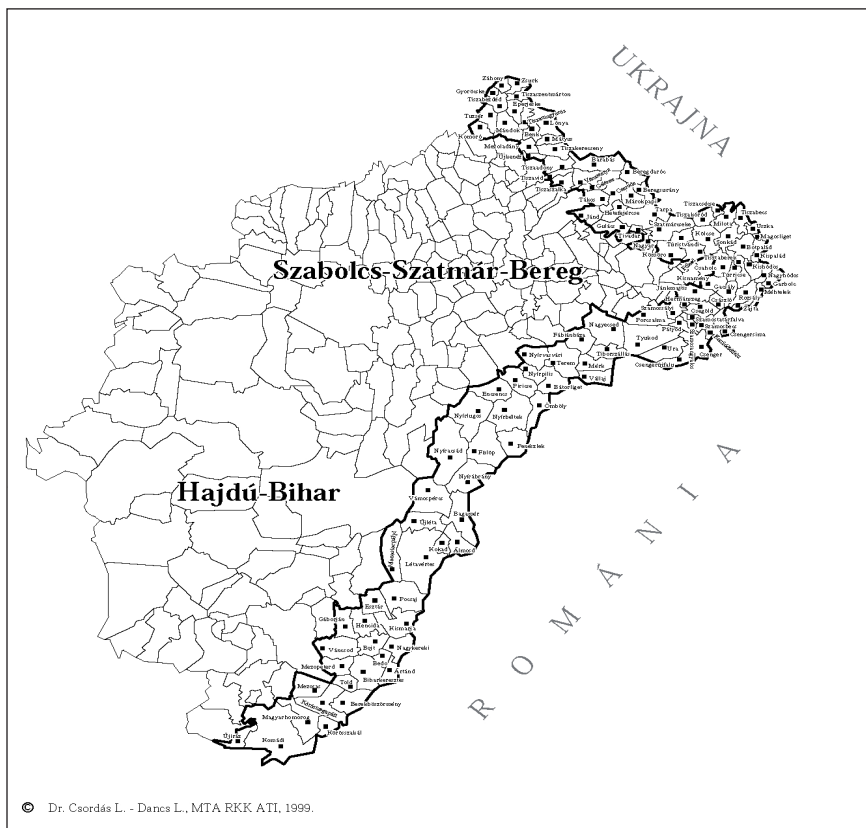
A következő néhány oldalon – mintegy a statisztikai adatok kiegészítéseként – esettanulmány-jellegűen foglaljuk össze az Észak-Tiszántúli határ menti térségeiben az elmúlt években folytatott eltérő jellegű kutatásaink eredményeit. A külön-

bőző célzatú kérdőíves vizsgálatok és hosszabb-rövidebb interjúk segítségével részleges, ám mégis értékelhető képet kaphatunk arról, hogy hogyan élnek meg a kezdettől fogva munkaerőpiaci periferiának minősülő, halmozottan hátrányos helyzetben lévő térségekben élő szakemberek, önkormányzati tisztviselők, részben pedig maguk a lakosok a tartós foglalkoztatási gondokat, és melyek azok a legfőbb okok, amelyek szerintük leginkább felelőssé tehetőek a kedvezőtlen folyamatok fennmaradásáért.

A fent említett kutatások közül volumenüket tekintve külön ki kell emelnünk az MTA RKK Debreceni Osztálya által Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg 119 határ menti településének önkormányzatai körében két ízben (1999 és 2002) elvégzett komplex, a gazdasági-társadalmi élet legtöbb vonatkozására kitérő kérdőíves felméréseket (az eredményekről lásd: *Baranyi-Balcsók-Dancs-Mező 1999*, *Baranyi B. 1999, 2001, 2004*), amelyek hasznos, de kellően óvatosan kezelendő információkat szolgáltatottak a foglalkoztatási viszonyokat illetően is (6. ábra).

A lakossági véleményeket tükröző, a magyar-ukrán határ két oldalán fekvő 4 településpár lakosságának körében lebonyolított kérdőívezés annak ellenére hasznos információkkal szolgált, hogy célja elsősorban a határon átnyúló kapcsolatok jellegének vizsgálata volt. A magyar oldalon Záhony, Barabás, Tiszabecs és Kispalád, míg a határ túloldalán Csap, Mezőkaszony, Tiszaújlak és Nagypalád szerepeltek a mintában, és a magyar oldali településeken 520, a kárpátaljai településeken pedig 560 lakossági kérdőív készült (*Balcsók I.–Dancs L. 2000, 2003, Balcsók I.–Dancs L.–Koncz G. 2004, Dancs L. 2003, 2004*). A fentebbi vizsgálatokat újabb fontos információkkal egészítették ki a 2004. és 2005. folyamán a magyar-román és a magyar-ukrán határtérségben, a határ mindkét oldalán lefolytatott prominenciavizsgálatok, amelyek a határ két oldalán dolgozó, területfejlesztéssel kapcsolatos tevékenységet folytató mintegy 100 személyre terjedt ki (*Baranyi, B.–Balcsók, I.–Dancs, L.–Koncz, G.–Raffay, Z.–Szabó, Gy. 2005, Dancs L.–Koncz G.–Szabó Gy. 2005*).

A leghasznosabbnak mégis azok az interjúsorozatok tekinthetők, amelyek a fentebbi kérdőíves vizsgálatokhoz kapcsolódva készültek el. Az 1999 elején és 2002 nyarán sorra kerülő, kifejezetten a határ menti, periférikus fekvés hatásaira koncentrálnak beszélgetések során felkerestük valamennyi, a határral hosszabb-rövidebb szakaszon érintkező munkaügyi kistérség kirendeltségeinek vezetőit (illetve az utóbbi időpontban esetenként vidékfejlesztési kistérségi menedzsereket), mivel személyes tapasztalataink alapján prominens személyiségekként az átlagosnál bővebb információhalmazzal rendelkeznek szűkebb környezetük munkaerő-piaci folyamatait illetően.

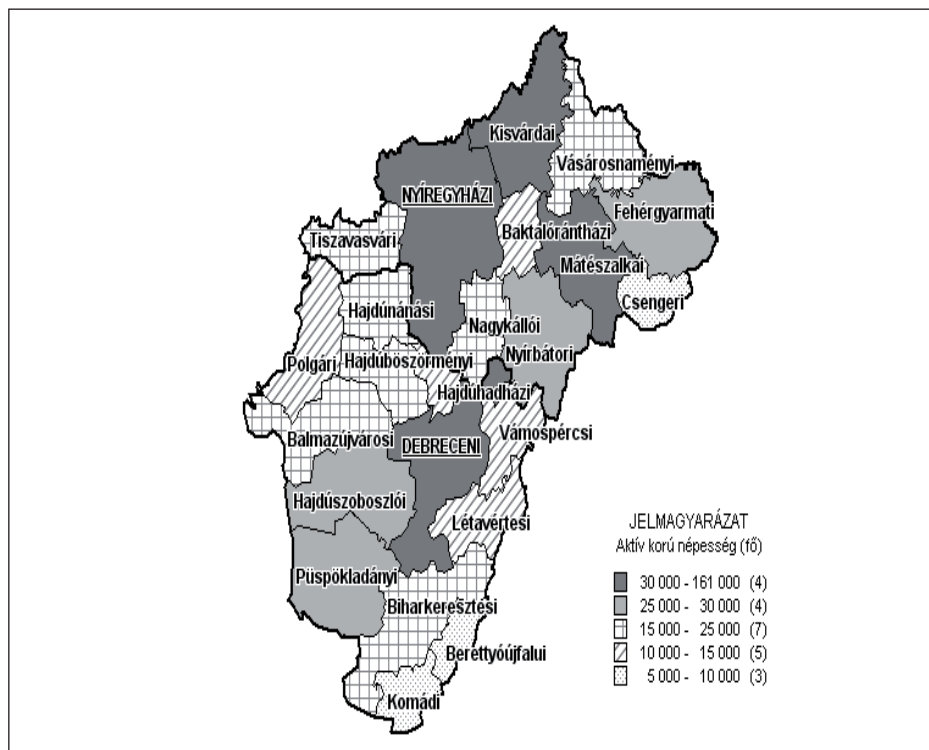


6. ábra A kérdőíves felmérésekbe bevont települések elhelyezkedése az Észak-Tiszántúlon
Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály

Az alábbiakban röviden összefoglalt legfontosabb megállapítások ugyanakkor a statisztikai adatok, a vonatkozó szakirodalom és személyes tapasztalataink alapján mégis általánosíthatónak tűnnek, és kisebb-nagyobb mértékben valamennyi összefüggő határ menti külső, illetve belső perifériaterületen kifejtik a hatásukat. Természetesen maga az Alföld ÉK-i peremét alkotó határsáv sem nevezhető homogénnek, és a szóban forgó munkaügyi kistérségek szintén széles skálán mozognak mind területüket, mind népességszámukat tekintve. (7. ábra)

Az összefüggő külső perifériát képező határ menti munkaügyi térségek leg-
égetőbb munkaerő-piaci problémáit tehát döntően a számunkra elérhető hivatalos adatok, valamint a kirendeltségek vezetőivel és munkatársaikkal folytatott beszélgetések alapján próbáltuk megrajzolni. A kép természetesen korántsem lesz teljes, csupán a legnagyobb, és a vizsgálatok alapján állandónak tekinthető problémák kiemelésére törekedhetünk. Az egyes problémakörök bemutatásának sorrendje is önkényes, de a felsorolt gondok valamennyi kirendeltség területén előfordulnak – legfeljebb a fontossági sorrendben vannak eltérések. A rendelkez-

zésre álló statisztikai adatok, illetve a különböző informális beszélgetések alapján az is kijelenthető, hogy a területi struktúra kisebb-nagyobb változásai ellenére az alábbi problémagócok hatásai napjainkban legalább annyira meghatározzák a munkaerőpiac működését, mint a vizsgálatok időpontjában – így a legfontosabb megállapítások ma is aktuálisnak tekinthetők, és a legtöbb esetben kiterjeszthetők a régió egészére.

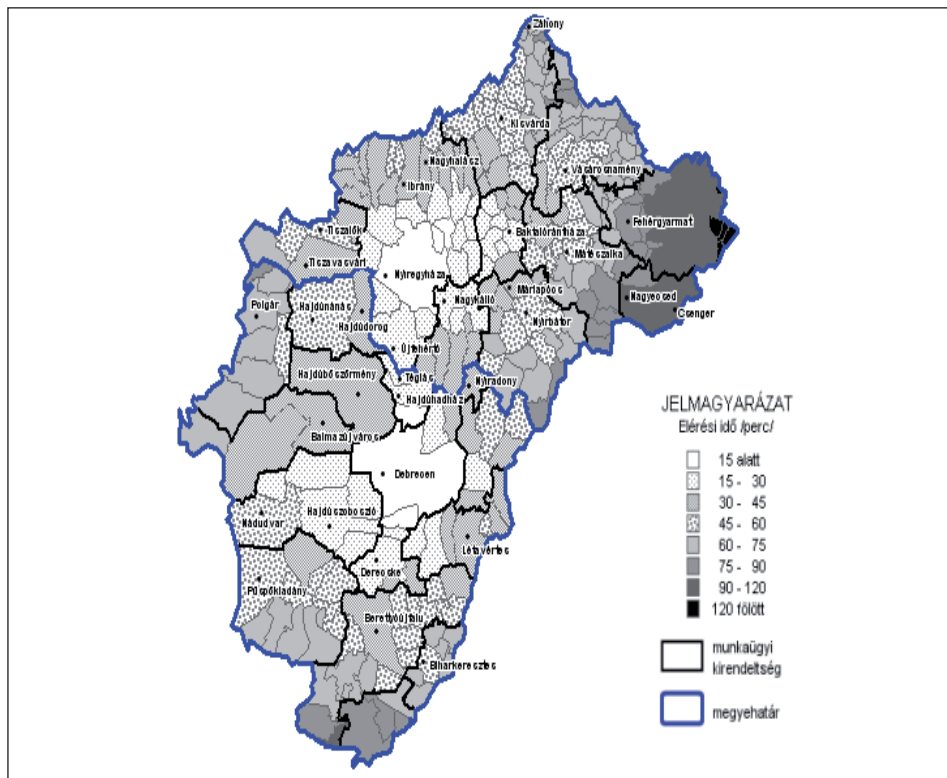


7. ábra A munkaiügyi kistérségek elhelyezkedése és aktív korú népességének száma

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal tájékoztatása és a KSH adatai alapján.

A „Bihari börtöntől” a „Záhonyi kapuig” – avagy dolgozni járnék, de hogyan? Egybehangzó vélemények alapján a munkavállalási lehetőségeket leginkább befolyásoló tényező valamennyi térségben, és különösen a határ közvetlen közelében fekvő településeken az igen rossz megközelíthetőség (8. ábra). Ez a negatív adottság tovább növeli a központoktól földrajzilag mérhető távolságot, és sok esetben szinte lehetetlenné teszi a munkavállalást. A Volán az alacsony utasforgalom miatt számos járatot megszüntetett, így néhány település esetében már csak az „iskolabuszok” maradtak meg, ezekkel pedig nem lehet műszakkezdésre beérni a nagyobb településekre. A kisvasút-hálózatot már korábban felszámolták, és ez különösen Nyírbátor térségében növelte meg az elzártságot, mert korábban ezek a vonalak jelentették a kapcsolatot a gócpontok felé (példa erre a Debrecen

– Nyírbéltek vonal). Elhelyezkedésre tehát szinte csak annak maradt reális esélye, aki rendelkezik saját autóval, ám ez a megoldás sem nevezhető olcsónak, és a határ menti előregedő aprófalvakban a személygépkocsi folyamatos üzemben tartása nagyon sok ember számára csupán elérhetetlen álom.



8. ábra A megyeszékhely elérhetősége közúton a megye településeiről Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Forrás: Dancs L. (2001) alapján átszerkesztve.

Számos területnek eleve rossz a közlekedésföldrajzi helyzete. A Komádi munkaügyi kistérség például valamennyi közül a legkisebb, mindössze 4 települést foglal magában. Az, hogy ez a kirendeltség ebben a formában létezik, már önmagában is utal a terület óriási elzártságára. Komádi 14 kilométerre fekszik a legközelebbi főútvonaltól, és a megyeszékhelytől is igen messze van. A térségben a határ csaknem teljesen zárt (évi egy alkalommal nyitják meg Körösszegapátinál), ezért a román oldallal ápoltságok nagyon minimálisak. Mindez pedig nagyon hátrányosan érinti Komádi, mert a település a trianoni határmegvonás előtt viszonylag nagy vonzáskörzettel rendelkezett, amelynek legnagyobb része Romániához illetve a megyerendszer átszervezése során Békéshez került. Emiatt a korábban Nagyváradhoz kapcsolódó infrastruktúra nagyon féloldalassá vált, elvágva a térséget a korábbi közlekedési kapcsolatokról. Nem meglepő tehát, hogy

a megyén belül különösen erre a területre volt jellemző a munkavállalási célzatú távolsági (főleg Budapestre irányuló) eljárás magas aránya, és ezért volt nagy trauma az ingázás visszaszorulása.

A Csengeri kirendeltséget a többszöri átszervezések során tulajdonképpen ugyanilyen okokból hagyták meg eredeti formájában. A határ mentén elhelyezkedő településekről ugyanis magát Csengert sem könnyű elérni, ha pedig Fehérgyarmatig vagy Mátészalkáig kellene utazni, akkor az oda- és visszaút több mint egy napot venne igénybe. A földrajzi fekvés miatti rossz elérhetőség egyébként az egész térségre jellemző, és ezért ingázásra csak annak van lehetősége, aki rendelkezik saját autóval, vagy megoldható számára az igen gyér számú hazalátogatás. A távolabbi nagyvárosokba ingázókból azonban sokan nem térnek haza, mint ahogyan a főiskolai és egyetemi hallgatók közül sem.

A 29 településre kiterjedő Vásárosnaményi munkaügyi kistérség beregi területein lévő települések helyzete sem sokkal rózsásabb. A térségben a közúti közlekedés a meghatározó, és ez behatárolja a munkavállalók lehetőségeit is. A Beregben az egyetlen közlekedési kapcsolatot a 41-es főút, illetve a hozzá kapcsolódó inkább rosszabb, mint jobb minőségű útvonalak jelentik (ezek közül jónéhány zsákvonallal).

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a vizsgált területen a karbantartás hiánya miatt mind az utak, mind a vasutak állapota kétségbeejtő. Ismét beszédes példaként említhető Nyírbátor: annak ellenére, hogy itt található a debreceni és a nyíregyházi vasútvonal, a pályák állapota olyan rossz, hogy a korábban kb. 40 perces menetidő napjainkra a 38 km-re fekvő Nyíregyháza felé egy óra fölé emelkedett, az 58 km-es távolságban található Debrecen pedig közel másfél óra alatt lehet elérni. A probléma viszont korántsem egyedi: sok település között a mai napig nincs szilárd burkolatú útvonal.

Mindez nem új keletű probléma, és egyetlen lehetőségként az itt élők már korábban is a távolsági ingázásban keresték a megoldást. Az 1990-es évek folyamatai azonban részben a fentebbi folyamatok révén nem kedveztek ennek az életformának, és az ingázók létszáma drasztikusan visszaesett (bár arányuk regionális szinten a foglalkoztatási szint csökkenése következtében némileg még emelkedett is). Az utazási költségek folyamatos emelkedése miatt a munkáltatók szinte mindenhol leépítették a szerződéses utaztatást, és a költségek csökkentése érdekében legelőször a bejáróktól szabadultak meg. Nem véletlen tehát, saját megyéjükön belül is a határ menti kirendeltségekben futott fel a leggyorsabban a munkanélküliség, és hogy kevés kivételtől eltekintve a mai napig itt a legmagasabbak a munkanélküliségi ráták.

Az ingázási lehetőségek beszűkülésének hatásait hűen tükrözik a Létavértesi kirendeltségre jellemző folyamatok. A megyeszékhely közelsége, jó elérhetősége a korábbi években meghatározta a térség munkavállalási szokásait: a szakmunkások döntő többsége valamelyik debreceni nagyvállalatnál (GÖCS, MEDICOR, stb.) helyezkedett el. Az 1990-es évek elején bekövetkezett leépítések miatt az

ingázók száma azonban érezhető mértékben visszaesett. Az ekkor munkanélkülivé vált embereket helyben mind a mai napig nehéz elhelyezni, mert a térségben alakult vállalkozások munkaerőigénye minimális, ipari üzemek pedig korábban sem voltak, és most sincs sok esély az idetelepülésükre.

Így az emberek vagy a saját földjeiken dolgoznak; vagy ha erre nincs lehetőségük, akkor marad a napszám, amely egyébként a jelenlegi tulajdonosoknak szintén jó lehetőséget biztosított korábban a termesztési fortélyok elsajátítására. Emellett azért is népszerű ez a foglalkoztatási forma, mert a minimálbér feletti jövedelmet biztosít (igaz, csak az időnymunkák időszakában, és csak a megfelelő fizikummal rendelkezőknek), és a szolgálati idő megléte ennek fényében már nem elsődleges fontosságú.

A határ közelében fekvő településeken élőknek tehát az általánosan jellemző elzártság, rossz megközelíthetőség miatt a határátkelők és a központi települések kivételével csekély az esélyük az elhelyezkedésre. A munkáltatók sokszor kikötik azt, hogy a központoktól távol élőket ne közvetítsék ki az állásajánlatokra, mert vagy be sem érnek műszakkezdésre, vagy drága az utaztatásuk (annak ellenére is, hogy a munkaügyi szervezet támogatást biztosít erre a célra). Így viszont még a határátkelők közelében is a feketemunka jelenti a legáltalánosabb megélhetési forrást, a legális munkaerőpiacra való visszajutás esélye minimális. A határátkelők foglalkoztatási szerepe sem nagy, és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelmi és vendéglátó hálózat szerepe is elhanyagolható, mert erősen behatároltak a lehetőségek. Az esetek többségében tehát csak azok húznak hasznot a határ közelségéből, akik az olcsó ukrán és román napszámosokat foglalkoztatják a mezőgazdasági időnymunkák ideje alatt.

Magas munkanélküliség, kevés munkaalkalom – avagy dolgoznék, de hol?

Az előzőekben felvázolt, a földrajzi fekvésből adódó általános problémák alapvetően meghatározzák a térségben a munkaerőpiac működési feltételeit. Az egyik interjúalany által ördögi körnek minősített helyzetben a legnagyobb strukturális nehézséget az okozza, hogy miközben a feltételei finoman szólva sem adottak, az ingázás sok település esetében mégis máig az egyetlen megoldás a primer munkaerőpiacon történő munkavállalásra, mivel országos és regionális viszonylatban egyaránt hihetetlenül kevés a térségben a legális munkalehetőség.

A munkahelyek hiánya tehát az egyik, ha nem a legfontosabb oka annak, hogy a vizsgált terület munkanélküliségi rátái tartósan az országos átlag felett alakulnak. Amint azt korábban már említettük, a szocialista évtizedek nagy foglalkoztatói (legtöbbször a budapesti cégek leányvállalatai) a rendszerváltás után eltűntek, vagy korábbi alkalmazotti létszámuknak a töredékével üzemelnek. A leépített nagyvállalatok helyét azóta sem töltötte be senki, bár a színre lépő magánvállalkozások száma többszörösére gyarapodott az elmúlt években. A bajok forrása az, hogy ezek legnagyobb része egyéni vagy tíz főnél kevesebbet foglalkoztató cég,

ezért nem képesek felszívni nagyobb tömegben a rendelkezésre álló állás nélküli munkaerőt. Nagyobb cégek alapítására az általánosan jellemző tökehiány miatt a helyi vállalkozóknak nincs esélye, a külföldi tőke részaránya pedig alaposan elmarad az országos átlagtól.

A határainkon túli cégek lanyhább érdeklődésének számos oka van. A terület földrajzi fekvése eleve nem kedvez a külföldi tőke beáramlásának. A keleti országrész határvidéke a piacorientáció-váltást követően messzire került a magyar külkereskedelem célországaitól és az onnan érkező befektetőktől egyaránt. Keleti szomszédjaink piacairól a rengeteg bizonytalansági tényező és a fizetőképes kereslet alacsony, illetve rendkívül ingadozó szintje miatt az 1990-es évtizedben kiszorultak a magyar vállalkozások, és noha az utóbbi években számos nagybefektetésre került sor (MOL, OTP stb.), a közvetlen határsávban tevékenykedő cégek többségének lehetőségei még mindig erősen korlátozottak.

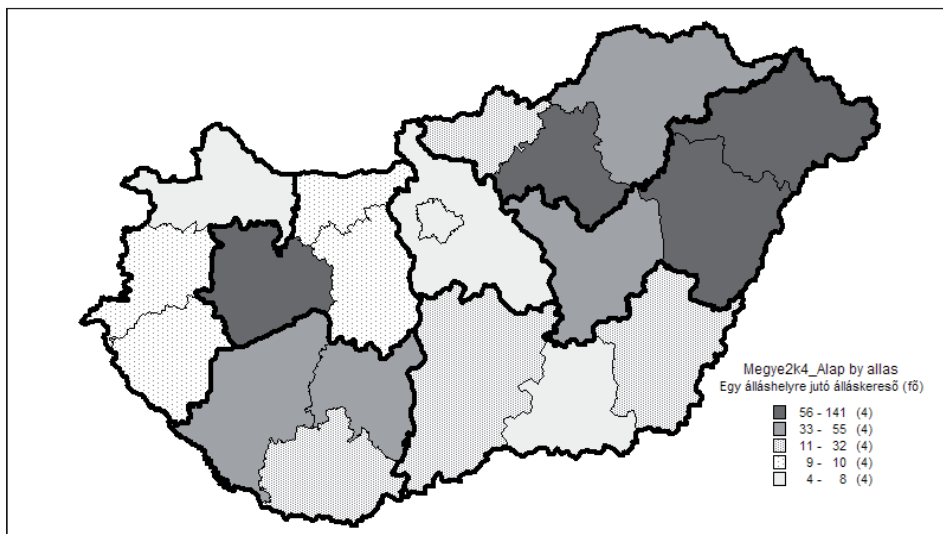
A tőkeerős piacoktól való távolságot tovább növeli a térség nagyon rossz elérhetősége, a közlekedési vonalak gyakran kritikán aluli állapota. Tovább rontja az esélyeket, hogy az utóbbi években tapasztalható javulás ellenére az infrastrukturális ellátottság szintje még mindig nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, és az önkormányzatok anyagi helyzetét ismerve ez az állapot a közeli jövőben sem fog alapjaiban megváltozni. Ezek az állapotok már önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy a nagy multinacionális cégek látóköréből gyakorlatilag teljesen kiessen a térség. Mindez azt eredményezte, hogy az országba beáramlott működő tőke elenyésző része jutott el a vizsgált területre, mivel az érdeklődő kisebb cégek befektetései meg sem közelíthetik a multinacionális nagyvállalatok lehetőségeit. Összességében tehát elmondható, hogy általánosságban kisebb méretű és kevesebb tőkével rendelkező vállalatok jöttek létre, és a külföldi tulajdon részaránya az emelkedés ellenére meg sem közelíti az országos átlagot (*Hajnal B. 2003*).

Az előzőekben felsorolt okok miatt szinte törvényszerűen bekövetkezett az az igencsak elszomorító és egyben elgondolkodtató helyzet, hogy a vizsgált területen – különösen az elzárt határ menti falvakban – az önkormányzatok váltak a legnagyobb foglalkoztatóvá. A korábban sokszor egyetlen munkalehetőséget biztosító tsz megszűntével már csak az önkormányzatok képesek munkát biztosítani az embereknek a közhasznú és/vagy közmunkák keretében. A meghirdetett közmunka-programok – miután a már munkanélkülivé váltaknak szólnak – csak tűzoltás-jellegűek, de mégis ezek jelentik a legjobb (merthogy többségében az egyetlen) megoldást.

A munkalehetőség biztosítása mellett a legfőbb cél a további támogatáshoz szükséges munkaviszony megteremtése, mivel erre gyakorlatilag nincs egyéb életképes megoldás. A tartósan munkanélküliek nagy létszáma miatt a rendelkezésre álló keretek még így is sok esetben szűkösen bizonyulnak, és az ily módon megteremtett munkalehetőségeknek az időjárás is korlátot szab. Nem véletlen az a minden egyes esztendő végén nagyon jól kimutatható tény, hogy az üres állás-helyek száma a téli hónapokban rohamosan csökken.

A hosszabb időtartamot felölelő (általában több éves) közmunka-programok közel sem ilyen népszerűek a térségben, bár működik néhány (bélvíz elleni védekezés, útépités). A mérsékelt érdeklődés több okkal is magyarázható. Ezek közül a legfontosabb, hogy a közmunka-programokat hirdető önkormányzatoknak az állami támogatás mellé saját részesedést is biztosítaniuk kell. Ez azért jelent problémát, mert a területen számos önkormányzat önhibáján kívül forráshiánnyal küzd, és ebben az esetben a dotáció feltétele a saját tőke hiánya. Ha tehát az önkormányzat saját forrást tüntet fel a bizonytalan kimenetelű pályázatban, akkor egészen biztosan elveszítik a biztos támogatást. Visszatartó erő még a pályázatok nehézsége valamint az, hogy a közmunka-programokban nagyobb létszámú munkaerőt kell foglalkoztatni. Ez a kistéleplések esetében kivitelezhetetlen, csak több település összefogása teremthet hozzá alapot. Az összefogás azonban sokszor még akkor sem tapasztalható, ha az érdekek valóban közösek. Pedig nagy szükség lenne rá, mert önmagában még ez is kevés ahhoz, hogy megoldódjanak a munkahelyek hiányának fojtogató problémái.

Noha a munkaügyi kirendeltségek által nyilvántartott betöltetlen üres álláshe-lyek reálisnak tekinthető becslések alapján a tényleges munkahelykínálat hozzávetőleg feléről nyújtanak információkat, már ezeket figyelembe véve is komoly területi különbségeket érhetünk tetten az országon és az Alföld ÉK-i részén fekvő térségeken belül egyaránt (9. ábra). A 2006. december 20-i záró adatok tanúsága szerint Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye az ország egészét tekintve is extrém magas értékkel rendelkezve követik egymást az egy érvényes, betöltet-



9. ábra Az egy (a hónap végén) érvényes, betöltetlen álláshelyre jutó munkanélküliek száma megyénként 2006. december 20-án

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

len álláshelyre jutó regisztrált álláskereső létszámát tekintve (141 és 133 fő), de még az ötödik Jász-Nagykun-Szolnok esetében is eléri az 50 főt a mutató. Mindez különösen annak fényében elgondolkodtató, hogy Győr-Moson-Sopronban és Budapesten mindössze négy regisztrált álláskereső jut egy álláshelyre, és az országos átlag sem haladja meg a 15 főt.

Az Észak-Alföldön belül, munkaügyi kistérségek szerinti bontásban megvizsgálva hasonlóan nagy területi különbségekkel, és még inkább extrém értékekkel találkozhatunk. A legmagasabb mutatók az elmúlt évek átlagában az országhatárok mentén húzódó külső, illetve a megyehatárokat és a Tiszát szegélyezve elhelyezkedő belső periferiákon voltak jellemzőek, de ez évről-évre, sőt, hónapról-hónapra változhat. Beszédes példa erre az M3-as autópálya építésének a munkaerőpiacra gyakorolt (részben természetesen átmeneti) kedvező hatása: a korábban szintén kiugróan magas értékekkel jellemezhető Polgári kistérségben, illetve a közeli hajdúvárosokban jelentősen nőtt a hivatalos állás kínálat. Mindettől független, állandósult vonásnak tekinthető ugyanakkor, hogy a jóval több álláslehetőséget felkínáló megyeszékhelyek (Debrecen térségében koncentrálódik a megyei álláshelyek 58%-a, míg Nyíregyháza esetében ugyanez az érték 49%) időponttól függetlenül érezhetően kedvezőbb helyzetben vannak a környezetüknél, bár az országos átlagot még így is meghaladják.

A másik végletet általában a bihari és beregi térségek képviselik, ahol nem egy esetben az ezer (!) főt is megközelíti az egy érvényes, betöltetlen álláshelyre jutó álláskereső száma, sőt, az is előfordult már, hogy egy kistérségben egyáltalán nem jelentettek be munkalehetőséget a helyi vállalkozások. Az adatok, és ebből kifolyólag a különbségek nagyságrendje gyorsan változhatnak, ám a helyzet ugyanakkor mégsem pillanatképet tükröz, hanem évek óta meglévő, és Szabolcs-Szatmár-Bereg, de különösen Hajdú-Bihar esetében fokozatosan romló tendenciákat takar.

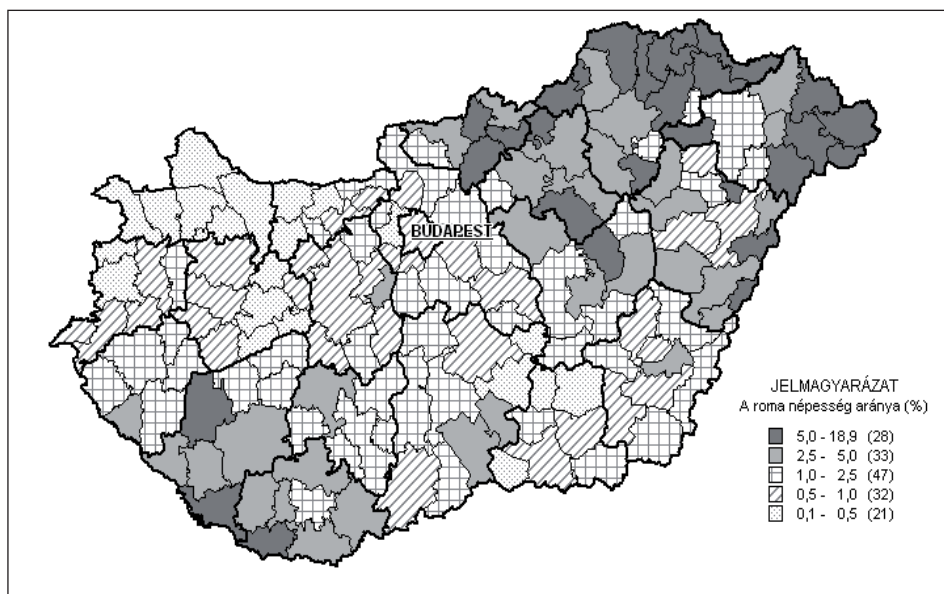
A roma etnikum foglalkoztatási problémái

Az Észak-Alföld határ menti területeinek munkanélküliségi problémáiról folytatott beszélgetések mindegyikében komoly szerepet kapott, tulajdonképpen kikerülhetetlen volt a roma etnikumnak a térségben betöltött szerepe, illetve a jelenleg meglévő konfliktusok csökkenthetőségének esélyei. Más kérdés, hogy a valóban komoly problémák gyakran csak „jegyzőkönyvön kívül” kerültek igazán előtérbe (itt jegyezzük meg, hogy az alábbi megállapítások nem a szerző véleményét tükrözik, hanem az interjúk tapasztalataira épülnek), és az önkormányzatok sem voltak túl közlékenyek egyik adatfelvétel időpontjában sem.

Mindez azt eredményezte, hogy a roma etnikum arányára vonatkozó relatíve pontos és megbízható adatok semmilyen forrásból nem állnak rendelkezésre. A 2001-es népszámlálás alkalmával ugyanis a megelőzőhöz hasonlóan minden bizsonnyal továbbra is csak a tényleges adatok töredéke jelenhetett meg az etnikai

hovatarozás felvállalásának alacsony szintje miatt. Az adatokból azonban így is nagyon jól látszik, hogy az Alföld ÉK-i részén, különösen pedig a határ mentén elhelyezkedő aprófalvas térségekben az országos átlagnál jóval magasabb a roma népesség aránya, és sok esetben a területi szegregálódás jeleit mutatják a több településre kiterjedő egybefüggő területek (10. ábra).

A kérdőíves felmérések alkalmával ugyan nagyon sok önkormányzat egyáltalán nem válaszolt az erre vonatkozó kérdésre, és a 119 település közül 2002-ben mindössze 27-ben jelöltek meg számottevőnek minősíthető roma kisebbséget – ahol viszont előfordult roma népesség, ott gyakorlatilag mindenhol 10% fölértire becsülték az arányukat (Baranyi B. 2004). A valósághoz minden bizonnyal közelebb áll a korábbi (1997) felmérés, mivel annak adatai szerint 55 településen 10%, 22 településen 25%, két községben pedig 50% fölérti volt az arányuk (Kisfalád: 59%, Uszka: 80%). A magas részarányokat egyértelműen az 1000 fő alatti községek mutatták (kivétel a 25%-os aránnyal rendelkező Nagyecsed), ahol döntően a nagyarányú beköltözések növelték meg ilyen mértékben a roma etnikum létszámát és össznépességén belüli arányát (Kovács Cs. 2001). Összességében tehát hozzávetőlegesen 10% körülire tehető a romák részaránya a vizsgált határ menti sávban, és ez az arányszám minden bizonnyal fokozatosan emelkedik a jellemző népesedési folyamatok, illetőleg az előregező falvakba irányuló migráció következtében.



10. ábra A roma etnikum aránya a teljes népességén belül a munkaügyi kistérségekben (2001)

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján

A magas és növekvő népességszám, illetve a közismert társadalmi problémák miatt nem mellékes az a kérdés, hogy a roma etnikum milyen szerepet tölt be a térség munkaerőpiacán. A munkaügyi kirendeltségek a személyiségi jogok védelme érdekében nem gyűjthetnek adatokat a munkanélküliek etnikai hovatartozásáról, ezért pontos adatok sem a roma munkanélküliség mértékéről, sem egyéb jellemzőiről (a munkanélküliség időtartama, képzettségi viszonyok stb.) nem állnak rendelkezésre. Az interjúalanyok mértékadónak tekinthető becslései alapján azonban általában az a jellemző kép tárul a szemünk elé, hogy a roma etnikum mintegy 70-80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, és vajmi kevés esélye van arra nézve, hogy visszakerüljön oda. A tartósan munkanélküliek több mint kétharmadát ők adják, és a nagyon valószínű feltevések alapján a látens munkanélkülieken belül is ők vannak többségben.

A kialakult helyzetnek számos oka van. A legkézenfekvőbb ok azonnal nyilvánvalóvá válik, ha megvizsgáljuk a roma etnikum iskolai végzettségét. Az ugyancsak becsléseken alapuló adatok tanúsága szerint a képzettségi szintjük elszomorító képet mutat, és nagyrészt emiatt rendelkezik Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg is az országosnál jóval rosszabb mutatókkal akkor, ha a 8 általánost (vagy még annyit sem) végzetek arányát vesszük figyelembe. Nincs ez másként a vizsgált területen sem, sőt minden valószínűség szerint még rosszabb a helyzet. Mindezek alapján ebben a térségben alapvető fontosságúak a roma etnikum számára indított felzárkóztató programok, amelyek lehetőséget biztosítanak az alapfokú képzettség, majd erre építve valamilyen szakképzettség megszerzésére.

A tapasztalatok azonban nagyon ellentmondásosak. Általában nem igazán lelkesednek azért, hogy iskolapadba üljenek. Berettyóújfaluban majdnem mindegyik ilyen próbálkozás befulladt, és Mátészalka térségében is nagy erőfeszítésekbe került a résztvevő csoportok hosszabb távú összetartása. Vámospércsen szintén kedvezőtlen tapasztalatokról számoltak be, pedig ott többször próbáltak a kisebbségi önkormányzattal együttműködve felzárkóztató képzést szervezni. A tanfolyamot össze kívánták kapcsolni a közhasznú munkavégzéssel (4 nap munka és 1 nap tanulás volt a terv), hogy a résztvevőknek kereseti lehetőséget is biztosítsanak, azonban a program érdeklődés hiányában már az elején megrekedt, mert a bevonható emberek közül senki sem vállalta egy tudásfelmérő teszt megoldását.

Az általánosan jellemző lemorzsolódásra (az egyik interjúalany megfogalmazása szerint „az idő múlásával párhuzamosan exponenciális sebességgel kihunyó lelkesedésre”) nyújtott példát az akkor még létező HAJDÚBÉT kisvárdai kezdeményezése, ahol alkalmazást biztosító tanfolyamot szerveztek 250 fő részére, és ezeknek mintegy 60%-a volt roma. A képzés ideje alatt ugyan csak kevesen morzsolódtak le, azt követően viszont gyors ütemben mintegy 70 fő hagyta ott a munkahelyét.

Noha az eddigiekben alapvetően negatív tapasztalatokat tudtunk felvonultatni, ugyanakkor szerencsére találkoztunk a fentebbiektől gyökeresen eltérő hozzá-

állással is. Csenger térségében már több felzárkóztató tanfolyamot is sikeresen végigvittek, és erre építve már kitűnő eredményű szakmunkás-bizonyítványt is adhattak néhány részvevő kezébe. Többen említették, hogy az általánosítás vagy akár a térségi vizsgálatok nem adhatnak reális képet, mert esetenként egy adott településen belül komoly különbségek tapasztalhatók a roma közösségek hozzáállásában és életvitelében. Összességében mégis a nagyon sok tennivalót emelték ki a legtöbben, mert a finoman szólva is hiányos végzettség miatt a romák nagy tömegei igen nehezen mobilizálhatók.

A képzettségi szint általános emelésének sikerét azonban erőteljesen megkérdőjelezheti az is, hogy a roma etnikum nagy tömegei élnek nyomorszinten, gyakran elképesztő egészségügyi és lakáskörülmények között. Emellett gyakorlatilag mindegyik családot sújtja a munkanélküliség, így a gyermekek iskoláztatását sokszor akkor is képtelenek finanszírozni, ha a megfelelő akarat egyéként meg is lenne hozzá. Különösen fontos tehát, hogy valamennyi felmerülő nehézség ellenére folytassák a romák felzárkóztató képzését, mert egy-egy sikeresen elvégzett tanfolyam pozitív motivációs hatást gyakorolhat az addig kimaradókra – főleg a kisebb falvakban. A feleslegesnek tűnő próbálkozásokat is érdemes támogatni (Fehérgyarmaton több esetben oktattak mezőgazdasági ismereteket a tanfolyamok keretében), mert ez az egyik járható út afelé, hogy a roma etnikum ne csak a közhasznú munkák keretében juthasson álláshoz.

A másik sokat vitatott probléma a roma etnikum munkamoráljához és az ezzel kapcsolatos előítéletekhez fűződik. Ebben a kérdésben sem lehet egyértelmű választ adni, mert az egyes térségeken belül is meglehetősen vegyesek a tapasztalatok, bár kétségtelenül a negatív példák vannak többségben. Majd minden térségben vannak gondok az általuk végzett közhasznú munkák minőségével és a munkatempóval. Vámospércsen egy induló erdősítési programra alig jelentkeztek, mert „egyszerűbb volt kifogásokat találni”. Jellemző volt, hogy még azok is távol maradtak, akiknek már közel volt a támogatásra való jogosultságuk kiérdemlése, és még nem volt meg továbbihoz szükséges munkaviszonya. Ellenpéldaként említhető viszont Dombrád, ahol a tisztai árhullámok idején a roma etnikum sokkal nagyobb arányban vett részt a gátak megerősítésében, mint az orvosi igazolásokat bemutató egyéb lakosok; és itt semmi probléma nem volt a munka minőségével sem.

Mégis jóval gyakrabban előforduló tapasztalat volt, hogy az adott időpontban szükséges időtartamú munkaviszony megszerzését követően igen passzívak maradtak sőt arra is volt példa, hogy a jogosultsági idő megszerzése után önkényesen hagyták ott a folyamatban lévő közhasznú munkát. Az ok eléggé prózai: nem fűződött hozzá érdekük, hogy úgymond „feleslegesen” dolgozzanak. A minimálbér és a szolgálati idő nem képvisel megfelelő vonzerőt a munka nélkül megszerezhető szociális segélyekkel és gyermeknevelési támogatásokkal szemben (mutatja ezt az is, hogy a közmunka-programokban szívesebben vettek részt, mert azok jobb kereseti lehetőséget jelentettek a közhasznú munkákhoz képest).

A segélyekre való tartós berendezkedés minden kistérségben megfigyelhető volt, mint ahogyan a folyamatos számolgotás is, amely általában arra az eredményre vezetett, hogy a legtöbb esetben a szóba jöhető minimálbéres állással a felmerülő utazási, ruházkodási és egyéb járulékos kiadások miatt többet veszítettek volna. Ezért aztán maradt a minél több – általában 3-4 – gyerek vállalása, mert így már megélhettek a családi pótlékból is (az már más kérdés, hogy a gyerekek iskoláztatására mennyi maradt).

Valamennyi, a munkamorállal, a hozzáállással vagy bármi mással kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalat mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a negatív előítélet, a diszkrimináció igenis megnyilvánul velük szemben a munkaerőpiacon. A megállapítás tényszerű igazolása ugyanakkor meglehetősen komoly akadályokba ütközik, mivel egyrészt a munkaadók a legtöbb esetben csupán szóban közlik a munkaközvetítőkkal, hogy a roma munkaerőt eleve elutasítják, illetve ha ezt nem is teszik meg, számos indokot (nem megfelelő öltözködés stb.) találhatnak az alkalmazás megtagadására.

Az általánosítás miatt ráadásul a valóban szorgalmas, tehetséges, és esetenként még a megfelelő végzettséggel rendelkező romáknak ugyanilyen nehézségekkel kell megküzdeniük, ezért az esetek döntő többségében nekik is csak a közhasznú és közmunkák kínálnak elhelyezkedési lehetőséget. Az sem mindig az ő hibájuk volt, hogy ezeket a további támogatásokhoz szükséges munkaviszony megszerzése után viharos gyorsasággal otthagyták. A rendelkezésre álló keretek ugyanis hosszabb távon is annyira szűkösek voltak, hogy sokszor nem maradt lehetőségük többre, mivel az önkormányzatok minél több, az ellátásból való kikerüléssel fenyegetett embert akartak foglalkoztatni. Mindezek alapján sok településen nem is maradt kitörési lehetőség, szinte törvényszerűvé válik a segélyekre alapozott életvitel.

A munkaerőpiaci diszkrimináció természetesen nem csak az Észak-Alföldre jellemző sajátosság, hiszen a fogyatékkal élők, a 45 éves kor feletti munkavállalók és munkanélküliek, a többgyermekes anyák, a pályakezdő fiatalok, az elzárt településeken élők vagy különösképpen a roma etnikumhoz tartozók nem csak itt jutnak piaci versenytársaiknál nehezebben álláshoz. A rosszabb életkörülmények, a kedvezőtlenebb infrastrukturális feltételek, a jóval kevesebb munkahely, végeredményben a nagyobb kiszolgáltatottság azonban felerősíti az egyes csoportok közötti érdekellentéteket, ezáltal az esetleges előítéletek terjedését.

Amint azt a fentebbi példák is igazolják, a roma etnikumhoz tartozóknak az átlagosnál erőteljesebb diszkriminációs hatásokkal kell szembenéznie mind a munkaadók, mind az egész társadalom részéről. Hazai és nemzetközi kutatások egyaránt bizonyítják, hogy a szinte kizárólag negatív attitűdként felszínre kerülő etnikai előítélet a leggyakoribb társadalmi jelenség a világon – és ha az egyén ilyen környezetben nő fel, akkor teljesen természetesnek veszi ezt a gondolkodásmódot. Nincs ez másként Magyarországon sem, és a romákkal szembeni előítéle-

tesség olyan szintet ér el, hogy az etnikum tagjait az ilyen irányú vizsgálatokban mindig a legellenszenvesebb csoportok között jelölik meg a megkérdezettek.

Mivel a nagyarányú munkanélküliség, a tömeges elszegényedés, a létbizonytalanság és a kilátástalanság a társadalom tagjait a bűnbakkeresés, az előítéletek kialakulása és fennmaradása irányába orientálja, ráadásul az Észak-Tiszántúl az országos átlagot jóval meghaladó roma népességgel rendelkezik, így a nagyobb fokú diszkriminációt szinte természetes jelenségnek tekinthetjük. A „mi-ők” típusú szembenállás csökkentése igen nehéz és összetett feladat, a romaellenességet felerősítő társadalmi problémák érdemi csökkentése nélkül pedig szinte kilátástalannak tűnhet (Jász K. 2005).

A fejezetben felvázolt kép tehát nagyon sokszínű, és nem mentes az ellentmondásoktól sem. Ennek pedig az a legfőbb oka, hogy magára a roma etnikumra ugyanez jellemző: roma és roma nem egyforma. A munkához való hozzáállásukat alapvetően befolyásolja a szociális környezet, amely nagymértékben függ a földrajzi elhelyezkedéstől, a történelmi hagyományoktól és a területen élő romák értelmi színvonalától.

Óriási különbségek vannak pl. a „putris” és a mások számára is elfogadható környezetben élő cigányok között. Míg az előbbiek nem fordítanak különösebb gondot a lakáskörülményeikre, a higiéniára és gyermekeik neveltetésére, addig az utóbbiak általában rendezett körülmények között élnek, és a távolabbi jövőre is gondolva szakmunkásképzőbe, gimnáziumba járatják a gyerekeiket. Mindezek alapján nem meglepő, hogy ők nem kizárólag a segélyekre hagyatkoznak, és nincs is rá szükségük. Rájuk jellemző a vállalkozó kedv, és a mezőgazdaságtól sem idegenkednek. Ennek megfelelően nagyobb gondok nélkül be tudnak illeszkedni a helyi társadalomba (sok településen a vegyesházasságok sem ismeretlenek), egyáltalán nem növelik a bűnözést, és a nemzetiségi konfliktusok veszélye sem túl nagy. A baj csak az, hogy példájuk a vizsgált térségekben csak kevés esetben hat pozitívan a roma etnikum egészére.

Bármelyik hozzáállást vesszük is figyelembe akár a romák, akár a potenciális munkáltatók részéről, az kétségtől tény, hogy már a mai viszonyok mellett is óriási problémákat okoz a nagy létszámú állástalan roma népesség. Végző konzekvenciaként a rájuk jellemző jelenlegi demográfiai folyamatokat, illetőleg az esetenként már térségi szinten tapasztalható gettósodást figyelembe véve a jövőben sem lehet arra számítani, hogy a kérdés súlya bármennyire is csökkenne, arra pedig végképp nem, hogy önmagától megoldódna.

Reménytelenségre ítélve? – avagy a tartós munkanélküliség és következményei

A tartósan munkanélküliek igen magas létszáma és aránya az előzőekhez hasonlóan súlyos gondokat okoz a vizsgált területen és a régió egészében – így nem véletlen, hogy az interjúalanyok mindegyike kiemelt kérdésként kezelte a témát.

A mai állapot természetes következménye annak, hogy a keleti határ mentén húzódó térségekben már igen korán magas szintre emelkedett a munkanélküliek létszáma, és a magas munkanélküliség a csökkenések ellenére állandósult (az okokról korábban már többször is említést tettünk).

Az első regisztráció óta eltelt idő alapján kiugróan magas a már több mint két éve munka nélkül lévők aránya, és ez fokozottan érvényes az elzárt, munkahellyel nem rendelkező határ menti településekre. A probléma súlyosságát hűen tükrözi az egyik kirendeltség vezetőjének arra a kérdésre adott kesernyés válasza, hogy mekkora a térségben a tartósan munkanélküliek aránya: „Miért, van olyan munkanélküli, aki nem az?”. Ezt nyilván az a szemlélet mondatta vele, hogy a tartós munkanélküliség kritériuma nem feltétlenül a folytonosság, mert az újra és újra közhasznú munkára küldött munkanélküli ténylegesen nem kerül vissza a munkaerőpiacra – így megmarad annak, aki volt.

Jelenleg úgy tűnik, hogy – bár folynak kifejezetten számukra meghirdetett programok, és vannak kimondottan az ő elhelyezkedésüket segítő támogatások – esetükben csak tűzoltó munka folyik, és az igazi megoldás megtalálása még várat magára. A legtöbb tartósan munkanélküli (miután kimerítette a munkanélküli segélyre való jogosultság időtartamát) a szükséges feltételek megléte esetén (a jövedelem pótló támogatás megszűntével) már csak rendszeres szociális segélyt kaphat.

Az összes regisztrálthoz viszonyítva jóval kedvezőtlenebb iskolai végzettségük és korösszetételük (magasabb az idősebb, elhelyezkedni képtelen korosztály aránya) miatt zömmel csak a közhasznú és/vagy közmunkák keretében foglalkoztathatóak, mivel a munkaerőpiacon irántuk megnyilvánuló kereslet a támogatások ellenére nagyon csekély. A gondokat súlyosbítja, hogy ezek a programok kevesebb embert képesek foglalkoztatni, mint amekkora igény lenne rá, ezért sok érintettet fenyegeti az a veszély, hogy szándékai ellenére kikerül ellátási rendszerből, bár a munkaügyi kirendeltségek és az önkormányzatok megpróbálják mindig a legveszélyeztetettebbeket alkalmazni. A nők azonban így is hátrányos helyzetben vannak, mert a közhasznú munkák jellege miatt az ő foglalkoztatásuk sokkal nehezebben oldható meg.

A tartós munkanélküliség okait, lehetséges kezelési módszereit, illetve az egyént és a társadalom egészét érintő negatív hatásait már sokan és sok helyen leírták (*Csaba E. 1999, Csoba J. 1994, Gadócziné F. É. 2002 stb.*). Az egyénre gyakorolt legsúlyosabb hatások közül azonban az interjúk tapasztalatai alapján érdemes kiemelni a mellőzöttség, a feleslegessé válás érzetét, amely sok tartós munkanélküli esetében vezet betokosodáshoz, és még több embert sodor valamilyen szenvedélybetegség irányába. A hosszú állástalanság következtében megindul az egyén leépülése – szellemi és fizikai értelemben egyaránt. A megszerzett szakmai képzettség gyorsan megkopik, elévül; ezért sok esetben az új munkahelyek létesítése sem jelentene megoldást, mert ezek az emberek a rengeteg kihullott tudásanyag hiányában már nem lennének versenyképesek a piacon. Ezért

gyakorlatilag nincs esélyük az elhelyezkedésre, és nem rendelkeznek perspektívákkal sem. Egyetlen céljuk csak az lehet, hogy bent maradjanak a megélhetésüket biztosító ellátási rendszerben.

Mivel ez a bevételi forrás nem túlságosan magas, ezért a hosszabb ideje munka nélkül levőknek különböző túlélési stratégiákat kellett kidolgozniuk, és a Diebel Andrea–Szarvák Tibor szerzőpáros bagaméri vizsgálataik tapasztalataira alapozva négy alapvető, egy évtized múltán is felismerhető csoportot különített el (*Diebel A.–Szarvák T. 1997*). Az első csoportba („az állami segítségre várók”) tartoznak azok, akik nem tesznek különösebb erőfeszítéseket az elhelyezkedésre, közhasznú munkára is csak kötelezni lehet őket, és tökéletesen megelégszenek az állami segélyekkel. A „megkapaszkodók” már hosszabb távon gondolkodnak: megragadnak minden alkalmi munkalehetőséget, és a feketegazdaságban is igyekeznek jó munkájukkal megbecsülést kivívni maguknak.

A „fontolva haladók” azok, akik az első pillanattól kezdve tisztában vannak a helyzetükkel, és tudatosan számolgatva igénybe vesznek mindent, ami jár nekik, de az állami segélyek már csak kiegészítő forrásként jönnek szóba. A „felesleges emberek diplomával” vannak a legrosszabb helyzetben, mert megszerzett tudásuk, szellemi tőkéjük ebben a térségben gyakorlatilag használhatatlan, és csak nagyon nehezen tudnak alkalmazkodni a megváltozott helyzethez.

Bármelyik csoportba is tartozzon azonban valaki, túlélés keretei a legtöbb esetben meglehetősen szűkösek. A nyári és őszi hónapok nyújtják a legszélesebb lehetőségeket, mert aki fizikailag bírja, ilyenkor akár az egész időszakot végigdolgozhatja a napszámos munkák elvállalásával. A vizsgált térség súlyos problémáit mutatja ugyanakkor, hogy pl. Komádi térségében a jellemzően nagy szegénység és tőkehiány következtében még ez a lehetőség is csak szűkösen állt és áll rendelkezésre. A napszámos munkákat nagy általánosságban feketén végzik, és amint azt a későbbiekben látni fogjuk, komoly versenytársakat jelent a határon túlról érkező munkaerő.

Az alkalmi munkák mellett a háztáji gazdálkodás segíti még a legtöbb esetben a talpon maradást, de ez önmagában még nem elegendő a megélhetéshez. Ráadásul ez a forma a roma etnikum szinte teljes egészénél hiányzik, mert körükben nincsenek hagyományai – bár vannak többé-kevésbé sikeres kísérletek a meghonosítására. Az egyik legsikeresebb kezdeményezés a gazdasági-társadalmi hátrányok csökkentése érdekében kormányzati szinten megvalósított szociális földprogram, amely 1992-es szabolcs-szatmár-beregi útjára indítását követően jelenleg már 10 megyében működik. A program jellegét és céljait jól jelzi, hogy országos szinten a résztvevők 47 százaléka roma származású. A program egyéni (motiváció, alkalmazkodóképesség növelése stb.) és társadalmi (az előítéletek csökkenése, az esélyegyenlőség javítása stb.) eredményeiről számos, az Észak-Alföldre koncentrált empirikus kutatás számolt be (*Jász K.–Szarvák T. 2005, Szarvák T. 2001, 2004, Szoboszlai Zs. 2003*).

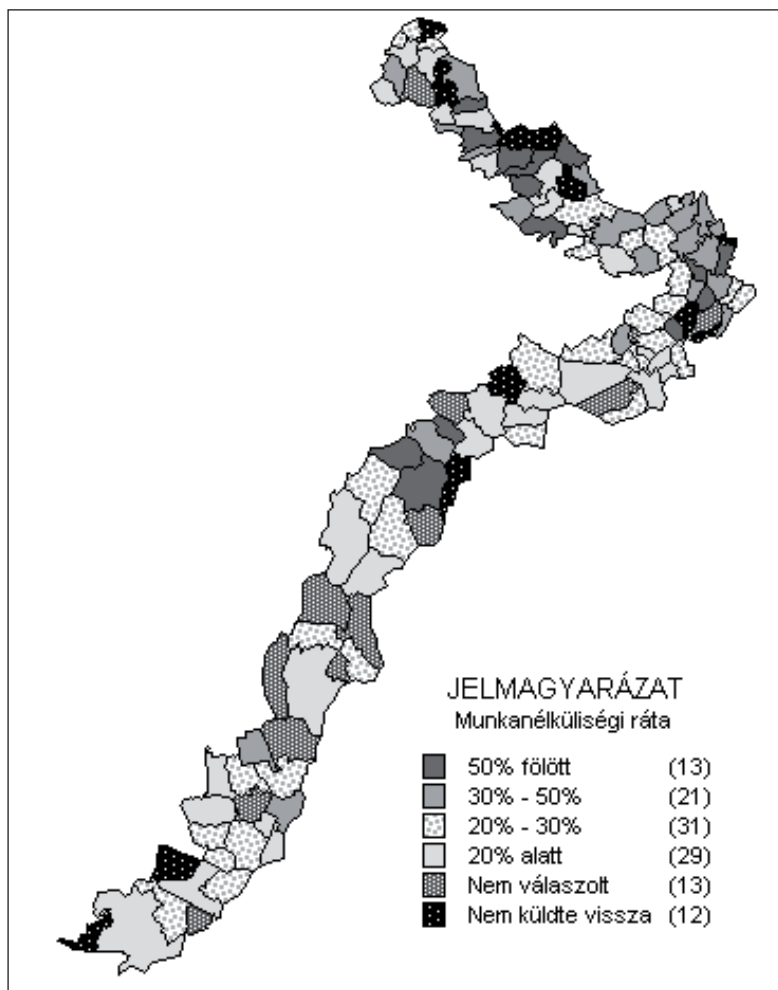
A sokszor kényszerből vállalt mezőgazdasági munka mellett a határ mentén

bevett szokás még a jövedelem üzemanyag-csempészettel és hátizsák-kereskedelemmel történő kiegészítése, de ezek nem minden tartósan munkanélküli számára elérhető lehetőségek – már csak a határok hosszú szakaszokra kiterjedő átjárhatatlansága miatt is. (*Dancs L. 2001*) A túlélés általánosan használt eszköze azonban mindenhol az igényszint mérséklése, az életszínvonalnak a jövedelemhez való igazítása. Ez azonban már társadalmilag is káros tendencia, mert az igénytelenséget terjeszti, és generálja az elszegényedést a problémával leginkább sújtott területeken.

Nem mellékes, bár gyakorlatilag megválaszolhatatlan kérdés a látens munkanélküliek aránya a vizsgált területen. Ők azok, akik vagy kikerültek a munkaügyi kirendeltségek adatbázisaiból (ezen keresztül az ellátási rendszerből), vagy soha nem is szerepeltek abban. A regisztráció hiánya miatt eleve reménytelen a hivatalos úton történő elhelyezésük, és azt sem lehet tudni, hogy dolgoztak-e valaha egyáltalán (háztartásbeliek, csökkent munkaképességűek, stb.). Létszámukat nem lehet pontosan megbecsülni, az erre vonatkozó felmérések alapján is csak óvatos becslésre van lehetőség.

A probléma súlyát azonban jelzi, hogy a prominens interjúalanyok véleménye szerint kirendeltségenkénti becsült arányuk alapján regisztrálásuk esetén mintegy 5-20% ponttal növelnék meg a munkanélküliségi rátát. Arányuk különösen az elzárt, népesebb roma közösséggel rendelkező településeken magas, és ott alacsony, ahol a munkalehetőségeket csak a munkaügyi kirendeltségen keresztül lehet elérni – és ez az emberekben is tudatosult.

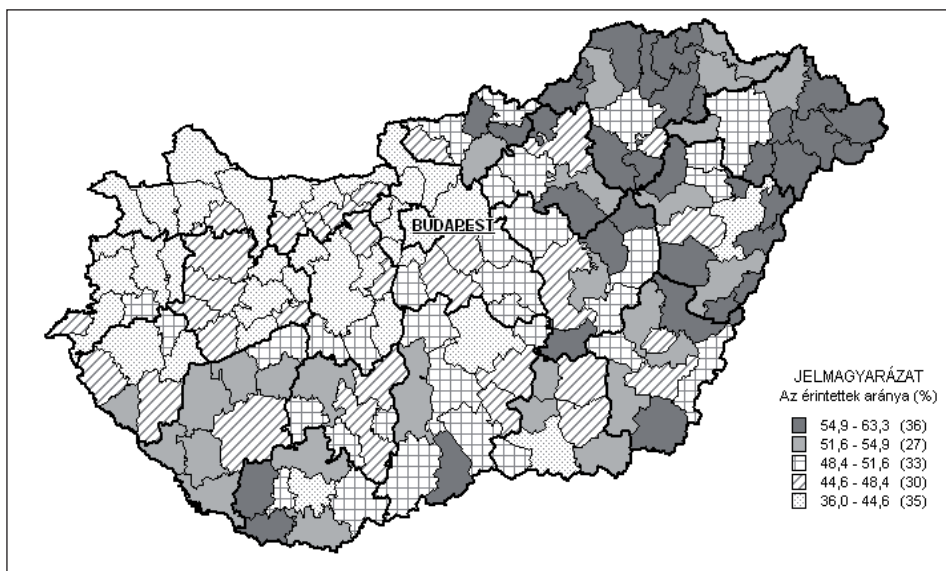
Némi támpontot nyújthatnak az önkormányzatok körében végzett kérdőíves felméréseink, amelyek egyik fontos kérdése a hivatalok által ténylegesen munkanélkülinek tartott egyének számára és arányára vonatkozott (*II. ábra*). Az egyértelműen kiderült, hogy az adatok valóságától függetlenül a hivatalos adatoknál mindenhol jóval magasabbra becsülték a munka nélkül lévők arányát. Érdekeségként megemlíthető, hogy noha általában a Foglalkoztatási Hivatal adatainak két-háromszorosára tették a szerintük tényleges értéket, a munkanélküliséggel leginkább sújtott települések esetében kisebb volt az eltérés. További elgondolkodtató tény, hogy a hasonló jellegű kérdéseknél tapasztalható ódzkodás ellenére 80 olyan település volt, ahol nagyobb arányú tartósan munkanélküli roma népességet jelöltek meg, és ez önmagában is több ezres nagyságrendet jelent (*Baranyi B. 2004*).



11. ábra Az önkormányzatok által becsült munkanélküliségi ráta az Északkelet-Alföld határ menti településein 2002-ben

Forrás: Kérdőíves vizsgálat, 2002.

A megkérdezett önkormányzatoknak a munkanélküliség tényleges szintjére vonatkozó megítélésének nagyságrendi helyességét támasztják alá a legutóbbi népszámlálás adatai is. A kérdezőbiztosok ugyanis összeírták mindazokat, akik az adatfelvétel időpontjában sem tanulói/hallgatói jogviszonnyal, sem munkahellyel nem rendelkeztek, és az ebből levonható következtetés szerint az Alföld ÉK-i szegletének határ menti munkaügyi kistérségei nincsenek irigylésre méltó helyzetben. A hat legmagasabb értékkel rendelkező térség között találjuk a Komádi, a Fehérgyarmati, a Vásárosnaményi és a Csengeri kistérséget (utóbbit csak a gönci előzi meg), és miközben az országos átlag 46,7%, addig ezek mindegyikében meghaladja a 60%-ot az arányszám (12. ábra).



12. ábra A nem tanulók és nem dolgozók aránya a teljes népességben belül a munkaügyi kistérségekben (2001)

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján

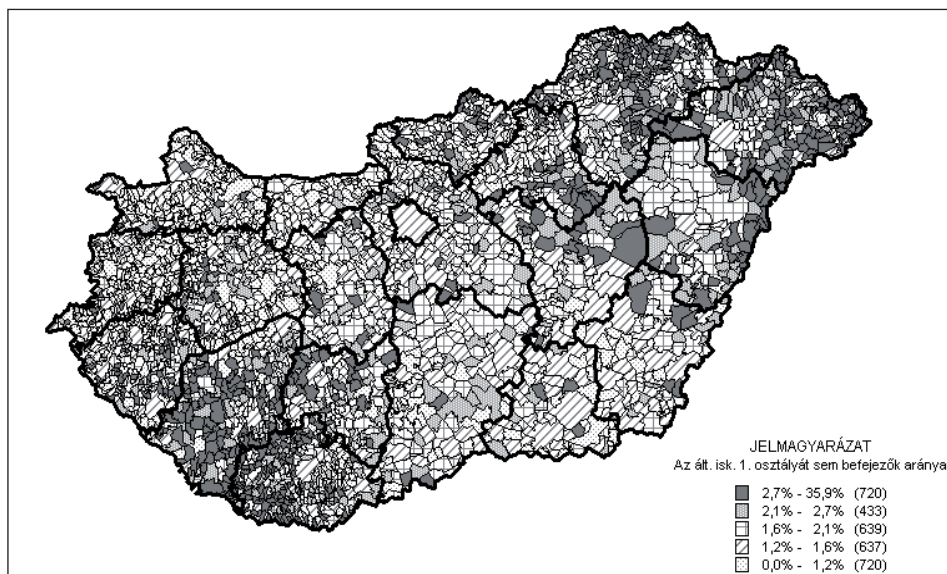
A látens munkanélküliség felmérése tehát csak közvetett módon lehetséges, és kérdés, hogy a szóban forgó egyének milyen kategóriába sorolhatók egyáltalán. Néhány interjúalany a KSH által alkalmazott nemzetközi ajánlásokat, illetve a Foglalkoztatási Hivatal adatgyűjtési szisztémát figyelembe véve jogosan vitatta, hogy munkanélkülinek tekinthetjük-e őket, mert esetükben a regisztráció mellett általában a munkalehetőség keresése is hiányzik a szükséges ismérvek közül – ennek ellenére a probléma létezik még akkor is, ha szűklátókörűségük miatt maguk a látens munkanélküliek nem érzik annak.

Nagy egyetértés alakult ki ellenben abban a tekintetben, hogy a tartósan munkanélküliek nagy létszáma és az ehhez kapcsolódó problémák semmivel sem jelentenek kisebb gondokat a roma etnikum fentebb vázolt problémáinál. A megoldási lehetőségek is legalább annyira szűkösek. A jelenleg alkalmazott megoldások többségéről mindenki tudja, hogy legfeljebb a helyzet szinten tartására elegendőek, a javítására azonban már nem képesek. A tartósan munkanélküliek problémái aligha oldhatók meg addig, amíg a munkaerőpiacon ma meglévő feszültségek nem csökkennek elfogadható szintre. Ugyanakkor a tartósan munkanélküliek is csak abban az esetben számíthatnak komolyabb elhelyezkedési esélyre, ha jelentősen változik a mentalitásuk – főképpen a munkahely-keresést illetően.

Szintén egybe csengőek azok a vélemények, amelyek a kevés munkaalkalmat, a nagyarányú munkanélküliséget és a tartósan munkanélkülivé váltak magas számát szorosan összekapcsolják néhány egyéb súlyos problémával. Mivel a jelenlegi helyzet (rossz megközelíthetőség, rosszabb életfeltételek, alacsony fizetések

stb.) érdemi javítására rövidebb távon nincs kilátás, így természetes folyamat a szelektív elvándorlás beindulása és fennmaradása. Ez leginkább a magasabb képzettségűekre jellemző, mert ők tanulmányaik befejezését követően nagyrészt a fentebbi problémák miatt nem jönnek vissza a nagyvárosokból.

A kedvezőtlen népesedési folyamatok tehát oda vezetnek, hogy a településeken egyfelől az idősebb, jellemzően alacsonyabb iskolázottságú népesség, és/vagy az alacsony telekárakat kihasználva beköltöző, majd az esetek többségében létszámát és arányát dinamikusan növelő roma etnikum kerül túlsúlyba. A hét évesnél idősebb népességből az általános iskola első osztályát sem befejezők arányát bemutató térkép adataiból kitűnik, hogy jellemzően a belső és külső perifériákon, főként az aprófalvas térségekben koncentrálódik az alapfokú végzettséggel sem rendelkezők jelentős része (13. ábra).



13. ábra Az általános iskola első osztályát sem befejezők aránya a hét évesnél idősebb népességben belül településenként (2001)

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján

A fentebbi jellemvonás végeredményben oka és egyben következménye is a tartós egyensúlyi zavarokkal küzdő munkaerőpiac kialakulásának: az alacsony képzettségű munkaerő nem vonzza a térségekbe a komoly foglalkoztatási potenciállal rendelkező befektetőket, a kedvezőtlen munkaerőpiaci-megélhetési viszonyok a szelektív elvándorlás felerősítése révén ugyanakkor erőteljes demográfiai eróziót katalizálnak. A potenciális munkaerőbázis tehát összességében igen kedvezőtlen jellegzetességeket mutat, és jónéhány kutatási eredmény támasztja alá, hogy ezekben a térségekben sokszor a kellő szándék és meglévő lehetőség mellett sem mindig lehet létrehozni új munkahelyeket, mert a képzettség vagy a

munkavállalási attitűd miatt egyszerűen nem áll rendelkezésre megfelelő számú munkavállaló (*Gadócziné F. É. 2004*).

A helyben élőknek azonban nagyon nehéz elvándorolniuk, mert hiányzik az ehhez szükséges tőke (a lakások értéke pl. épp a fekvés miatt jóval alacsonyabb, mint a fejlettebb térségekben, ez pedig az elvándorlás helyett épp a roma etnikum ide költözését erősíti fel). Így a térségben folyamatosan nő az idősebb, alacsonyabb végzettségű lakosság aránya, bár az előbbi lassítja, az utóbbihoz viszont hozzájárul a roma etnikum betelepülése. Részben ezzel a folyamattal függ össze az a figyelemreméltó jelenség, hogy fokozatosan nő a fiatal munkanélküliek aránya. Mindez leginkább annak köszönhető, hogy a csonka, a munkanélküli ellátásból élő, csökkenő életszínvonalú családokban felnövő gyerekek nem tudnak továbbtanulni, nem tudják megszerezni az elhelyezkedéshez szükséges végzettséget. Ez pedig a fentebbiek fényében komoly problémákat vetít előre a jövőre nézve, mert hozzájárulhat a mostani gondok újratermelődéshez.

Az elvándorlás mellett komoly gondot jelent, hogy a munkanélküliség elől sokan menekültek az inaktív népesség táborába, és egyre több a csökkent munkaképességű, akiknek elhelyezése gyakorlatilag kilátástalan. Noha a leszázalékolás jogosságát sok esetben lehetett megkérdőjelezni az elmúlt években, tény, hogy a ténylegesen fogyatékkal élőket (annak ellenére, hogy nagyobb alkalmazotti létszám esetén törvény írja elő, és ráadásul még különféle támogatásokat kapnának) a munkaadók a sok táppénzen töltött időtől tartva nem szívesen alkalmazzák – inkább kifizetik a bírságot.

A leszázalékoltak, a nyugdíjasok és a különböző segélyekből élők arányának dinamikus növekedése negatív hatással volt és van az alkalmazásban állók kereseti lehetőségeire is: általában a minimálbér közelében mozognak a fizetések. Ennek, illetve a tág körben jellemző segélyre alapozott életformának természetes következménye a lakosság széles rétegeinek elszegényedése, az életfeltételek fokozatos romlása. Jellemző példa erre, hogy a Biharkeresztéstől több kilométerre fekvő falvakból számos munkanélküli a legzordabb téli napokon is kerékpárral vagy gyalog megy be jelentkezni a munkaügyi kirendeltségre, mert bár utólagosan megtérítik az utazási költségeket, esetükben nagy gondot jelent a beutazás kifizetése.

Irodalom

- BALCSÓK I.–DANCS L. (2000): A határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője Hajdú-Bihar megye határmenti településein, különös tekintettel a munkaerőpiaci lehetőségekre. In: Integrált vidék-fejlesztés V. Falukonferencia (Szerk.: Kovács T.) MTA RKK. Pécs. 311–317.
- BALCSÓK I.–DANCS L. (2001): A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán. In: A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. (Szerk.: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J.) SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék. Szeged. [13] CD-ROM.
- BALCSÓK I.–DANCS L. (2003): Munkaerőpiaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar–ukrán határ mentére. = Alföldi tanulmányok 2002–2003. XIX. 51–65.
- BALCSÓK I.–DANCS L.–KONCZ G. (2003): A román határ menti kistérségek munkanélküliségi jellemzői és a határon átnyúló munkavállalási kapcsolatai. In: Határok és az Európai Unió. Nemzetközi földrajzi konferencia, Szeged, 2002. november 29.–december 1. (Szerk.: Szónokyné Ancsin G.) SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. Szeged. 279–286.
- BALCSÓK, I.–DANCS, L.–KONCZ, G. (2004): Bridge or iron curtain – a new external border of the European Union from the viewpoint of local people. In: Association for Borderlands Studies 2004 European Conference. Borders in a New Europe. Between History and New Challenges. Graz, 2004. [15] CD-ROM.
- BARANYI B. (1999): A „periféria perifériáján” – A határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. = Tér és Társadalom. 1999/4. 17–44.
- BARANYI B. (SZERK.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 368.
- BARANYI B. (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország keleti államhatárai. Dialóg Campus K. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Területi és Települési Kutatások, 22.). Budapest–Pécs. 309.
- BARANYI, B.–BALCSÓK, I.–DANCS, L.–KONCZ, G.–RAFFAY, Z.–SZABÓ, GY. (2005): Hungarian–Romanian and Hungarian–Ukrainian Border Regions as Areas of Co-operation Along the External Borders of Europe. (Ed.: Baranyi B.) Centre for Regional Studies. Pécs. 169 (Discussion Papers. Special).
- BARANYI, B.–BALCSÓK, I.–DANCS, L.–MEZŐ, B. (1999): Borderland Situation and Peripherality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. = Discussion Papers 31. CRS of HAS. Pécs. 85
- CSABA E. (1999): A tartós munkanélküliség alakulása hazánkban. = Humánpolitikai szemle (43.) 1999/1. 18–21.
- CSOBA J. (1994): A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. = Esély 1994/6. 3–18.
- DANCS L. (2001): Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 257–294.
- DANCS L. (2003): A határon átnyúló kapcsolatok főbb jellemzői a magyar–kárpátaljai határtérségben a lakosság szemszögéből. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. falukonferencia. (Szerk.: Kovács T.) MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs. 305–312.
- DANCS L. (2004): A határforgalom és a határmenti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar–ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. In: A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. Nyíregyházi Főiskola Európai Tanulmányok Központja. Nyíregyháza–Ungvár. 74–83.
- DANCS L.–KONCZ G.–SZABÓ GY. (2005): Empirikus vizsgálatok eredményei a magyar–román és magyar–ukrán határ régiókban. In: Az Európai Unió külső határán: Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály. Debrecen. 103–148.
- DIEBEL A.–SZARVÁK T. (1997): A rendszerváltás vesztesei. Szociológiai vizsgálat eredményei egy

- határmenti falusi településen, Bagamérban. In: A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia. (Szerk.: Kovács T.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 314–321.
- FAZEKAS K. (1997): A magyarországi régiók fejlődését meghatározó tényezők 1990–1996 között. In: Az emberi erőforrások hasznosítása, fejlesztése Magyarországon és Észak-Dunántúlon. Tudományos konferencia. (Szerk.: Hervainé Szabó Gy.–Szabó P.) MTA VEAB. Veszprém. 49–60.
- GADÓCZINÉ FEKETE É. (SZERK.) (2002): A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben. MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely. Miskolc-Pécs. 315.
- GADÓCZINÉ FEKETE É. (2004): Munkanélküliség és foglalkoztatottsági viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Összeáll.: Pritz P. [et al.]. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 55–85.
- HAJNAL B. (2003): Szabolcs-Szatmár-Bereg: egy megye szélmalomharca. = Területi Statisztika 43. 2003/5. 429–448.
- HARDI T.–NÁRAI M. (2001): A határ menti területek jellegzetességeinek átalakulása a 20. század végi Nyugat-Magyarországon. = Tér és Társadalom, 15. 2001/2. 107–130.
- JÁSZ K. (2005): Az esélyegyenlőség társadalmi tényezői – A híd szerep kialakításának lehetőségei a roma és nem roma csoportokban. In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. III. Alföld kongresszus előadásai. (Szerk.: Nagy E., Nagy G.) Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 166–170.
- JÁSZ K.–SZARVÁK T. (2005): Az esélyegyenlőségi politika Janus arca. Kistelepülések, társadalmak, konfliktusok. = Politikatudományi Szemle (14.) 2005/2. 135–156.
- KOVÁCS Cs. (2001): Határ menti települések néhány népességföldrajzi sajátossága az Alföld észak-keleti részén, különös tekintettel a cigány etnikum helyzetére. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 216–231.
- NEMES-NAGY J.–NÉMETH N. (2003): A „hely” és a „fej”. A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2003/7. 59.
- SCHWERTNER J. (1992): A munkanélküliség területi jellemzői. Munkaügyi Szemle 37/12.
- SCHWERTNER J. (1994): Parázsló munkaerőpiac. Tér és Társadalom 8/1–2.
- SÍK E. (1999): Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 11. Budapest. 26
- SZARVÁK, T. (2001): Résztársadalmak felzárkózási esélyei. In: A szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei 1992–2000. (Szerk.: Szoboszlai Zs.) Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont. Szolnok. 93–106.
- SZARVÁK, T. (2004): „Poverty as a conflict” – the opinion of the clients of the social supply network in the North Great Plain. In: Cross-border Co-operations – Schengen Challenges. Ed.: I. Süli-Zakar. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 136–138.
- SZOBOSZLAI Zs. (SZERK.) (2003): Cigányok a szociális földprogramban. Gondolat Kiadó. Budapest. 292 (Szolnoki szociális műhely).



Magyarország célba ér



A kiadvány az Európai Unió társfinanszírozásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv Humán erőforrásfejlesztés Operatív Programja keretében készült.
További információ: www.magyarorszag.hu/tema * infovonal: 06-80-204-514.